

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Степан КАЧАРАБА
Руслан СІРОМСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ
другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Практикум для студентів гуманітарних факультетів

Львів 2015

Качараба Степан, Сіромський Руслан
Історія Західної Європи та Америки др. пол. XX – поч. XXI ст. Практикум
для студентів гуманітарних факультетів. – Львів: Львівський
національний університет імені Івана Франка, 2015.

Рецензенти:

Патер Іван Григорович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України;

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету “Острозька академія”;

Баран Зоя Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка;

Тарнавський Роман Богданович, кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка.

Практикум з “Історії Західної Європи та Америки др. пол. XX – поч. XXI ст.” охоплює найважливіші і найбільш дискусійні проблеми розвитку країн Заходу, висвітлення яких покликане розкрити цілісну картину історичного процесу – від завершення Другої світової війни до сьогодення. Методичні рекомендації, уривки з джерел та найновіших історичних досліджень, термінологічний словник, широкий список рекомендованої літератури сприятимуть ефективнішій підготовці студентів до семінарських занять. Розрахований на студентів гуманітарних факультетів, викладачів й усіх, хто цікавиться історією.

ЗМІСТ

Передмова

Перелік скорочень

Заняття 1. Геополітичні наслідки Другої світової війни

Заняття 2. Регіональні конфлікти періоду “холодної війни”

Заняття 3. Формування нової системи міжнародних відносин на зламі ХХ–ХХІ ст.

Заняття 4. Інтеграційні процеси у повоєнній Європі

Заняття 5. Поглиблення інтеграційних процесів у світі на зламі ХХ–ХХІ ст.

Заняття 6. Права людини у політиці країн Заходу

Заняття 7. Демократична трансформація політичних режимів

Заняття 8. Етнополітичні проблеми в країнах Заходу

Заняття 9. Молодіжні протестні рухи 1950–1970-х років

Заняття 10. Ідейно-політичні трансформації

Заняття 11. Становлення “нової економіки”

Заняття 12. Розвиток “держави добробуту”

Список рекомендованих підручників, посібників, загальних праць

Перелік скорочень

“І”: Незалежний культурологічний часопис – “І”
Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки – МЗУ
Нова політика – НП
Політика і час – ПіЧ
Український історичний журнал – УІЖ
Journal of European Integration History – JEIH

ПЕРЕДМОВА

Семінарські заняття, як форма аудиторної навчальної роботи, покликані сприяти поглибленню, систематизації і засвоєнню студентами знань, формуванню культури спілкування та провадження наукової дискусії. Запорукою вдало проведеного семінарського заняття є максимальне залучення студентів до з'ясування сутності проблем, винесених на розгляд. Обговорення питань плану відбувається відповідно до правил наукової дискусії та полемічної етики. Викладач головно виконує роль модератора – обґрунтовує актуальність теми, спрямовує обговорення доповідей, ставить проблемні запитання, оцінює знання студентів.

На семінарські заняття з нормативного курсу “Історія Західної Європи та Америки другої половини ХХ – початку ХХІ ст.” виносяться теми, які розкривають найістотніші аспекти розвитку країн Заходу після Другої світової війни. Проблематика семінарів відповідає затвердженій навчальній програмі та корелюється з лекційними заняттями. Власне, під цим кутом зору і побудовано структуру пропонованого практикуму, покликаного полегшити студентам засвоєння навчального матеріалу. Кожна тема складається з двох питань для обговорення, одне з яких містить окремі підпитання.

Для підготовки до занять подано широкий перелік джерел та спеціальної літератури. При цьому укладачі зважали на два моменти: 1) наявність зазначених позицій літератури у вільному доступі в бібліотеках (або ж у мережі Інтернет); 2) актуальність і фактографічна насиченість видань. Утім, пропоновані джерела та література в жодному випадку не обмежують студента, а навпаки, стимулюють його до ширших пошуків.

Для кращого розуміння матеріалу до кожної з тем подано методичні рекомендації та словник ключових термінів. Вони покликані сприяти пошукові студентами відповідей на вузлові питання новітньої історії Західної Європи та Америки другої половини ХХ – початку ХХІ ст.* та спонукати до формування неупередженого й документально підкріпленого погляду на ті чи інші проблеми. Звертаємо увагу на необхідність пошуку відповідей на поставлені запитання у методичних рекомендаціях. Документи, а також уривки з історичних досліджень, підібрано таким чином, аби сповна проілюструвати конкретну подію (явище), підштовхнути студентів до роздумів.

Алгоритм підготовки до семінарського заняття передбачає такі *послідовні кроки*:

- ❶ ознайомлення з темою, метою, планом та методичними рекомендаціями до заняття. Знайомство із проблемою доцільно починати з вивчення відповідних розділів у навчальних посібниках (або ж загальних дослідженнях), список яких подано наприкінці практикуму;
- ❷ вивчення пропонованих документів та матеріалів до теми;
- ❸ опрацювання рекомендованої літератури з обов'язковим занотовуванням найважливіших думок (після реалізації перших двох кроків неодмінно виникнуть запитання, на які потрібно буде знайти аргументовані відповіді у спеціальній літературі);
- ❹ формулювання власного бачення чи принаймні ставлення до кожної проблеми;
- ❺ укладення конспекту семінарського заняття. Звертаємо увагу на те, що формальне конспектування і наступне перечитування зроблених нотатків на занятті не допускається. Конспекти повинні містити виписки з джерел та спеціальної літератури, що засвідчують планомірну підготовку студента і відображають його готовність до обговорення передбачених питань. Виступи студентів, побудовані винятково за матеріалом посібника чи практикуму, вважаються недостатніми.

Форми проведення семінарських занять можуть бути різноманітними, але оптимальним у нашому випадку є семінар-бесіда. Проведення такого заняття побудовано на основі виступу (бажано передбачити також опонування до кожної доповіді) та подальшої евристичної бесіди, під час якої студенти шукають відповіді на питання проблемного характеру. Найефективнішим видом евристичної бесіди є дискусія, що базується на обміні думками, доповненнях, запереченнях. Вона привчає студентів самостійно мислити, сприяє розвиткові аналітичних навичок, розвиває здатність до виваженої аргументації, обстоювання власної точки зору, поваги думок інших.

* Західна історіографія здебільшого використовує для зазначеного періоду термін “сучасна історія”.

ЗАНЯТТЯ 1.

ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Рішення Ялтинської і Потсдамської конференцій
2. Формування двополюсної системи міжнародних відносин і початок “холодної війни”
 - а) причини загострення відносин між СРСР та країнами Заходу
 - б) основні аспекти політики “стримування комунізму” та “доктрина Трумена”
 - в) утворення військово-політичних блоків

📖 ДЖЕРЕЛА

Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / Укл.: О. Сич, А. Мінаєв. – Чернівці, 2008.

Fifty Major Documents of the Twentieth Century (An Anvil Original) / Ed. By L. Snyder. – Princeton, 1955.

Kennan G. Memoirs 1950–1963. – Boston; Toronto, 1967. Vol. 1–2.

Kennan G. Russia leaves the war. – New York, 1967.

Memoirs by Harry Truman. – Garden City, 1955. Vol. 1–2.

📖 ЛІТЕРАТУРА

Бадах Ю. “Холодна війна” та її виміри (1946–1991 рр.): монографія. – Київ, 2009.

Віднянський С. Ялта 1945: погляд на значення та уроки Кримської конференції з нагоди її 60-річчя // МЗУ. 2005. Вип. 14.

Даллас Г. Примарний мир 1945: Незавершена війна / Пер. з англ. – Київ, 2012.

Овчаренко О. Двополюсність світу і “холодна війна” (1946–1991 рр.): навч.-методич. посіб. – Черкаси, 2013.

Фенбі Дж. Альянс: розповідь про те, як Сталін, Рузвельт і Черчіль виграли одну війну і почали іншу / Пер. з англ. – Київ, 2010.

Чернега О. НАТО та система міжнародної безпеки: навч. посіб. – Донецьк, 2009.

La Feber W. America, Russia, and the Cold War 1945–1990. – New York, 1991.

NATO w systemie bezpieczeństwa europejskiego / Pod. red. E. Cziomera. – Kraków, 1999.

Origins of the Cold War. An International History / Ed. by M. Leffler and D. Painter. New York; London, 2005 // Режим доступу: http://www.hist.asu.ru/faculty/cafedrs/library/Origins_of_Cold_War.pdf

The Cold War 1945–1991. Resources, Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by V. Frankel. – Detroit, 1992.

The Cold War 1945–1989 // Режим доступу: http://www.cvce.eu/content/publication/2011/11/21/6dfe06ed-4790-48a4-8968-855e90593185/publishable_en.pdf

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – з’ясувати геополітичні наслідки Другої світової війни, зокрема причини та передумови “холодної війни”.

При розгляді **першого питання** варто розпочати з аналізу військово-стратегічної ситуації на початку 1945 р., передусім у Європі. Адже перемоги учасників Антигітлерівської коаліції і просування їхніх військ углиб Німеччини спонукали до тіснішої координації дій і розв’язання низки актуальних на той час проблем. Узгодити, чи принаймні накреслити схеми спільних дій “великої трійки” (Франклін Рузвельт, Йосиф Сталін, Вінстон Черчіль), була покликана Ялтинська (Кримська) конференція, що відбувалася протягом 4–11 лютого 1945 р. у Лівадійському палаці. Проаналізуйте порядок денний конференції і визначте основні питання, що розглядалися на ній. Опрацюйте *Документ №1* і з’ясуйте, на яких засадах мало відбуватися облаштування повоєнної Європи. Необхідно зупинитися на розбіжностях у таборі переможців щодо майбутнього Німеччини, кордонів Польщі, механізмів функціонування Організації Об’єднаних Націй (ООН). Якою була позиція СРСР і США щодо запрошення до участі в установчій конференції ООН радянських республік? Визначте, за яких обставин СРСР погоджувався

вступити у війну з Японією? Чому Ялтинську конференцію часто розцінюють як найбільший успіх радянської дипломатії?

7 травня 1945 р. у передмісті Берліна Карлсгорсті Начальник оперативного штабу Вермахту генерал-полковник Альфред Йодль підписав Акт про безумовну капітуляцію німецьких збройних сил. Капітуляцію, яка набула чинності 8 травня, прийняли представники США, Великої Британії, СРСР та Франції. З'ясуйте, чому виникла розбіжність у дні святкування перемоги у Європі і в СРСР?

Ознайомтесь із *Документом №2* та визначте мету Потсдамської конференції. Чому західні лідери дедалі частіше висловлювали антикомуністичні та антирадянські ідеї? Чи існували розходження між США та Великою Британією? Як вплинуло на загальну ситуацію і клімат стосунків випробування США атомної бомби? Проаналізуйте основні питання, навколо яких відбувалися дискусії під час зустрічі Г. Трумена, В. Черчілля (пізніше Клемент Еттли) і Й. Сталіна у Потсдамі. Охарактеризуйте плани щодо повоєнних перетворень у Німеччині (демократизація, денацифікація, демілітаризація; виплата репарацій), територіальні зміни у Європі. Чому союзні держави “справою величезної важливості” вважали якнайскоріший суд над головними воєнними злочинцями? Чи змогли рішення конференції розв'язати найскладніші міжнародні проблеми?

При висвітленні **другого питання** почніть із визначення чинників, які зумовили перетворення США і СРСР на т.зв. наддержави. Чому саме ці держави? Наскільки пророкою видалося твердження Освальда Шпенглера про “занепад Європи”? Ознайомившись із *Документом №3* прокоментуйте прагнення Радянського Союзу розширити сферу свого впливу. Чи залишалася актуальною більшовицька теза про “світову революцію”? Яку позицію зайняли Західні держави у відповідь на бажання СРСР встановити контроль над країнами Центральної і Південно-Східної Європи? (*Документ №4*) Якою була реакція на намір ініціювати зміну статусу чорноморських проток та досягти присутності на Середземномор'ї? Зверніть увагу і на активність США у зміцненні своїх позицій, передусім у зоні традиційних інтересів – у Західній півкулі (з часу ухвалення “доктрини Монро”). Охарактеризуйте спроби переділу сфер впливу між союзниками ще під час війни, як-от т.зв. “процентна угода”. Як впливав на сприйняття СРСР факт його союзницьких відносин з нацистською Німеччиною протягом серпня 1939 – червня 1941 рр. (згідно таємного додатку до пакту “Молотова–Ріббентропа”)?

При розгляді питання важливо осмислити розходження між західною та радянською (і нинішньою російською) історіографією про подію, яка стала початком “холодної війни” (принагідно, поясніть походження цього терміну і його смисл). Яку роль у початку “холодної війни” відіграла “справа Гузенка” (див. *Документ №5*)? Чи існують підстави трактувати комуністичні партії поза СРСР “п'ятою колоною Москви”?

Після того як Й. Сталін оголосив про неможливість миру в світі “за умов капіталістичного розвитку світової економіки”, колишній прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчілль виступив з промовою у Фултоні, в якій закликав рішуче протидіяти СРСР, чия політика призвела до появи “залізної завіси” (див. *Документ №6*). Відповідь з радянського боку не забарилася, що зумовило безкомпромисне словесне протистояння (див. *Документ №7*). Апелюючи до радянської загрози, яка не видавалася такою вже й примарною (зважаючи на військове домінування у континентальній Європі), США взяли курс на “стримування комунізму”, основні засади якого виклав дипломат, спеціаліст із російських проблем Дж. Кеннан (ознайомтесь із *Документом №8* та поміркуйте: Чому США обмежились “стримуванням”, а не вдалились до “знищення” комунізму?).

Наприкінці 1947 – у пер. пол. 1948 рр. три події змусили відкинути рештки сумнівів щодо експансіоністських планів СРСР: створення Комінформу, лютневий переворот у Празі та перша берлінська криза. Побоювання щодо радянського експансіонізму підтвердилися територіальними претензіями СРСР до Туреччини, розпалюванням громадянської війни в Греції, підтримкою компартій у низці

західноєвропейських країн. Контраргументами, а відтак і першими реальними програмами дій в рамках політики “стримування комунізму”, стало проголошення 1947 р. “доктрини Трумена” (див. *Документ № 9*) та “плану Маршалла”. Саме ці кроки США Москва оцінила як офіційне оголошення “холодної війни”.

В умовах боротьби за сфери впливів і намагання залучитись союзницькою підтримкою, формувався новий світолад – виразно двополюсний – на чолі з США та СРСР. Логічним завершенням поділу світу на два полюси було створення антагоністичних воєнно-політичних блоків – Північно-Атлантичного альянсу (*North Atlantic Treaty Organization; NATO*) у 1949 р. і Організації Варшавського Договору (ОВД) – 1955 р. Ознайомтесь з *Документами № 10 і 12* та виділіть основні принципи Північно-Атлантичного договору. Якою була реакція Москви на створення НАТО (див. *Документ № 11*)?

Підсумовуючи порушені на занятті питання, поміркуйте: чи можна було уникнути “холодної війни”?

☞ СЛОВНИК

* *Геополітика* (від гр. γη – земля і політикῆ – державні або суспільні справи) – політологічна концепція, згідно з якою зовнішня політика держав визначається географічними факторами (положенням країни, природними ресурсами, кількістю населення і т.д.).

* *Двополюсність / двополярність* (англ. *Bipolarity*) – світолад, у якому домінують дві наддержави, відносини між якими визначають стан системи міжнародних відносин.

* *Залізна завіса* (англ. *Iron curtain*) – публіцистичний термін, який вживався для означення умовного (ідеологічного) кордону між підконтрольними СРСР країнами Центрально-Східної Європи та державами Західної Європи.

* *Пентагон* (англ. *Pentagon*) – п'ятикутна будівля (звідси і назва), в якому розміщуються військові відомства США; переносно, – міністерство оборони США.

* *Satellit* (лат. *satellitis* – спільник) – формально незалежна держава або уряд, які фактично підлеглі іншій – сильнішій державі або урядові; переносно, – прибічник.

* *Холодна війна* (англ. *Cold War*) – популярна назва періоду геополітичної, економічної та ідеологічної конфронтації між західними державами і країнами радянського блоку, що тривала з середини 1940-х – до початку 1990-х років.

📖 ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

📄 З комюніке конференції керівників трьох союзних держав – Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки і Великої Британії в Криму (уривок)

Встановлення порядку в Європі і перебудова національно-економічного життя мають бути досягнуті таким шляхом, який дозволить звільненим народам ліквідувати останні сліди нацизму і фашизму та створити демократичні виборні установи. Згідно принципу Атлантичної хартії про право народів обирати форму врядування, при якому вони будуть жити, має бути забезпечене відновлення суверенних прав і самоуправління для тих народів, які були його позбавлені агресивними націями насильним шляхом.

Для покращення умов, за яких звільнені народи могли б реалізовувати ці права, три Уряди будуть спільно допомагати народам у будь-якій звільненій європейській державі чи в колишній державі-сателіті осі в Європі, де, на їхню думку, обставини цього потребують: а) створювати умови внутрішнього миру; б) проводити невідкладні заходи з надання допомоги потребуючим народам; в) створювати тимчасові уряди, які широко репрезентуватимуть усі демократичні елементи населення і зобов'язані якнайшвидше шляхом вільних виборів створити уряди, які б відповідали волі народу; г) сприяти, де це видасться необхідним, проведенню таких виборів.

ДОКУМЕНТ № 2.

📖 Спогади Вінстона Черчілля¹ про Потсдамську конференцію (уривок)

[...] Частка Росії в Польщі, частка Польщі в Німеччині і місце Німеччини і Радянського Союзу в світі – такими були теми, яким присвячувалась головна увага в наших обговореннях.

В Ялті ми домовилися, що Росія повинна посунути свій західний кордон у Польщу до лінії Керзона. Ми завжди визнавали, що Польща, зі свого боку, повинна отримати значну частину німецької території. Але питання – яку саме частину? Як далеко у межі Німеччини вона повинна вступити? Стосовно цього було багато розходжень. Сталін хотів посунути західний кордон Польщі до річки Одер, до того місця, де у неї впадає Західна Нейсе; Рузвельт, Іден і я наполягали на тому, щоб кордон залишався по Східній Нейсе [...]. Проте в липні 1945 року ми зіткнулись з новим станом справ. Росія посунула свій кордон до лінії Керзона. Це означало, як ми з Рузвельтом розуміли, що три чи чотири мільйони поляків, котрі проживали на схід від лінії Керзона, повинні переселитися на захід. Тепер ми зіткнулися ще з важчим становищем. Польський уряд, що перебував під радянським контролем, також поширив свою владу на захід, не до Східної Нейсе, а до Західної. Значна частина цієї території була населена німцями, і, хоч декілька мільйонів німців утекло, все ж багато ще там залишались. Як з ними вчинити? [...].

Цій заключній конференції трьох держав судилося поширити розбіжності [...].

Я не беру на себе жодної відповідальності за рішення, ухвалені в Потсдамі, якщо не зважати на те, що я тут виклав. Під час конференції я мирився з тим, що розбіжності, які не можна було усунути тут за столом конференції чи на щоденних нарадах міністрів закордонних справ, не вирішувалися. Таким чином, рішення значної кількості проблем, щодо яких ми не погоджувалися, було відкладено.

ДОКУМЕНТ № 3.

📖 Записка керівника комісії Народного комісаріату закордонних справ СРСР у справі відшкодування збитків, завданих Радянському Союзу гітлерівською Німеччиною і її союзниками І. М. Майського² народному комісару закордонних справ В. М. Молотову³ з питань майбутнього миру і повоєнного устрою (Цілком таємно), Москва, 10 січня 1944 р.⁴ (уривок)

[...] 3) Німеччина по війні повинна бути окупована союзниками на термін не менше 10 років, розчленована на декілька більш-менш незалежних держав і піддана потрійному роззброєнню – військовому, індустріальному й ідеологічному. На Німеччину слід накласти важкі репараційні виплати (у тому числі і працею), а військових злочинців в широкому розумінні слова – суворо покарати.

4) В решті Європи не повинно бути допущено створення окремих держав чи комбінацій держав із сильними сухопутними арміями. В повоєнній Європі має залишитися лише одна могутня сухопутна держава – СРСР і лише одна могутня морська держава – Англія.

5) Франція повинна бути відновлена як більш-менш велика держава, однак недоцільно сприяти відродженню її колишньої воєнної могутності [...].

8) З точки зору СРСР, небажане утворення у повоєнній Європі різних федерацій малих країн (Дунайської, Балканської, Скандинавської і т.д.).

9) Польща повинна бути відновлена як незалежна і життєздатна держава, але по можливості в мінімальних територіальних розмірах [...].

14) СРСР зацікавлений в скороченні впливу Туреччини, особливо на Балканах. Мають бути використані всі можливості для послаблення ролі Туреччини як “вартового” на протоках [...].

¹ Черчілль Вінстон Леонард Спенсер (1874–1965) – британський політик, прем'єр-міністр (1940–1945, 1951–1955), лорд (з 1953), представник Консервативної партії.

² Майський (справжнє прізвище Ляховецький) Іван Михайлович (1884–1975) – радянський дипломат. У 1929–1932 повноважений представник СРСР у Фінляндії, 1932–1943 – посол у Великій Британії, 1943–1946 – заступник наркома закордонних справ СРСР.

³ Молотов (справжнє прізвище Скрябін) В'ячеслав Михайлович (1890–1986) – радянський політик, нарком (з 1946 – міністр) закордонних справ СРСР (1939–1949, 1953–1957).

⁴ Записка була скерована ключовим радянським політикам: Й. Сталіну, К. Ворошилову, А. Мікояну, Л. Берії, М. Литвинову та В. Деканозову.

22) СРСР надзвичайно зацікавлений в допомозі з боку США й Англії у справі свого відновлення після війни. Переговори з цього приводу слід починати вже зараз. Бажано забезпечити отримання протягом 5–10 років після війни найпотрібніших для відновлення товарів на основі займу-оренди, а менш потрібних – у формі довгострокових кредитів [...].

(Про можливі взаємини із США та Англією) [...] Якщо перший повоєнний період призведе до розв'язання в Європі пролетарських революцій, то взаємини між СРСР, з одного боку, і Сполученими Штатами та Англією, з другого боку, мають отримати напружений і навіть гострий характер. Основне протиріччя капіталізм–соціалізм вийде на перший план. Особливо яскраво це протиріччя виявиться у відносинах між СРСР і США, позаяк у даному випадку обидві ці країни є протилежними полюсами соціальної напруги [...].

ДОКУМЕНТ № 4.

□ Генрі Кіссінджер⁵ “Про причини загострення американсько-радянських відносин і початок “холодної війни” (уривок)

[...] Початковим інстинктивним пориванням Трумена було налагодження відносин зі Сталіним, особливо зважаючи на те, що американські начальники штабів все ще прагнули радянської участі у війні проти Японії. Хоча Трумена приголомшила непохитність Молотова під час першої зустрічі з радянським міністром закордонних справ у квітні 1945 р., він тлумачив труднощі наявністю різного історичного досвіду. “Нам потрібно остерігатись росіян, – заявив Трумен, вони не вміють поводитись. Вони схожі на слона в магазині з посудом. Їм лише двадцять п'ять років. Нам вже більше ста, а британці старші на декілька століть. Ми змушені навчити їх, як поводитись”. Це була типово американська заява. Грунтуючись на припущенні про наявність засадничої гармонії, Трумен пояснював розбіжності з Советами не протилежними геополітичними інтересами, а “невмінням поводитись” і “політичною незрілістю”. Іншими словами, він вірив у можливість схилити Сталіна до “нормальної” поведінки, і коли він усвідомив, що, по суті, напруга між Радянським Союзом і Сполученими Штатами відбувається не через причину якогось непорозуміння, а має природжений характер, розпочалась історія “холодної війни” [...].

ДОКУМЕНТ № 5.

□ Міхаїл Мільштейн⁶ про “справу Гузенка”⁷ (уривок)

[...] Минуло більше, ніж 45 років з тих незабутніх і тривожних для нашої військової розвідки днів вересня 1945 року, коли шифрувальник військового аташе в Канаді, 26-річний лейтенант Радянської армії Ігор Гузенко, ставши на шлях зради, перейшов на службу до канадців. Він добре розумів, що з порожніми руками йому в Канаді нічого робити, тому вирішив видати канадській владі зібрані за два роки, доки працював шифрувальником в апараті військового аташе, детальні дані про діяльність радянської військової розвідки в Канаді [...]. Таємні документи, які він передав, врешті-решт (після тривалих звернень в різні інстанції) Королівській канадській кінній поліції (поліційна служба Канади), всебічно розкривали діяльність радянської військової розвідки в цій країні, а за своїм значенням і цінністю не мали собі рівних в історії утеч і зрад розвідників [...]. Мені, згідно службових обов'язків, довелося займатися справою Гузенка, і, звісно ж, я був свідком того, як реагували на цю зраду не лише керівники військової розвідки, але й вищі посадові особи Радянського Союзу [...]. Втеча у “вільний світ” шифрувальника радянського посольства в Канаді створила на Заході вибуховий ефект. Список агентів, яких видав Гузенко, містив багатьох відомих в Канаді і за її межами людей – членів канадського парламенту, вчених-атомщиків, керівників компартії і деяких осіб з інших країн. Оскільки зв'язки канадської мережі ГРУ поширювались на США і Велику Британію, поліція Канади встановила контакт з контррозвідками тих країн. Шифрувальник став ледве не національним героєм тієї країни. Прем'єр-міністр Канади відразу поїхав до Вашингтона на зустріч з президентом США, щоб

⁵ Кіссінджер Ганс (Генрі) Альфред (1923 р. н.) – американський політичний і громадський діяч, провідний спеціаліст у сфері міжнародних відносин. Упродовж 1969–1975 обіймав посаду помічника президента США з національної безпеки.

⁶ Мільштейн Міхаїл (1910–1992) – співробітник ГРУ (Головне розвідувальне управління СРСР), станом на вересень 1945 р. – полковник.

⁷ Гузенко Ігор (1919–1982; псевдо “Кларк”) – керівник шифрувальної служби посольства СРСР в Канаді, лейтенант ГРУ.

про все його проінформувати. До Оттави спецрейсами прибули чи не всі провідні спеціалісти у сфері радянської розвідки з різних країн світу. Єдина мета їхніх візитів – зустріч з Гузенком [...]. Ми отримали повідомлення про втечу Ігоря Гузенка до того, як він потрапив в руки канадської поліції. А потім ринув величезний потік телеграм з Канади, США й інших країн з описом деталей втечі й іменами зраджених ним співробітників ГРУ. Телеграми йшли звідусіль і від багатьох осіб – послів, наших резидентів, від кореспондентів радянських газет і радіо, акредитованих за кордоном. [...]. Вищі інстанції вимагали довідок, пояснень, доповідей. Мене викликав то один, то інший начальник. Вимагали і від начальника ГРУ доповіді Сталіну [...]. Сталін вимагав від начальника ГРУ і міністра внутрішніх справ Берії детальний звіт і план заходів з ліквідації “канадської справи” [...]. Таємним рішенням Політбюро була створена спеціальна комісія у складі Маленкова (голова), Берії, Абакумова, Кузнєцова, Меркулова. Секретарем призначили Момулова, помічника Берії [...]. Комісія Маленкова засідала майже щоденно з 12 години і до пізнього вечора з короткою перервою на обід. Засідання відбувалися в кабінеті Берії на Луб’янці [...]. Долі десятків людей, що проходили по справі колишнього радянського шифрувальника, були зламани. Люди втратили роботу, були позбавлені засобів до існування і дискредитовані на все життя [...].

ДОКУМЕНТ № 6.

□ З виступу Вінстона Черчілля у м. Фултон (США), 5 березня 1946 р. (уривок)

[...] Ми розуміємо, що росіяни повинні безпечно почувати себе на своїх західних кордонах від будь-якого відновлення німецької агресії. Ми вітаємо той факт, що Росія займає належне їй місце серед провідних націй світу [...]. Однак мій обов’язок полягає в тому, щоби подати вам деякі факти про нинішню ситуацію в Європі.

Від Щеціна на Балтиці до Трієста на Адріатиці на континент опустилась залізна завеса. За цією лінією зберігаються всі скарби древніх держав Центральної і Східної Європи. Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія – усі ці знамениті міста і населення в цих районах перебувають у радянській сфері і всі підпорядковуються у тій чи іншій формі не лише радянському впливу, але й значною мірою контролю Москви, який зростає [...]. Комуністичні партії, які були дуже незначними у всіх східних державах Європи, набули надзвичайної сили, що переважає їхню чисельність, і бажають повсюдно встановити тоталітарний контроль. Поліцейські уряди превалюють майже в усіх цих країнах, і до нині, за винятком Чехословаччини, в них не існує жодної справжньої демократії. Туреччина і Персія глибоко стурбовані і занепокоєні претензіями, які висувуються їм, і тиском, який здійснює Московський уряд [...]. У переважній більшості країн, що розташовані далеко від російських кордонів і розкидані по всьому світу, створені комуністичні п’яті колони, які діють у повній єдності й абсолютній покорі вказівкам, що надходять з Комуністичного центру. За винятком Британської співдружності націй і США, де комунізм перебуває в зародковому стані, компартії, чи п’яті колони, становлять зростаючу загрозу і небезпеку для християнської цивілізації [...]. Я не вірю в те, що Радянська Росія бажає війни. Вона прагне плодів війни і безмежного поширення своєї сили і своїх доктрин [...]. Росіяни найбільше пишаються силою, і немає нічого такого, до чого вони б ставились з меншою повагою, ніж військова слабкість [...].

ДОКУМЕНТ № 7.

□ Інтерв’ю Й. Сталіна⁸ кореспонденту “Правди” стосовно промови В. Черчілля у Фултоні, 13 березня 1946 р. (уривок)

[...] *Питання:* Чи можна вважати, що промова п. Черчілля завдає шкоди справі миру і безпеки?

Відповідь: Безумовно, так. По суті справи, п. Черчілль тепер стоїть на позиції розпалювачів війни. І п. Черчілль тут не єдиний, – у нього є друзі не лише в Англії, але й у Сполучених Штатах [...]. Варто зазначити, що п. Черчілль і його друзі навдивовижу нагадують у цьому плані Гітлера і його друзів [...]. Німецька расова теорія привела Гітлера і його друзів до висновку, що німці, як єдина повноцінна нація, повинні панувати над іншими

⁸ Сталін (справжнє прізвище Джугашвілі) Йосиф Віссаріонович (1879–1953) – Генеральний секретар ЦК ВКП (б) (з 1952 КПРС) у 1922–1953, голова Ради Народних Комісарів СРСР (з 15. 03. 1946 – Ради Міністрів СРСР) протягом 1941–1953.

націями. Англійська расова теорія приводить п. Черчілля і його друзів до переконання, що нації, котрі розмовляють англійською мовою, як єдині повноцінні, повинні панувати над рештою націй світу. По суті справи, п. Черчілля і його друзі в Англії і США висували націям, котрі не розмовляють англійською мовою, щось на зразок ультиматуму: визнайте наше панування добровільно, і тоді все буде гаразд, – інакше неминуча війна [...].

Питання: Як Ви розцінюєте ту частину промови п. Черчілля, де він нападає на демократичний устрій сусідніх з нами європейських держав і де він критикує добросусідські взаємини, що встановились між тими державами і Радянським Союзом?

Відповідь: Ця частина промови п. Черчілля є сумішшю елементів брехні з елементами грубості та безтактовності [...]. Німці вторглись у СРСР через Фінляндію, Польщу, Румунію, Болгарію, Угорщину. Німці могли вторгтись через ці країни тому, що в тих країнах тоді існували уряди ворожі Радянському Союзові [...]. Виникає питання, що може бути дивного у тому, що Радянський Союз, бажаючи убезпечити себе на майбутнє, намагається досягти того, аби в цих країнах існували уряди, лояльно налаштовані до Радянського Союзу? [...].

ДОКУМЕНТ № 8.

□ Джордж Кеннан⁹ “Джерела радянської поведінки”(уривок)

[...] Роздуми штовхають до висновку, що мати справу з радянською дипломатією легко, але водночас важче, аніж з дипломатією таких агресивних лідерів, як Наполеон і Гітлер. З одного боку, вона чуттєвіша до спротиву, здатна відступати на окремих ділянках дипломатичного фронту, якщо сила, що їй протистоїть визнається вагомішою і, відповідно, раціональнішою з точки зору логіки і риторики влади. З другого боку, її непросто подолати чи зупинити, отримавши над нею лише одну-єдину перемогу. А наполеглива впертість, яка керує нею, свідчить про те, що успішно протистояти їй можна не з допомогою спорадичних дій, котрі залежать від скороминучих капризів демократичної суспільної думки, а лише з допомогою продуманої довгострокової політики противників Росії, яка має бути не менш послідовною у своїй меті і не менш різноманітна і винахідлива в засобах, аніж політика самого Радянського Союзу [...]. За даних обставин наріжним каменем політики Сполучених Штатів відносно Радянського Союзу, поза сумнівом, має бути тривале, терпляче, але тверде і пильне стримування експансіоністських тенденцій Росії. Важливо відзначити, однак, що така політика немає нічого спільного із зовнішньою суворістю, з пустими чи хвалькуватими заявами про твердість. Хоча Кремль частіше виявляє гнучкість, зіштовхуючись з політичними реаліями, він, без сумніву, стає незворушним, коли мова заходить про його престиж [...]. Тому, щоб успішно будувати відносини з Росією, іноземна держава має неминуче зберігати спокій і зібраність, та висувати вимоги до її політики таким чином, щоб у неї залишався шлях до поступок без шкоди для престижу [...]. Зважаючи на сказане зрозуміло, що радянський тиск на вільні інституції західного світу можна стримати лише з допомогою штучної і пильної протидії в різних географічних і політичних точках, що постійно змінюються в залежності від зсувів і змін в радянській політиці, але його неможна усунути з допомогою заклинань і балачок. Росіяни очікують безкінечного поєдинку і вважають, що вже досягли значних успіхів [...]. Нехай ідеологічні переконання дозволяють правителям Росії думати, що істина на їхньому боці і що вони можуть не поспішати. Проте ті з нас, хто не сповідує цієї ідеології, можуть об'єктивно оцінити правильність цих постулатів [...]. Припустімо, що Заходу вдасться знайти сили і засоби для стримування радянської влади упродовж 10–15 років. Чим це закінчиться для Росії? Радянські лідери, застосували сучасну техніку в мистецтві деспотизму, вирішили проблему послуху в межах своєї держави. Мало хто кидає їм виклик; але навіть ті поодинокі не можуть вести боротьби проти державних органів пригноблення. Тому кожен, хто уважно стежить за розвитком радянсько-американських відносин, не буде скаржитися на те, що Кремль кинув виклик американському суспільству. Навпаки, він, до певної міри, буде вдячний долі, котра пославши американцям суворе випробування, поставила їхню безпеку як нації у залежність від їхньої спроможності згуртуватися і взяти на себе відповідальність морального і політичного керівництва [...].

⁹ Кеннан Джордж Фрост (1904–2005) – американський дипломат, посол США в СРСР (1952), учений, автор доктрини “стримування комунізму”, засновник “Інституту Кеннана”.

ДОКУМЕНТ № 9.

Послання американського президента Гаррі Трумена¹⁰ до Конгресу США, 12 березня 1947 р. (“доктрина Трумена”)

Серйозність ситуації, яка породжує нинішнє протистояння у світі, змусила мене звернутися до спільної сесії Конгресу. Зовнішня політика і національна безпека нашої країни перебувають під загрозою. Одне з питань, яке я хочу запропонувати на Ваш розгляд та вирішення стосується Греції і Туреччини. Сполучені Штати отримали від грецького уряду невідкладне прохання про фінансову та економічну допомогу. Попередні звіти Американської економічної місії і рапорти амбасади США в Греції підтверджують таку необхідність, як запоруку виживання Греції як вільної держави. Я не вірю, що американський народ і Конгрес залишаться глухими до прохань грецького уряду [...].

Існування грецької держави утруднюється терористичною діяльністю декількох тисяч озброєних осіб, очолюваних комуністами, які відкрито не підкоряються уряду в низці районів, особливо вздовж північних кордонів. Тим часом, грецький уряд не спроможний самотужки впоратися із ситуацією. Грецька армія – не чисельна і погано екіпірована. Вона потребує військового оснащення, що дало б змогу відновити владу уряду на всій грецькій території. Греція повинна отримати допомогу і це перетворить її на справді незалежну і з почуттям власної гідності демократію. Сполучені Штати зобов'язані допомогти, бо жодна інша держава не здатна це зробити [...] Сусід Греції – Туреччина також заслуговує на нашу увагу. Майбутнє Туреччини як незалежної й економічно міцної держави залежить від волелюбних людей світу не менше, аніж майбутнє Греції. Обставини, в яких Туреччина перебуває нині подібні до грецьких [...]. Як і у випадку з Грецією, Туреччина потребує допомоги Сполучених Штатів [...].

Одна із засадничих концепцій зовнішньої політики Сполучених Штатів полягає у створенні умов, в яких ми та інші нації світу матимуть можливість будувати своє життя так як того забажають – без примусу [...]. Гарантуючи вільний розвиток націй, вільний від примусу, Сполучені Штати відіграли провідну роль в утворенні Організації Об'єднаних Націй, покликанням якої є поширення свободи і незалежності на всіх її членів. Ми не зможемо реалізувати нашої мети, якщо не готові допомогти вільним народам відстояти їхні інституції та національні об'єднання у суперництві з агресивними рухами, що шукають підтримки з боку тоталітарних режимів [...]. Нині кожна нація мусить обрати поміж двома альтернативними шляхами розвитку [...]. Один шлях базується на волі більшості, вільних інституціях, представницькому уряді, вільних виборах, гарантії особистих свобод, свободи слова, релігії і відсутності політичного тиску. Другий шлях базується на волі меншості, насильно нав'язаній більшості. Він характеризується терором і насильством, контролем над пресою і радіо, фіктивними виборами і придушенням особистих свобод [...].

Я вважаю, що підтримка народів, які чинять опір спробам підпорядкування з боку озброєних меншин чи тиску ззовні, має стати політикою Сполучених Штатів [...].

✓ *The Truman Doctrine, March 12, 1947 // Fifty Major Documents of the Twentieth Century (An Anvil Original) / Ed. By L. Snyder. – Princeton: D. Van Nostrand Company, 1955. P. 131–137.*

ДОКУМЕНТ № 10.

Північно-Атлантичний договір, 1949 р.¹¹ (уривок)

Преамбула: Договірні Сторони підтверджуючи свою віру у завдання і принципи Організації Об'єднаних Націй і своє бажання жити в мирі з усіма народами та усіма урядами, сповнені рішучості захистити свободу, загальну спадщину і цивілізацію своїх народів, базованих на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права, бажаючи забезпечити стабільність і добробут у північній частині Атлантичного океану, рішуче зважились поєднати свої зусилля для колективної оборони, для збереження миру і безпеки та уклали між собою такий Північно-Атлантичний договір:

Стаття 1. Договірні Сторони зобов'язуються, як це передбачено Статутом Організації Об'єднаних Націй, вирішувати усі міжнародні суперечки, учасниками яких вони можуть бути, мирними засобами, таким чином, щоб міжнародний мир, безпека і справедливість не

¹⁰ Трумен Гаррі (1884–1972) – 33-й президент США (1945–1953), представник Демократичної партії.

¹¹ Північно-Атлантичний договір (НАТО; *North Atlantic Treaty Organization*) підписали 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні міністри закордонних справ США, Канади, Великої Британії, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Португалії, Норвегії, Данії, Ісландії. У 1952 р. до НАТО приєдналися Греція і Туреччина, 1955 р. – ФРН, 1982 р. – Іспанія, 1999 р. – Польща, Угорщина, Чехія, 2004 р. – Болгарія, Румунія, Литва, Латвія, Естонія, Словенія, Словаччина, 2009 р. – Албанія, Хорватія.

піддавались загрозі, а також утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози чи застосування сили будь-яким чином, несумісним із завданнями Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 2. Договірні Сторони будуть сприяти подальшому розвитку мирних і дружніх відносин шляхом зміцнення своїх вільних інституцій, шляхом досягнення кращого розуміння принципів, на яких базуються ці інститути, та сприяння досягнення умов стабільності і добробуту. Вони прагнутимуть усувати конфлікти і протиріччя у своїй міжнародній економічній політиці і заохочуватимуть економічне співробітництво між усіма ними, чи будь-якими з них.

Стаття 3. Аби ефективніше здійснювати завдання цього Договору, Сторони, діючи окремо чи спільно, шляхом реалізації власних можливостей і ефективної взаємодопомоги, підтримуватимуть і розвиватимуть свою індивідуальну та колективну здатність протидіяти збройному нападові.

Стаття 4. Договірні Сторони консультуватимуться між собою щоразу, коли, на думку однієї з них, територіальна цілісність, політична незалежність чи безпека будь-якої із Сторін будуть піддані загрозі.

Стаття 5. Договірні Сторони погоджуються, що збройний напад на одну чи декілька з них у Європі чи Північній Америці розглядатиметься як напад на них усіх. Відповідно до цього, вони погоджуються, що якщо такий збройний напад відбудеться, кожна з них, у порядку здійснення права індивідуальної або колективної самооборони, визнаної 51-ою статтею Статуту Організації Об'єднаних Націй, буде допомагати Стороні чи Сторонам, що зазнали нападу, шляхом негайного прийняття, індивідуально і за згодою з іншими Сторонами, такої дії, яка їй видається за потрібну, у тому числі і застосування збройної сили, щоби відновити і підтримати безпеку у північній частині Атлантичного океану [...].

Стаття 10. Договірні Сторони можуть на основі одноголосної згоди запросити будь-яку іншу європейську державу, яка у змозі втілювати в життя принципи цього Договору і сприяти безпеці району північної частини Атлантичного океану, приєднатися до цього Договору [...].

✓ *The North Atlantic Treaty, April 4, 1949 // Fifty Major Documents of the Twentieth Century (An Anvil Original) / Ed. By L. Snyder. – Princeton: D. Van Nostrand Company, 1955. P. 138–141.*

ДОКУМЕНТ № 11.

**□ Меморандум уряду СРСР про Північно-Атлантичний договір,
31 березня 1949 р. (уривок)¹²**

[...] Твердження про оборонну мету і визнання принципів Організації Об'єднаних Націй, що містяться в договорі (Північно-Атлантичному – С. К., Р. С.), слугують завданням, що не мають нічого спільного з потребами самооборони учасників договору, ані зі справжнім визнанням мети і принципів Організації Об'єднаних Націй. Учасниками Північно-Атлантичного договору є такі великі держави, як Сполучені Штати, Велика Британія і Франція. Таким чином, договір не спрямований ні проти Сполучених Штатів, ні проти Великої Британії, ні проти Франції. З-поміж великих держав лише Радянський Союз виключено з переліку учасників цього договору, що можна пояснити тим, що цей договір спрямовано проти Радянського Союзу [...]. Північно-Атлантичний договір є не двостороннім, а багатостороннім, що утворює замкнене угруповання держав, і що особливо важливо, цілком ігнорує можливість повторення німецької агресії, не маючи, відповідно, за мету запобігання новій німецькій агресії [...]. Північно-Атлантичний договір призначений для залякування держав, котрі не хочуть підкорятися диктату англо-американського угруповання держав, що претендують на світове панування [...]. У Північно-Атлантичному блоці беруть участь держави і такі, уряди яких розраховують наживитися за рахунок багатших учасників цього договору, будуючи різноманітні плани щодо нових кредитів і нових матеріальних вигод. Неможна, водночас, не углядіти безпідставності антирадянських мотивів Північно-Атлантичного договору, оскільки всім відомо, що Радянський Союз не збирається ні на кого нападати і нічим не загрожує ні Сполученим Штатам Америки, ні Великої Британії, ні Франції, ні іншим учасникам договору [...].

¹² Текст Північно-Атлантичного договору опубліковано 19 березня 1949 р. в газеті *The New York Times* з метою ознайомлення громадськості, що дало можливість радянській стороні дати йому оцінку ще до офіційного набуття чинності.

ДОКУМЕНТ № 12.

“Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу між Народною Республікою Албанією, Народною Республікою Болгарією, Угорською Народною Республікою, Німецькою Демократичною Республікою, Польською Народною Республікою, Румунською Народною Республікою, Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою”, Варшава, 14 травня 1955 р. (уривок)

Договірні Сторони,

знову підтверджуючи своє прагнення до створення системи колективної безпеки в Європі, базованої на участі в ній усіх європейських держав, незалежно від їхнього суспільного і державного устрою, що дозволило б поєднати їхні зусилля в інтересах забезпечення миру в Європі,

враховуючи, водночас, становище, яке склалось у Європі в результаті ратифікації Паризьких угод, що передбачають утворення нового військового угруповання у вигляді “західноєвропейського союзу” з участю ремілітаризованої Західної Німеччини і з долученням її до Північно-Атлантичного блоку, що посилює небезпеку нової війни і створює загрозу національній безпеці миролюбних країн,

будучи упевненими у тому, що в цих умовах миролюбні країни Європи повинні вдатися до необхідних заходів для забезпечення своєї безпеки і в інтересах підтримки миру в Європі, керуючись завданнями і принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй,

в інтересах подальшого зміцнення і розвитку дружби, співробітництва і взаємодопомоги відповідно до принципів поваги незалежності і суверенітету держав, а також невтручання у їхні внутрішні справи,

вирішили укласти цей Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу...

Стаття 1. Договірні Сторони зобов'язуються відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй утримуватися у своїх міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування і вирішувати свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир і безпеку.

Стаття 2. Договірні Сторони заявляють про свою готовність брати участь в дусі щирого співробітництва в усіх міжнародних діях, що мають за мету забезпечення міжнародного миру і безпеки, і будуть прикладати всі зусилля для реалізації цих завдань. При цьому договірні Сторони будуть добиватися втілення, за згодою з іншими державами, які бажатимуть співпрацювати у цій справі, ефективних заходів до всезагального скорочення озброєнь і заборони атомної, водневої й інших видів зброї масового ураження.

Стаття 3. Договірні Сторони будуть консультуватися між собою з усіх важливих міжнародних питань, що зачіпають їх спільні інтереси, керуючись інтересами зміцнення міжнародного миру і безпеки.

Вони будуть невідкладно консультуватися між собою щоразу, коли, на думку однієї з них, виникне загроза збройного нападу на одну чи декілька держав-учасниць договору, в інтересах забезпечення спільної оборони та підтримки миру і безпеки.

Стаття 4. У випадку збройного нападу у Європі на одну чи декілька держав – учасників Договору з боку якоїсь держави чи групи держав, кожна країна-учасниця Договору в порядку реалізації права на індивідуальну чи колективну самооборону, відповідно зі статтею 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть державі чи державам, які зазнали нападу, негайну допомогу, індивідуально і зі згоди з іншими державами – учасниками Договору, усіма засобами, у тому числі і застосуванням збройної сили [...].

Стаття 5. Договірні Сторони погодились про створення Об'єданого Командування їхніми збройними силами, які будуть виділені за згодою між Сторонами у підпорядкування цього командування, котре діятиме на основі спільно встановлених принципів. Вони будуть здійснювати також інші погоджені заходи, необхідні для зміцнення їхньої обороноздатності, з тією метою, щоб захистити мирну працю їхніх народів, гарантувати недоторканість їхніх кордонів і територій та забезпечити захист від можливої агресії [...].

ЗАНЯТТЯ 2.

РЕГІОНАЛЬНІ КОНФЛІКТИ ПЕРІОДУ “ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ”

1. Німецьке питання в політиці країн Заходу і СРСР
2. Конфлікти на території “третьох країн”
 - а) Корейська війна 1950–1953 рр.
 - б) Карибська криза 1962 р.
 - в) радянська інтервенція в Афганістані та її міжнародні наслідки

📖 ДЖЕРЕЛА

Fifty Major Documents of the Twentieth Century (An Anvil Original) / Ed. By L. Snyder. – Princeton, 1955.

Kennan G. Realities of American foreign policy. – Princeton, 1954.

Kennedy R. Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis. – New York, 1969.

📖 ЛІТЕРАТУРА

Коппель О., Пархомчук О. Міжнародні відносини. ХХ століття. – Київ, 1999.

Курнишова Ю. Політика США щодо спорудження Берлінського муру в серпні 1961 року // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. 2004.

Hyman A. Afganistan under Soviet Domination 1964–81. – New York, 1982.

Krasuski J. Polityka czterech mocarstw wobec Niemiec 1945–1949. – Poznań, 1967.

La Feber W. America, Russia, and the Cold War 1945–1990. – New York, 1991.

NATO w systemie bezpieczeństwa europejskiego / Pod. red. E. Cziomera. – Kraków, 1999.

Origins of the Cold War. An International History / Ed. by M. Leffler and D. Painter. New York; London, 2005 // Режим доступу: http://www.hist.asu.ru/faculty/cafedrs/library/Origins_of_Cold_War.pdf

Schlesinger A. A Thousand Days: John F. Kennedy in the White House. – Norwalk, 1992.

The Cold War 1945–1991. Resources, Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit, 1992.

The Korean War. An Encyclopedia. – New York, 1995.

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – проаналізувати основні регіональні конфлікти періоду “холодної війни” та визначити їхній вплив на розвиток міжнародних відносин у світі.

Однією із особливостей “холодної війни” стало американсько-радянське суперництво на території третьох країн. Чи не найбільшою кризою у перші повоєнні роки була ситуація навколо Німеччини, що й потрібно розглянути у **першому питанні**.

Насамперед коротко охарактеризуйте окупаційну політику Великої Британії, Франції, США та СРСР на території Німеччини. У чому різнилися підходи стосовно майбутнього цієї країни? Зверніть увагу, що окупаційний режим розглядався неоднаково: Захід намагався створити у своїх зонах сильну державу, яка б стала його союзником у боротьбі з соціалістичним блоком, а СРСР прагнув розширити сферу свого впливу і просунути якнайдалі ідею побудови комунізму. Наслідком розбіжностей колишніх союзників у німецькому питанні стала перша берлінська криза 1948–1949 рр. – перша велика політична криза у відносинах між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції у період “холодної війни”. У чому суть кризи? Ознайомтесь з *Документом № 1* та з’ясуйте реакцію Радянського Союзу на інтеграційні процеси в західних зонах окупації Німеччини. Чи можна було відвернути розкол Німеччини?

Окремо зупиніться на результатах першої берлінської кризи: 1) Радянський Союз втратив міжнародну довіру; 2) поведінка СРСР прискорила створення у 1949 р. ФРН та НАТО; 3) криза підштовхнула до євроінтеграційних процесів; 4) США зміцнили свої позиції на міжнародній арені.

Після розколу у 1949 р. Німеччини найгострішим залишалось урегулювання проблеми Берліна, що був поділений між союзниками на окремі підконтрольні сектори. З’ясуйте, як склалися відносини між двома німецькими державами. До чого привело “систематичне впровадження соціалізму” в НДР? Що таке “доктрина

Гальштайна”? Наскільки резонансним у міжнародних стосунках став вступ ФРН до НАТО? У 1958 р. керівництво НДР заявило про бажання поширити свій контроль на Західний Берлін. Водночас, глава радянського уряду М. Хрущов звинуватив Західні держави у порушенні Потсдамських угод 1945 р. та заявив, що розглядає місто (включно із західними секторами) столицею НДР. Згодом СРСР запропонував перетворити Західний Берлін у “вільне демілітаризоване місто” і у формі ультиматуму запропонував США, Великій Британії та Франції упродовж шести місяців провести відповідні переговори. Однак цю вимогу Західні держави відкинули, що призвело до наростання конфронтації і другої берлінської кризи. Зокрема, у серпні 1960 р. східнонімецький уряд запровадив в дію обмеження на відвідини громадянами ФРН Східного Берліну. А незабаром керівники ОВД ухвалили рішення узагалі закрити кордон, розпочавши спорудження 13 серпня 1961 р. між Західним і Східним Берліном високого муру (див. *Документ № 2*). Прочитайте *Документ № 3* та охарактеризуйте реакцію США на такі дії. Чому берлінський мур називають символом “холодної війни”? Які зміни щодо німецького питання відбулися в період розрядки міжнародної напруженості? У чому суть “нової східної політики” ФРН? Охарактеризуйте положення Московської угоди 1970 р. між СРСР і ФРН та Чотиристоронньої угоди по Західному Берліну від 3 вересня 1971 р.

При обговоренні **другого питання** потрібно охарактеризувати міжнародні конфлікти, що ледь не перетворили “холодну війну” у повноцінне військове протистояння.

Першою війною атомної ери стала *а) Корейська війна 1950–1953 рр.* Насамперед з’ясуйте, що привело до збройного конфлікту між Північною і Південною Кореєю? Яку роль у протистоянні відіграли “китайські народні добровольці” (офіційно вважалось, що КНР участі у війні не бере)? Прочитайте *Документи № 5 і 6* та окресліть плани СРСР у Кореї. Зверніть увагу на те, що, попри заперечення участі у конфлікті, Москва скеровувала на поля битв радників та військових спеціалістів. З боку Сеула у війні були задіяні, крім Південної Кореї, США, Велика Британія і Філіппіни, а також низка інших країн у складі миротворчих сил ООН. Що завадило представникові СРСР в Раді безпеки ООН заветувати скерування миротворчих сил організації до Кореї? Опрацюйте *Документ № 4* і визначте, на чому ґрунтувалось рішення США втрутитись у події в Кореї? Проаналізуйте основні етапи бойових дій. Чому конфлікт набрав затяжного характеру і що спонукало порушувати питання про можливість використання американської атомної зброї? З’ясуйте, якою була реакція на Корейську війну громадськості у країнах Заходу. Визначальну роль на припинення бойових дій у Кореї мали: перемога на президентських виборах 1952 р. у США Д. Ейзенгауера та смерть у 1953 р. Й. Сталіна. По війні Корейський півострів залишився поділений на зони впливу СРСР і США. Корейська війна справила вагомий вплив на подальшу американську зовнішньополітичну стратегію. По-перше, вона змінила погляд на країни “третього світу”; по-друге, виявила недостатню підготовку армії США до бойових дій; по-третє, сприяла усвідомленню потреби продовжувати підтримувати Тайвань; по-четверте, переконала західних лідерів, що комуністичні режими становлять серйозну загрозу; по-п’яте, послабила вплив США у регіоні й зміцнила авторитет КНР.

*б) Карибська криза 1962 р.** стала найнебезпечнішим конфліктом між СРСР і США у період “холодної війни”. Вона виникла унаслідок розміщення Радянським Союзом на Кубі ядерних ракет середнього радіусу дії (див. *Документ № 7*). Важливо з’ясувати, з якою метою СРСР вдався до такого кроку. Які переваги отримувала радянська сторона від розміщення ядерних ракет на Кубі? Чому саме на цьому острові? Обов’язково простежте внутрішньополітичні зміни у цій країні, зокрема політичний курс режиму Ф. Кастро. Яким було радянсько-американське

* Американська історіографія переважно вживає термін “Кубинська ракетна криза”.

співвідношення сил напередодні кризи? Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що американці наприкінці 1950-х рр. прогавили Кубу, так само як і дещо раніше Китай?

22 жовтня 1962 р. президент США Дж. Кеннеді звернувся до американської нації, повідомивши про розгортання на Кубі радянських наступальних озброєнь та закликав СРСР демонтувати і вивести радянські ракети з острова під наглядом ООН (див. *Документ № 8*). З 24 жовтня 1962 р. було встановлено морський карантин Куби (Чому американські дипломати відмовились від терміну “блокада”?). Після погрози радянського керівництва застосувати свої збройні сили світ опинився перед загрозою повномасштабної ядерної війни. Однак унаслідок п'ятиденних (24–29 жовтня 1962 р.) переговорів (т.зв. “гаряча лінія” Білий дім-Кремль) Дж. Кеннеді і М. Хрущов досягли домовленості про призупинення будівництва на Кубі радянських військових баз, демонтаж і вивезення ракет; США натомість зобов'язувалися негайно зняти блокаду Куби, не готувати і не здійснювати військову інтервенцію на “острів свободи” та вивести з території Туреччини американські тактичні ракети “Юпітер”. Проаналізуйте *Документ № 9* і визначте чи змінилася позиція стосовно Куби М. Хрущова? Які наслідки мала Карибська криза для міжнародних відносин? Котра з сторін (СРСР, Куба, США) найбільше втратила / здобула у результаті жовтневих подій 1962 р.?

в) *Радянська інтервенція в Афганістані*, що розпочалася у грудні 1979 р., мала далекосяжні наслідки для історії міжнародних відносин. Опрацюйте *Документ № 10* і змодельуйте геополітичну ситуацію у цьому регіоні. Якими мотивами, на Ваш погляд, керувалося керівництво СРСР, втягуючись в афганський конфлікт? Що подібного / відмінного в Афганській війні за участю СРСР із В'єтнамською війною за участі США?

Афганістан розташований у центрі Євразії, на стику Південної і Центральної Азії, – *de facto* на перетині національних інтересів провідних держав світу. Ще з ХІХ ст. між Російською та Британською імперіями точилася боротьба за контроль над Афганістаном, названа “Великою грою” (*The Great Game*). У 1929 р. більшовицький режим навіть надавав військову допомогу поваленому королю Аманулі-хану, тож військове втручання Радянського Союзу у 1979 р. в афганські справи було не першим в новітній історії. Аби зрозуміти обставини цієї інтервенції доречно простежити події в цій азійській країні, починаючи з повалення диктатури М. Дауда унаслідок Саурської (Квітневої) революції 1978 р.

З'ясуйте позицію США стосовно внутрішньополітичних подій в Афганістані протягом 1978–1979 рр. Якою була реакція Вашингтона на радянську агресію? (див. *Документи № 11 і 12*) У чому полягала американська допомога моджахедам? Що таке операція “Циклон”? Чи має право на життя версія, що США своїми діями підштовхнули СРСР в “афганський капкан” (за З. Бжезинським)? Не можна оминати і міжнародних наслідків радянської інтервенції: бойкот багатьма країнами літніх Олімпійських Ігор у Москві 1980 р., заборона постачання американського зерна та техніки до СРСР і т.п.

Не вдаючись у деталі бойових дій, визначте, наскільки успішними були дії радянських військ у 1979–1989 рр.? Чому радянське керівництво певний час приховувало участь своїх військових у бойових діях в Афганістані? Чому виведення радянського військового контингенту розпочалося лише 1989 р.? Що таке “афганський синдром”? Чи досяг поставленої мети радянський уряд?

Як підсумок заняття, проаналізуйте вплив розглянутих конфліктів на еволюцію системи міжнародних відносин і “холодної війни” зокрема.

☞ СЛОВНИК

* *Агресія* (лат. *aggressio* – напад) – у міжнародному праві збройний напад однієї або декількох держав на іншу державу з метою захоплення її території, повної ліквідації або зміни політичного устрою.

* *Гонка озброєнь* (англ. *Arms race*) – процес прискороного накопичення запасів зброї і військової техніки, їх якісного вдосконалення на основі мілітаризації економіки і використання досягнень НТР.

* *Моджахеди* (араб. “борці”) – учасники збройних формувань, що воювали з військами СРСР та маріонеткового уряду Афганістану у 1979–1989 рр. Радянські солдати називали їх “душманами” (араб. “ворог”) або похідним від цього терміну жаргонним словом “духи”.

* *Розрядка* (англ. *detent* – послаблення напруженості) – етап розвитку міжнародних відносин у 1970-і рр., що характеризувався пом'якшенням напруги і утвердженням принципів мирного співіснування у період “холодної війни”.

* *Третій світ* (англ. *Third World*) – термін, який з 1950-х років вживають для означення постколоніальних, економічно та політично менш розвинених країн Азії, Африки, Латинської Америки. До “першого світу” відносили країни Західної демократії, до “другого” – країни соціалістичного блоку.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

Позиція Радянського уряду стосовно інтеграційних процесів у західних зонах окупації Німеччини, 6 березня 1948 р. (уринок)

[...] Утворення Бізонії¹³ зовсім не можна пояснити економічними причинами. Цей крок, що привів до розколу Німеччини, продиктований бажанням розв'язати собі руки для проведення в західній частині Німеччини тієї односторонньої політики англо-американських властей, яку їм не вдавалося нав'язати Контрольній Раді відносно всієї Німеччини. Оскільки відступ від ялтинської і потсдамської політики наштовхнувся на спротив в Контрольній раді, уряди Великої Британії і США створили англо-американську Бізонію з своїми двосторонніми органами, де вони, в обхід Контрольної ради, стали проводити свої сепаратні політичні та економічні плани [...].

ДОКУМЕНТ № 2.

Із спогадів Микити Хрущова¹⁴ про рішення звести Берлінський мур, 1961 р. (уринок)

[...] Як надалі Ульбріхту¹⁵ діяти? У нього були навстіж відчинені двері. Коли він закликав своїх людей до дисципліни чи вдавався до адміністративних заходів, німці втікали, особливо кваліфіковані робітники [...]. У мене давно виникла думка встановити якийсь контроль, закривши виходи і лазівки [...]. Ульбріхт, довідавшись від Первухіна¹⁶ про мій план, у захопленні сказав: “Я цілком за! Це справжня допомога!”. Ми в нашому керівництві обміркували план дій та одногосно ухвалили рішення втілити його в життя якомога швидше. За згодою з Ульбріхтом зібрали закриту нараду представників всіх країн, що входили до Варшавського пакту. Були присутні тільки секретарі ЦК і глави Ради міністрів. Було зроблено коротку доповідь і запропоновано таку тактику дій: у визначений час будуть встановлені шлагбауми й інші прикордонні атрибути, війська підійдуть до того кордону, попереду німецькі солдати, котрі почнуть встановлювати контроль, а позаду, на певній відстані – ряди наших військ. Вибрали 13 серпня. Така дата вважається нещасливою, але я сказав тим, хто сумнівався, що ця дата стане для нас щасливою [...].

ДОКУМЕНТ № 3.

Джон Кеннеді¹⁷ “Я берлінець!” (уринок)

¹³ Бізонія – економічне об'єднання американської та британської зон окупації Німеччини, угоду про яке між США та Великою Британією підписано у грудні 1946 р. (набула чинності 1 січня 1947 р.). Угода передбачала організацію англо-американського імпортно-експортного агентства і об'єданого англо-американського комітету у Вашингтоні. Згідно з домовленостями було утворено спільні німецькі бізональні адміністративні управління.

¹⁴ Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) – державний діяч СРСР, генеральний секретар ЦК КПРС (1953–1964). Уславився своєю категоричністю і непередбачуваністю у прийнятті рішень у міжнародних справах.

¹⁵ Ульбріхт Вальтер (1893–1973) – комуністичний лідер НДР, Генеральний (1950–1953) та Перший (1953–1971) секретар ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН).

¹⁶ Первухін Михайло Григорович (1904–1978) – радянський партійний і державний діяч, посол СРСР в НДР (1958–1962).

¹⁷ Кеннеді Джон Фіцджеральд (1917–1963) – 35-й президент США (1961–1963), представник Демократичної партії.

[...] Дві тисячі років тому, найвеличнішою вважалась фраза “Я римлянин!”. Нині, в світі свободи, найвеличніше сказати: “Я берлінець!” [...]. Сьогодні багато людей в світі не розуміють, чи вдають, що не розуміють, у чому суть розбіжностей між вільним і комуністичним світом. Нехай приїжджають у Берлін і подивляться. Хтось каже, що комунізм є складовою майбутнього. Нехай приїжджає у Берлін і подивиться. Хтось каже, в Європі чи деінде, що з комуністами можна співпрацювати. Нехай приїжджає у Берлін і подивиться. Дехто каже, що комунізм є згубною системою, але дозволяє досягати економічних успіхів. Нехай приїжджає у Берлін і подивиться [...]. Від імені своїх співгромадян, що живуть за багато миль звідси, по іншому боці Атлантики, я хочу сказати, що незважаючи на відстань, вони горді розділити з Вами історію останніх 18 років. Я не знаю жодного міста чи містечка, крім Західного Берліна, що в оточенні упродовж 18 років, але повне життя, сили, надії і рішучості [...]. Ви живете на захищеному острові свободи і Ваше життя є частинкою мого [...]. Тому, як вільна людина, я з гордістю заявляю: “Я берлінець!”.

✓ *John F. Kennedy. Ich bin ein Berliner (“I am a “Berliner””) // Режим доступу: www.americanrhetoric.com/speeches/jfkberliner.htm.*

ДОКУМЕНТ № 4.

📖 Роздуми Г. Кіссінджера про Корейську війну (уривок)

[...] Рішення Трумена виступити на захист Кореї значною мірою ґрунтувалось і на традиційній концепції національних інтересів. Вставши на шлях експансії, комунізм нарощував виклик з кожним повоєнним роком. Комунізм відчув себе впевнено в Східній Європі у 1945 р., завдячуючи окупаційній присутності Червоної Армії. Внаслідок внутрішньої змови у 1948 р. він отримав перемогу в Чехословаччині. Він поширився у 1949 р. у результаті громадянської війни на Китай [...]. Успіх вторгнення в Корею (комунізму – С. К., Р. С.) міг мати катастрофічні наслідки для Японії, котра, відокремлена від Кореї лише вузьким Японським морем, завжди вважалась останньою ключовою, у стратегічному розумінні слова, територією Північно-Східній Азії. Нічим не стриманий комуністичний контроль міг викликати привид загальноазійського монолітного комуністичного монстра і підірвав би прозахідну орієнтацію Японії [...]. Американські керівники вбачали в Корейській війні радянську стратегію хитрого втягнення Америки у віддалений азійський конфлікт для полегшення радянського нападу на позиції союзників в Європі. Це було грандіозною переоцінкою як радянської потуги, так і здатності Сталіна на рішучі дії. У жодному з етапів своєї кар’єри цей скрупульозний і тверезий аналітик не кидав на шальку терезів усе відразу. Водночас, Сталін сприймав нарощування міцці Заходом не як оборонний захід, як це було насправді, а як привід для військового протистояння, чого він завжди побоювався і намагався уникнути. Обидві сторони, по суті справи, готувались до такого перебігу подій, який не відображав намірів жодної з них, – до прямого повномасштабного конфлікту військового характеру [...].

ДОКУМЕНТ № 5.

📖 Кетрін Везерсбі¹⁸ про радянські плани в Кореї (уривок)

Підтримку з боку Сталіна намірів Кім Ір Сена розв’язати війну доцільно розглядати з точки зору удару на випередження, спроби використати тимчасову перевагу для вирішення неминучого конфлікту на свою користь. Напад на Південну Корею влітку 1950 р. видався вдало вибраним моментом, позаяк на початку 1950 р. боєздатність КНДР суттєво зміцніла завдяки поверненню до країни 14 тис. корейських комуністів, що боролися разом з КПК (Комуністичною партією Китаю) проти іншого непопулярного режиму, котрий користувався підтримкою США [...]. Насправді, цілі Сталіна в Кореї мали обмежений характер. Він прагнув до встановлення у Північній Кореї буферної держави, щоб захистити Радянський Союз від можливого нападу з півострова. Сталін хотів також отримати з Кореї певні матеріальні ресурси і посилити політичне становище Радянського Союзу, створивши ще одну “народну демократію” на території, зайнятій радянською армією наприкінці війни.

¹⁸ *Везерсбі Кетрін* – американська дослідниця історії СРСР / Росії, співробітниця Міжнародного центру для учених імені Вудро Вільсона.

ДОКУМЕНТ № 6.

📖 Із спогадів М. Хрущова про Корейську війну (уривок)

[...] Багато років поспіль ми дотримувались тієї точки зору, що ініціатива нападу в цій війні (Корейській – С. К., Р. С.) належала Південній Кореї. А зараз я вважаю, що версію, котра була створена, немає потреби поправляти, тому що це було б вигідно тільки нашим противникам. Однак, якщо не деталізувати цю версію, правда матиме такий вигляд: це була ініціатива Кім Ир Сена¹⁹, яку підтримував і Сталін, і ми всі. Ми, як комуністи, співчували корейському народові, бажали допомогти йому скинути ярмо капіталізму і встановити по всій країні народну владу. Після смерті Сталіна війна ще якийсь час тривала. У нас давно визріла думка знайти можливість її припинити. Ми зробили декілька кроків дипломатичними каналами і стали промацувати американців: як вони поставляться до припинення стрілянини? Американці відгукнулись позитивно, і розпочались переговори. Потім була створена спільна комісія в складі корейців, китайців та американців для безпосередніх переговорів між сторонами, що перебували в стані війни. Переговори тривали довго, проте врешті-решт згоди було досягнуто. Війська залишились на тих межах, на яких вони припинили військові дії, тобто приблизно на 38-й паралелі, по якій була встановлена демаркаційна лінія [...].

ДОКУМЕНТ № 7.

📖 Олександр Фурсенко²⁰ про Карибську кризу (уривок)

Американська розвідка нічого не відала про радянські ракети на Кубі до польоту розвідувального літака У-2 14 жовтня 1962 р. [...] Подробиці операції не знали навіть представники КДБ, які супроводжували вантаж. Вони були присутніми лише при відкритті конвертів з документами у відкритому морі, де повідомлялося про пункт призначення [...]. Ракети і військовий персонал перевозили пасажирськими суднами і балкерами (сухогрузами, *bulk carrier*). Ті, хто перебував на пасажирських суднах, вдавали із себе туристів. Ті ж, хто перебував на балкерах, світлу частину доби ховалися в трюмах. Незважаючи на важкість подорожі – на свіже повітря можна було виходити лише вночі [...]. Не можна сказати, що у Вашингтоні не були стурбовані рухом такої великої кількості транспортних засобів. Американська розвідка провадила постійне спостереження. Наприкінці серпня 1962 р. директор ЦРУ подав президенту США записку, в якій йшлося, що на Кубу перевозять радянські ракети. Однак Дж. Кеннеді не повірив цьому, та й інформація була для нього тоді не вигідною, бо наближалися вибори до Конгресу [...]. Наша розвідка (радянська – С. К., Р. С.) не була проінформована про те, що американці знають про ракети [...]. Найшвидше про це дізналося Головне розвідувальне управління (ГРУ). Саме його представник 22 жовтня доповів, що помічено масштабне пересування збройних сил США на півдні країни, що пов'язувалось із підготовкою інтервенції на Кубу.

Зважаючи на цю інформацію, пізно ввечері 22 жовтня було скликано засідання Президії ЦК. Протоколу цього засідання немає, проте нам відомі деякі деталі, позаяк зберігся короткий запис: обговорювалися заходи, які потрібно здійснити у випадку інтервенції США. Учасники засідання схилилися до думки про необхідність надіслати інструкції про застосування тактичної ядерної зброї. Постало питання про негайне послання такої інструкції. Ситуація ускладнювалася тим, що договір про взаємодопомогу між СРСР і Кубою не був опублікований своєчасно, хоча кубинці і хотіли його опублікувати. На цьому засіданні Хрущов заявив: “Трагедія полягає у тому, що вони нападуть, а ми відповімо. А це означає велику війну”. Врешті-решт Малиновський запропонував почекати, доки не виступить Кеннеді. Тоді стане зрозуміло, чи мають намір американці напасти на Кубу. У підсумку, інструкції про застосування тактичної зброї не надіслали, що врятувало світ від війни.

ДОКУМЕНТ № 8.

📖 Звернення Дж. Кеннеді до нації під час Карибської кризи, 22 жовтня 1962 р. (уривок)

¹⁹ Кім Ир Сен (1912–1994) – комуністичний лідер Корейської Народно-Демократичної Республіки (КНДР). У 1948 р. став фактичним диктатором Північної Кореї, з 1972 р. президент КНДР. Автор особливого національно-політичного курсу країни на основі ідей чучхе – соціалізму з корейською специфікою.

²⁰ Фурсенко Олександр (1927–2008) – російський історик, американіст.

[...] Наша політика – це політика терпіння і стримування, що й личить миролюбній і могутній нації [...]. Ми ризикуємо бути втягненими у світову ядерну війну, у якій навіть плоди перемоги будуть попелом [...]. Я спрямував Конгресу наступні ініціативи, що мають бути негайно реалізовані:

Перше: [...] Піддати суворому карантину всі військові оснащення на кораблях, що прямують на Кубу. У випадку, коли на них буде виявлено наступальне озброєння, такі кораблі, з якої б держави чи порту вони не прямували, будуть завернуті [...].

Друге: Інспектування Куби і військового будівництва на ній слід продовжити і посилити [...].

Третє: Запуск ракет з території Куби проти будь-якої держави у напрямку Західного Гемпшира, розцінюватиметься як атака Радянського Союзу на Сполучені Штати [...].

Четверте: Як необхідний превентивний крок, ми підсилюємо нашу базу в Гуантанамо [...].

П'яте: Цієї ночі ми негайно скликаємо Консультативну Раду Організації Американських Держав для розгляду договору про безпеку у нашій (Західній – С. К., Р. С.) півкулі [...].

Шосте: Згідно Статуту Об'єднаних Націй, ми ініціюємо скликання цієї ночі екстреного засідання Ради Безпеки ООН [...]. Наша резолюція закликає негайно демонтувати і вивести всі наступальні озброєння з Куби під наглядом ООН [...].

Сьоме і останнє: Я закликаю лідера Радянського Союзу Хрущова зупинити і денонсувати таємний, необачний і провокативний договір (з Кубою – С. К., Р. С.) заради миру і стабілізації відносин між нашими державами. Я закликаю, аби він відмовився від курсу на світове домінування і приєднався до історичних зусиль припинити небезпечну гонку озброєнь і трансформувати історію людства. Він зараз має можливість відвернути світ від безодні краху [...].

✓ *John F. Kennedy. Cuban Missile Crisis Address to the Nation // Режим доступу: www.americanrhetoric.com/speeches/jfkucubanmissilecrisis.html.*

ДОКУМЕНТ № 9.

☞ 3 послання М. Хрущова президенту США Дж. Кеннеді, 10 грудня 1962 р. (уривок)

[...] Ми з Вами пережили упродовж короткого часу досить гостру кризу. Її гострота полягала в тому, що ми з Вами вже зараз були готові зітнутися в бою, а це могло привести до світової термоядерної війни. Так, до світової термоядерної війни з усіма її жахливими наслідками. Ми врахували це, і будучи переконаними, що людство ніколи не пробачило б нашим діячам, які не вичерпали всіх можливостей для запобігання катастрофи, пішли на компроміс, хоча розуміли, і зараз заявляємо про це, що Ваші претензії не мали жодного підґрунтя, жодної правової основи, що це було проявом справжнього свавілля у міжнародних справах. Ми пішли на компроміс тому, що головною нашою метою було подати руку допомоги кубинському народові, задля того, аби виключити можливість вторгнення на Кубу, щоби Куба могла існувати і розвиватися як вільна суверенна держава. Це наша головна мета сьогодні, вона залишається головною метою на завтра і жодної іншої мети ми не ставили і не ставимо [...].

ДОКУМЕНТ № 10.

☞ Міркування колишнього працівника міністерства закордонних справ Афганістану Абдули Самада Гауса (1989) (уривок)

[...] Сам по собі Афганістан не становив для СРСР жодної цінності, крім тієї єдиної обставини, що він розташований на південному фланзі Радянського Союзу і тому вважається ключем до індійського субконтиненту.

Після того, як британські війська були виведені з індійського субконтиненту і з району на південь від Суецу, багато-хто думав, що утворений вакуум заповнять Сполучені Штати. Однак після низки невдалих експериментів з різноманітними військовими пактами, стало зрозуміло, що [...] США не можуть замінити англійського впливу в Азії. На довершення до всього їх вплив був послаблений загальним благородством, викликаним розрядкою. Стосовно Китаю, який Сполучені Штати постійно заохочували зайняти активнішу позицію з метою утримання експансіоністських намірів Радянського Союзу, то він і сьогодні, очевидно, реалізує лише свої власні інтереси, балансуючи між двома наддержавами [...].

Одним із важливих чинників, що сприяли тому, аби Радянський Союз вирішив рушити на південь, був стан готовності його збройних сил. З часу кубинської кризи в 1962 р. Радянський Союз методично нарощував свою військову потугу і до початку 70-х Москва була, вочевидь, задоволена досягнутими результатами [...].

Інші спонукальні мотиви, котрі надали остаточної форми радянському рішенню, були пов'язані з самим Афганістаном, який М. С. Хрущов [...] якось назвав "єдиним вікном, ще відкритим на південь, через яке Радянський Союз може дихати".

ДОКУМЕНТ № 11.

□ 3 листа президента США Дж. Картера²¹

Генеральному секретарю ЦК КПРС Л. Брежнєву²², 26 січня 1980 р. (уривок)

Шановний пане Президенте!

Оскільки небезпека нерозуміння сьогодні вища, ніж будь-коли за історію наших стосунків, нам вартувало б з Вами терміново з'ясувати низку актуальних питань, використовуючи цей приватний і особистісний канал зв'язку. Як я підкреслював у своєму зверненні до Конгресу й американського народу, відносини між Радянським Союзом і Сполученими Штатами є найважливішим чинником, що визначає чи буде мир у всьому світі, чи світ буде охоплений глобальним конфліктом. Радянські дії в Афганістані стали фундаментальним поворотом у цих відносинах [...]. Нині предметом нашого найбільшого занепокоєння є зона Перської затоки. Присутність великої кількості радянських військових сил в Афганістані створила цілком нову ситуацію у Південно-Західній Азії. Безпідставні звинувачення США й інших в допомозі афганським націоналістичним силам, як нам видається, є приводом для тривалої радянської присутності в Афганістані, а також для можливих майбутніх радянських воєнних дій проти Пакистану або ж суміжних областей. Нестабільна політична ситуація в Ірані може створити можливість для радянських дій, скерованих на підрич незалежності і територіальної цілісності цієї стратегічно важливої країни. Як я вже роз'яснював 23 січня, ми розглядатимемо такі кроки як загрозу життєвих інтересів Сполучених Штатів (Приватне і конфіденційне висловлення Ваших намірів стосовно Пакистану й Ірану допомогло б пом'якшити враження від Ваших нещодавніх публічних і приватних заяв про те, що радянські наміри в Південно-Західній Азії виходять поза межі Афганістану). Очевидно, що більшість народів світу поділяють мою стурбованість стосовно радянських агресивних дій і Ваших намірів на майбутнє. Лише виведення радянських військ з Афганістану може відновити стабільність у цьому регіоні [...].

ДОКУМЕНТ № 12.

□ Із меморандуму помічника президента США з національної безпеки З. Бжезинського²³ (уривок)

[...] Ми опинилися перед загрозою регіональної кризи. Іран і Афганістан перебувають у стані безладу, а Пакистан нестабільний усередині і надзвичайно обережний у зовнішньополітичних питаннях. Якщо СРСР досягне свого в Афганістані, здійсниться споконвічна мета Москви отримати прямий вихід до Індійського океану.

Історично, цьому бажанню заважала Велика Британія, а Афганістан був буферною державою між ними (СРСР і Великою Британією – С. К., Р. С.). У 1945 р. цю роль на себе взяла ми, але іранська криза привела до порушення балансу сил у Південно-Західній Азії, наслідком чого може стати радянська присутність у безпосередній близькості від Перської і Оманської заток.

Тому радянська інтервенція в Афганістані є для нас винятково серйозним викликом, як міжнародної, так і з внутрішньополітичної точок зору. Хоча вона може обернутися радянським В'єтнамом, початковий ефект від неї може, швидше за все, видатися для нас згубним [...].

²¹ Картер Джорджія Джеймс (Джиммі) (1924 р. н.) – 39-й президент США (1977–1981), представник Демократичної партії.

²² Брежнєв Леонід Ілліч (1906–1982) – державний діяч СРСР, перший (1964–1966), генеральний (1964–1982) секретар ЦК КПРС.

²³ Бжезинський Збігнев (1928 р. н.) – американський державний діяч польського походження, політолог, геостратег, радник з національної безпеки президента США Дж. Картера (1977–1981). Нині радник Центру стратегічних і міжнародних студій.

ЗАНЯТТЯ 3.

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ СТ.

1. Крах соціалістичної системи
 - а) революції 1989 р. у Східній Європі
 - б) об'єднання Німеччини
 - в) завершення “холодної війни” і розпад СРСР
2. Становлення нового світопорядку

📖 ДЖЕРЕЛА

Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / Пер. з англ. – Івано-Франківськ, 2000.

Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / Пер. з англ. – Львів, 2012.

Бжезінський З. “Холодна війна” та її наслідки // ПіЧ. 1993. № 1.

Фішер Й. Історія повертається. Світ після 11 вересня і відродження Заходу / Пер з нім. – Київ, 2013.

📖 ЛІТЕРАТУРА

Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Пер. з нім. – Київ, 2011.

Бодріяр Ж. Америка. Кінець могутності // “І”. 2002. Число 25.

Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму / Авт.-упоряд. Е. Ле Руа Ладюрі / Пер. з фр. – Київ, 2008.

Гантінгтон С. Новий світовий порядок у ХХІ столітті: тенденції та європейський вимір // “І”. 2000. Число 16.

Гантінгтон С. Єдина наддержава // “І”. 2000. Число 16.

Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті / Пер. з нім. – Київ, 2006.

Дергачов О. Випробування Росії і випробування Росією // “І”. 2004. Число 31.

Еліас Н. Про німців / Пер. з нім. – Київ, 2011.

Каган Р. Про рай і владу. Америка і Європа в новому світовому порядку / Пер. з англ. – Львів, 2004.

Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року / Пер. з англ. – Київ, 2006.

Кудряченко А. Об'єднана Німеччина і нові геополітичні виміри // Віче. 2003. № 8.

Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії і Заходу / Пер. з англ. – Київ, 2009.

Магда Є. Концептуальні засади розширення НАТО: сучасний вимір // МЗУ. 2009. Вип. 18.

Мартінов А. Німецько-американські відносини у контексті перспективи становлення нової системи міжнародного світопорядку // Нова політика. 2004. № 1.

Мартінов А. Об'єднана Німеччина: від “Бонської” до “Берлінської” республіки. – Київ, 2006.

Шергін С. Світовий порядок: концепції і реальність // ПіЧ. 1997. № 12.

Brown A. Margaret Thatcher and Perceptions of Change in the Soviet Union // JEIH (Vol. 8, 2002) // Режим доступу: http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-31-2010_1.pdf

Naran O. Disintegration of the Soviet Union and the U.S. Position on the Independence of Ukraine // Режим доступу: http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/2933/disintegration_of_the_soviet_union_and_the_us_position_on_the_independence_of_ukraine.html

La Feber W. America, Russia, and the Cold War 1945–1990. – New York, 1991.

Lévesque J. The Enigma of 1989. The USSR and the Liberation of Eastern Europe. – Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1997 // Режим доступу: <http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft4q2nb3h6&brand=ucpress>

Stoner-Weiss K., McFaul M. Domestic and International Influences on the Collapse of the Soviet Union (1991) and Russia's Initial Transition to Democracy (1993) // Режим доступу: http://iis-db.stanford.edu/pubs/22468/No_108_Stoner-Weiss_domestic_and_international_influences_on_collapse_of_USSR.pdf

The Cold War 1945–1991. Resources, Chronology, History, Concepts, Events, Organizations, Bibliography, Archives / Ed. by B. Frankel. – Detroit, 1992.

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – простежити процес формування нової системи міжнародних відносин на зламі ХХ–ХХІ ст.

При розгляді **першого питання** доречно розпочати з аналізу змін зовнішньополітичної стратегії СРСР після приходу до влади М. Горбачова. Що, на Ваш погляд, зумовило становлення “нового політичного мислення”? Чому нове керівництво відмовилося від тез про поділ світу на дві ворогуючі суспільно-політичні системи та “світову революцію”? (див. *Документ № 1*).

а) Країни Заходу і революції 1989 р. в Східній Європі. Пом'якшення контролю Москви над своїми східноєвропейськими сателітами привело до наростання опозиційних настроїв, що підігрівалися невтішним економічним становищем (*Документ № 2*). Восени 1989 р. Центрально-Східну Європу охопили акції протесту, що переросли в революції, сприяючи відходів від соціалізму. Прокоментуйте слова одного західного журналіста: “Те, на що полякам знадобилося десять років, угорцям – десять місяців, а чехам і словакам – десять днів”. Як Ви розумієте поняття “осінь народів”, “оксамитові революції”?

Ключовим при вивченні цього питання є з'ясування позиції країн Заходу до подій у східноєвропейському регіоні. Знаковим у революційних процесах того часу стало повалення у листопаді 1989 р. Берлінського муру. Зверніть увагу, що президент США Рональд Рейган ще на святкуванні 750-ої річниці Берліна 1987 р. закликав керівництво НДР і СРСР знести мур, аби засвідчити реальне прагнення до змін. Ознайомтесь з *Документом № 3* і на прикладі Чехословаччини визначте перспективи пост-революційних країн з огляду західноєвропейських політиків. Яка доля РЕВ і ОВД? (див. *Документ № 4*). Коли розпочалося виведення радянських військ з території східноєвропейських держав?

б) Об'єднання Німеччини. Повалення берлінського муру та подальші революційні зміни в НДР, зокрема перші вільні вибори у березні 1990 р., відкрили шлях до об'єднання Німеччини. Передусім було полегшено процедуру перетину кордону, після чого почався помітний відтік східнонімецького населення до Австрії та ФРН. Основу майбутнього об'єднання заклав Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини, що його часто називають “Договором 2+4” (ФРН та НДР, з одного боку, США, Велика Британія, Франція, СРСР, з другого боку). Опрацюйте *Документ № 5* і визначте засади, на яких мало відбутися об'єднання двох німецьких держав. Чи залишалися певні обмеження стосовно Німеччини?

Відомо, що Західні держави тривалий час декларували потребу об'єднання Німеччини, втім бачення цього процесу було неоднозначним. Опитування у чотирьох країнах у січні 1990 р. показало, що більшість американців і французів підтримували возз'єднання, тоді як британці і поляки розділилися: 69 % поляків і 50 % британців заявили про свою стурбованість постановням об'єднаної Німеччини і потенційним перетворенням її на домінуючу силу в Європі. Як, на Ваш погляд, можна пояснити таке ставлення? Ознайомтесь з *Документом № 6* і прокоментуйте висловлювання М. Тетчер.

Об'єднавчі темпи у Німеччині неабияк турбували й офіційний Париж. Президент Франції Франсуа Міттеран (1981–1995) звертав увагу на те, що нова Німеччина стане більшою за “Німеччину часів Гітлера”. Глава італійського уряду Джуліо Андреотті (1989–1992) висловлював побоювання щодо відродження пангерманізму. Категорично проти об'єднання Німеччини виступив прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Шамір (1986–1992), припускаючи, що “країна, яка вбила мільйони євреїв під час Голокосту, намагатиметься зробити це знову”. Прокоментуйте (не)слухність побоювань ізраїльського прем'єра.

в) Завершення “холодної війни” і розпад СРСР. Приступаючи до розгляду цього пункту, обміркуйте, які чинники зумовили послаблення міжнародних позицій СРСР на зламі 1970–1980-х років. Зміни радянського керівництва у 1985 р. і прихід до влади М. Горбачова започаткували якісно новий період у відносинах Радянського

Союзу із Заходом. Щоправда, новий курс Москви у міжнародній політиці – перехід від конфронтації до співпраці – США сприймали з певною недовірою, адже співробітництво з СРСР під час Другої світової війни завершилося насадженням комуністичної моделі управління у Східній Європі, “політика мирного співіснування” – Карибською кризою, а розрядка міжнародної напруженості – введенням радянських військ до Афганістану. Які кроки СРСР вселили надію на порозуміння?

Важливим чинником у нормалізації стосунків стали зустрічі керівників США і СРСР. Простежте динаміку зустрічей і з’ясуйте основні питання, що обговорювалися М. Горбачовим і Р. Рейганом. Які американсько-радянські договори підписано впродовж 1987–1991 рр.? Яке їх значення? Коли, на Ваш погляд, завершилася “холодна війна”? Назвіть факти, які свідчать про її завершення.

Окремо варто проаналізувати позицію США та інших країн Заходу щодо суверенізації радянських республік (див. *Документи № 7 і 8*). Чим можна пояснити побоювання західних лідерів перед можливим розпадом СРСР? Яка роль Заходу в активізації відцентрових тенденцій у Радянському Союзі? Ознайомтесь із *Документом № 9* і охарактеризуйте критерії визнання нових незалежних держав на теренах Східної Європи і колишнього Радянського Союзу (т.зв. “Брюссельський мінімум”).

На завершення розгляду цього питання визначте геополітичні зміни у Європі після краху комуністичної системи та об’єднання Німеччини.

У **другому питанні** зверніть увагу на те, що особливістю сучасної системи міжнародних відносин є різнорідність підходів у її тлумаченні, а це утруднює однозначну дефініцію нового світопорядку. На противагу попереднім системам міжнародних відносин (від Вестфальської до Ялтинсько-Потсдамської), новий міжнародний порядок не став логічним наслідком класичної війни, а сформувався через еволюцію міжнародного середовища. Проте цей світопорядок не став простішим і зрозумілішим за попередній, а радше навпаки. Постали нові та поглибилися старі проблеми: міжнародна організована злочинність, міжнародний тероризм, загострення конфлікту Північ–Південь, які раніше мали маргінальний характер. Додатково на становлення нового міжнародного світопорядку впливали: 1) глобалізація (як економічна, так і політична); 2) науково-технічний поступ; 3) зміцнення на міжнародній арені недержавних гравців. Чи погоджуєтеся Ви з такою точкою зору? (аргументуйте свою думку).

Політична і моральна перемога США у “холодній війні” зміцнила їхнє світове становище, як і переконання у винятковості американської нації, на котру, буцімто, покладена “історична місія” у захисті та “просуванні” демократії, політичної й економічної свободи у всьому світі. Уже протягом перших місяців свого перебування на посаді президента Джордж Герберт Буш (1989–1993) оголосив про потребу побудови нового міжнародного порядку (*New World Order*). У чому його суть? Америкоцентричне бачення нового світоладу (“новий *Pax Americana*”) ґрунтувалося на тому, що Сполучені Штати є глобальною наддержавою, сила якої (мілітарна, господарська) незрівнянно вища за можливості будь-кого з учасників міжнародних відносин – окремої держави чи навіть групи держави (наприклад, ЄС).

На початку 1990-х років популярною стала концепція американського політолога Френсіса Фукуями про “кінець історії”, який мав би стати наслідком досягнення всіма суспільствами останньої форми розвитку – ліберальної демократії, заснованої на принципі вільного ринку. Концепція Ф. Фукуями стала теоретичним підґрунтям для міжнародної політики адміністрації президента-демократа Білла Клінтона (1993–2001). Ситуація кардинально змінилася після подій 11 вересня 2001 р. (див. *Документ № 10*) Оптимістичне бачення “кінця історії” Ф. Фукуями було відкинуто і на передній план вийшла концепція “зіткнення цивілізацій” політолога Самюеля Гантінгтона (сформульована 1996 р.), котра, фактично, отримала емпіричне підтвердження. У статті під назвою “Одинока надпруга” (1999) С. Гантінгтон ствердив, що новопосталий порядок є відображенням системи

“однополярної багатополюсності” (*Uni-multipolar System*). Фундаментом цього ладу є група західних наддержав, натомість Сполучені Штати посідають становище провідного суб’єкта. Під таким кутом зору варто сподіватися, що протягом одного-двох десятиліть відбудеться перехід до багатополюсного порядку ХХІ ст.

Упродовж перших років після завершення “холодної війни” серед дослідників переважало переконання у можливості існування стабільної багатополюсної системи, заснованої на рівновазі сил (відштовхувалися від міжнародної підтримки війни у Перській затоці 1990–1991 рр.). Однак наступні міжнародні конфлікти продемонстрували суттєві розходження у вирішенні тих чи інших міжнародних криз. Конкретизуйте ці розходження на прикладах операції НАТО в Югославії 1999 р., війни в Іраку 2003 р., ситуації навколо російської агресії в Грузії 2008 р. й Україні 2014 р. Як країни Заходу відреагували на порушення Російською Федерацією основоположних принципів Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин і Заключного Акта з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р.? Чи можлива нова “холодна війна”? Спробуйте визначити місце України у новій системі міжнародних відносин. Наскільки сьогодні ефективною у підтримці миру у світі є діяльність ООН?

Опрацюйте *Документ № 11* і обґрунтуйте концепцію З. Бжезинського, котрий власне бачення нового світопорядку представив у праці “Велика шахівниця”. На його думку, світ після “холодної війни” характеризувався виразною однополярністю, а єдиною силою, справді здатною до підтримання порядку і стабільності міжнародного середовища, постали США, які повинні виконувати у ньому роль політичного арбітра. З. Бжезинський підкреслював, що простором із ключовим значенням для нового міжнародного порядку є Євразія, яка постає “шахівницею, на якій точиться боротьба за світову гегемонію”, а та сила, котра опанувала би цей простір, могла б загрожувати становищу США, а тим самим і стабільності світової системи. Чи може на цю роль претендувати Російська Федерація? Яке продовження можуть отримати імперські тенденції всередині російського політикуму? (*Документ № 12*).

Авторитетний американський політичний діяч Г. Кіссінджер спроектував новий світопорядок як багатодержавну систему, засновану на шістьох чільних наддержавках (групах держав): Сполучені Штати (найсильніший елемент, але такий, що не посідає абсолютної переваги), Європа, Китай, Японія, Росія та Індія (у визначній ролі останньої не був категоричним). Так само і Дж. С. Най переконував, що США не можуть дозволити собі зневажливе ставлення щодо інших учасників міжнародних відносин, бо американська сила є “надто велика, аби бути зрівноваженою якою-небудь іншою державою, і водночас надто мала для самостійного вирішення таких проблем, як міжнародний тероризм чи розповсюдження зброї масового знищення”. Таке бачення ролі США уже ближче до європейських концепцій. Наприклад, у французькому баченні нова система міжнародних відносин передбачає місце для співпраці, але відкидає підпорядкування (себто, зверхність США). На думку експрезидента Франції Жака Ширака (1995–2007), необхідною умовою функціонування міжнародної системи у ХХІ ст. має бути існування багатополюсного світу.

Отже, у ХХІ ст. перед світовим співтовариством постають серйозні завдання розбудови міжнародної співпраці та вдосконалення системи запобігання військовим конфліктам (при потребі їх правового врегулювання).

✎ СЛОВНИК

* *Вісь зла* (англ. *Axis of evil*) – поняття на позначення режимів, які спонсорують міжнародний тероризм. Термін уперше вжив президент США Дж. Буш-молодший у щорічному зверненні до Конгресу 29 січня 2002 р., зарахувавши до вісі Ірак, Іран, КНДР.

* *Міжнародний тероризм* (англ. *International terrorism*) – політика, що ґрунтується на системному застосуванні терору (лат. *terror* – страх, жак); навмисне, політично вмотивоване насильство, здійснюване проти мирного населення окремими групами чи підпільними агентами, здебільшого, щоб вплинути на суспільні настрої. Як окремий вид тероризму “міжнародний тероризм” з’явився орієнтовно у 1960-х роках.

* *Однополярність* (англ. *Unipolarity*) – структура світу, де домінує одна держава, а інші держави суттєво поступаються у впливі.

* *Оксамитова революція* (чех. *sametová revoluce*) – повалення комуністичного режиму в Чехословаччині у 1989 р. мирним шляхом у результаті вуличних акцій протесту без використання зброї і насильства. Часто цей термін застосовують і до інших східноєвропейських країн, де відбувся безкровний відхід від соціалізму.

* *Осінь народів* (англ. *Autumn of Nations*) – повалення комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі, кульмінація якого припала на осінь 1989 р. Вживається за аналогією до терміну “весна народів” 1848–1849 рр.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

Жорж-Анрі Суту²⁴ про зміни у зовнішній політиці СРСР за М. Горбачова²⁵ (уривок)

[...] У міжнародному плані було конче потрібно домогтися перепочинку в гонитві озброєнь, яку СРСР більше не міг витримувати, щоб виправити своє становище та відновити свої засоби примусу. Крім того, попередній період напруження, з середини 1970-х років, змусив Захід радше зайняти жорсткішу позицію; тож нова розрядка – а це був традиційний радянський рецепт іще від часів Леніна – мала, навпаки, сприяти тому, щоб Захід послабив тиск, і можливо, навіть розколовся. Саме це в загальних рисах Горбачов неодноразово роз’яснював на засіданнях Політбюро, і про це він говорив перед працівниками Міністерства закордонних справ у травні 1986 р. У річищі цієї політики велися стратегічні переговори з Вашингтоном: зустріч на найвищому рівні в Женеві в 1985 р., у Рейк’явіку в 1986-му, Договір про ракети середньої дальності в грудні 1987-го. Усе це – великі успіхи Горбачова: його авторитет на Заході одразу став значним: руйнівна для СРСР гонитва озброєнь була вповільнена [...].

Перечитаймо матеріали XXVII з’їзду КПРС 1986 р. або книжку Горбачова “Перебудова”, видану в 1987-му, ми побачимо тут усе ще дуже жорсткий, дуже заідеологізований підхід, який наголошує на принциповому антагонізмі з капіталістичним світом, який “переживає глибоку загальну кризу” (остання стадія перед “остаточною кризою” і другим пришествям революції); де міститься також заклик використовувати внутрішні суперечності західного світу, спираючись на “третій світ” [...].

“Нове мислення” ставало реальністю, але відбувалося це під тягарем неминучості. Максимум, на який можна було погодитися, – це зміна стратегічного курсу, але, як і раніше, у межах непорушного протистояння щодо капіталістичного світу. “Нове мислення” досі вписувалося у матрицю радянської зовнішньої політики, сформованої на взірцевих прикладах Брест-Литовського миру та непу. Горбачов залишався вірним ученню Леніна й постійно посилався на нього.

✓ *Суту Ж.-А. Падіння муру, кінець системи: Горбачов // Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму / Авт.-упоряд. Е. Ле Руа Ладюрі. Пер. з фр. – Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 191–193.*

ДОКУМЕНТ № 2.

Міркування Генрі Кіссінджера про причини демократичних революцій у Східній Європі (уривок)

[...] Комуністичні правителі Східної Європи зіткнулися з головоломкою: аби зняти з себе внутрішньополітичний тиск, вони були змушені проводити більш національно орієнтовану політику, яка, зі свого боку, вимагала утвердження власної незалежності від Москви. Але, оскільки їх власне населення сприймало як маріонеток Кремля, націоналістичної зовнішньої політики було недостатньо, щоби заспокоїти громадськість. Комуністичні лідери були змушені, щоб компенсувати відсутність до себе довіри, демократизувати внутрішні структури. І тут стало очевидно, що Комуністична партія, навіть попри це існуючий контроль засобів масової інформації, не була створена для демократичного змагання, будучи інструментом захоплення влади й утримання її від імені меншості. Комуністи знали, як керувати за допомогою таємної поліції, але не знали, як це робити за допомогою таємного голосування. Комуністичні правителі Східної Європи, таким

²⁴ *Суту Жорж-Анрі* (1943 р. н.) – французький історик, професор Сорбони.

²⁵ *Горбачов Михайло Сергійович* (1931 р. н.) – державний діяч СРСР, генеральний секретар ЦК КПРС (1985–1991), перший і єдиний президент Радянського Союзу (1990–1991).

чином, потрапили у замкнене коло. Що більше націоналістичною ставала їх зовнішня політика, то сильнішими ставали вимоги демократизації; що більшої міри досягала демократизація, то сильнішим ставав тиск у напрямку їх усунення [...].

ДОКУМЕНТ № 3.

▣ Виступ Маргарет Тетчер²⁶ на засіданні

Федеральних зборів Чехословаччини, 18 вересня 1990 р. (уривок)

[...] Тепер, коли “холодна війна” завершилася, і бар’єри подолані, ми не повинні втрачати час. Імпульс, який приніс свободу, тепер має бути використаний заради воз’єднання Європи [...]. Це початок. Перше завдання полягає у вкоріненні демократії. Друге істотне завдання – утвердження ринкової економіки. Уроки, які ми всі винесли з досвіду останньої війни, показують, що регулювання і централізований контроль над економікою не призведе до процвітання [...]. Чехословаччина обрала цей шлях і ми захоплюємося сміливими економічними реформами, які ви втілюєте, навіть попри можливі короткострокові наслідки цих реформ. Але ефективна реформа зазвичай відбувається болісно [...]. Декілька тижнів тому в Сполучених Штатах я запропонувала, і повторюю зараз: Європейське співтовариство має однозначно заявити, що готове прийняти всі країни Східної Європи у своє коло, якщо вони захочуть приєднатися і їхні демократичні режими будуть достатньо міцними. Угоди про асоціацію, які ми пропонуємо, є проміжними кроками, але мусять бути перспективою повного, і маю на увазі повноцінного, а не другорядного членства для всіх європейських країн, які захочуть до нас приєднатися (*оплески*) [...].

✓ *Thatcher’s Speech to the Czech Federal Assembly. Making the History of 1989 // Режим доступу: <http://chnm.gmu.edu/1989/items/show/74>*

ДОКУМЕНТ № 4.

▣ Протокол про припинення дії Договору про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу (Організації Варшавського Договору), 1 липня 1991 р. (уривок)

Держави, що виступають Договірними Сторонами Договору про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, підписаного у Варшаві 14 травня 1955 р.,

беручи до уваги глибокі зміни, що відбуваються у Європі й означають завершення конфронтації і розколу континенту,

маючи намір з урахуванням нової ситуації активно розвивати відносини між собою на двосторонній, і в міру зацікавленості, на багатосторонній основі

відзначаючи значення Спільної декларації 22 держав, що підписали Договір про звичайні збройні сили в Європі і заявили, що вони більше не є противниками і будуть будувати нові відносини партнерства і співпраці,

вирішивши сприяти поступовому переходу до загальноєвропейських структур безпеки, зважаючи на угоди, досягнуті на паризькій зустрічі НБСЕ в листопаді 1990 р.,

домовилися про таке:

Стаття 1. Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, підписаний у Варшаві 14 травня 1955 р. (далі – Варшавський договір), і Протокол про продовження терміну дії Договору про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, підписаного 26 квітня 1985 р. у Варшаві, припиняють свою дію у день набуття чинності даного Протоколу.

Стаття 2. Сторони даного Протоколу заявляють, що вони не мають один до одного жодних майнових претензій, що впливають з Варшавського договору.

Стаття 3. 1) Даний Протокол підлягає ратифікації [...].

Стаття 4. Протокол набирає чинності у день здачі на зберігання депозитарію останньої ратифікаційної грамоти.

ДОКУМЕНТ № 5.

▣ Із договору НДР, ФРН, Великої Британії, США, СРСР і Франції “Про остаточне врегулювання стосовно Німеччини”, 12 вересня 1990 р. (уривок)

Стаття 1. Об’єднана Німеччина включатиме території Німецької Демократичної Республіки, Федеративної Республіки Німеччини і всього Берліна. Її зовнішніми кордонами остаточно стануть кордони Німецької Демократичної Республіки і Федеративної Республіки Німеччини з дня набуття чинності цього Договору [...].

²⁶ *Тетчер Маргарет* (1925–2013) – британська державна діячка, прем’єр-міністр (1979–1990), лідер Консервативної партії (1975–1990), баронеса (з 1992).

Стаття 4. Уряди Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Німецької Демократичної Республіки і Федеративної Республіки Німеччини заявляють, що СРСР і об'єднана Німеччина врегулюють у договірний спосіб умови і терміни перебування радянських військ на території нинішньої Німецької Демократичної Республіки і Берліна, а також здійснення виведення цих військ, який буде завершено до кінця 1994 року [...].

Стаття 7. Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки, Союз Радянських Соціалістичних Республік і Французька Республіка припиняють дію своїх прав і відповідальності стосовно Берліна і Німеччини загалом [...].

Відповідно до цього об'єднана Німеччина набуває повний суверенітет над своїми внутрішніми і зовнішніми справами [...].

ДОКУМЕНТ № 6.

📖 **Із замітки британської газети “Telegraph”**

“Маргарет Тетчер “жахнається” перспективи об'єднання Німеччини” (уривок)

[...] Франція та Велика Британія мають сьогодні згуртуватися перед небезпекою німецької загрози”, сказала баронеса Тетчер французькому послу в Лондоні у березні 1990 р. [...]. “Коль здатний на все. Він став іншою людиною. Він сам навіть цього не знає. Він бачить себе господарем і починає діяти, як йому заманеться”, сказала вона [...] у своєму виступі з нагоди річниці зруйнування Берлінського муру [...]. На вечері в Парижі в січні 1990 р. французький президент сказав леді Тетчер, що об'єднана Німеччина може “зібрати більше земель, аніж навіть Гітлер”. [...] За два місяці до падіння Берлінського муру, леді Тетчер сказала Михайлові Горбачову, радянському лідеру, що “ні Британія, ні Західна Європа не хочуть воз'єднання Німеччини. Це призведе до зміни післявоєнних кордонів, і ми не можемо дозволити, щоб такий розвиток подій підірвав стабільність усієї міжнародної ситуації, загрожуючи нашій безпеці [...]”.

✓ *Margaret Thatcher was 'horrified' by the prospect of a reunited Germany // Режим доступу: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/germany/6480413/Margaret-Thatcher-was-horrified-by-the-prospect-of-a-reunited-Germany.html>*

ДОКУМЕНТ № 7.

📖 **Розмова президента СРСР М. Горбачова**

з президентом США Дж. Бушем-старшим²⁷, 30 липня 1991 р. (уривок)

[...] **Дж. Буш:** Тепер інше питання – про республіки. Ви згадали Україну. Хочу запевнити Вас, що під час поїздки до Києва, ні я, ні хто-небудь із моїх супроводжуючих, не допустить чогось такого, що могло б ускладнити існуючі проблеми, втрутитися у питання про те, коли Україна може підписати Союзний договір.

М. Горбачов: Між іншим, учора я сказав журналісту, що у нас, звісно, немає жодних заперечень проти Вашої поїздки до України. Точно так само, як і під час свого візиту до США я відвідав Міннесоту і Каліфорнію.

Дж. Буш: До речі, більшість у Міннесоті голосувала на виборах проти мене.

М. Горбачов: Мені про це казали. І тому під час поїздки туди я присвятив певний час представникам Республіканської партії.

Що стосується України, то може вплинув ось який факт: стало відомо, що незадовго до Вашого візиту “Фонд спадщини” підготував доповідь, у якій рекомендував президенту скористатися візитом до України, щоби стимулювати там сепаратистські настрої, бо це має стратегічно важливе значення.

Дж. Буш: Мені невідомо про цю доповідь. Але я сподіваюсь, що Вам доповіли про те, що я підкреслював необхідність граничної тактовності у визначенні програми візиту. Я був готовий відвідати не Київ, а, наприклад, Ленінград. Я прагну відвідати одне з ваших міст. Але в жодному разі я не збираюся підтримувати сепаратизм. Київ включили у програму візиту лише після того, як ваш міністр закордонних справ повідомив, що Вас це цілком задовільняє.

Звісно, у нас є з Вами труднощі стосовно Прибалтики. Ландсбергіс²⁸ дуже хотів, щоби дорогою додому я здійснив посадку у Вільнюсі. У нас, звичайно, вистачило кмітливості, щоби зрозуміти, що цього не потрібно робити. Водночас не можу не сказати, що на наш погляд, краще за все було б, якби Ви знайшли можливість відпустити на волю ці республіки. Це прекрасно вплинуло б на громадську думку. Вам відома моя точка зору [...].

²⁷ Буш Джордж Герберт (1924 р. н.) – 41-й президент США (1989–1993), представник Республіканської партії.

²⁸ Ландсбергіс Вітаутас (1932 р. н.) – литовський політик, Голова Верховної Ради (1990–1992), Голова Сейму Литовської республіки (1992, 1996–2000).

ДОКУМЕНТ № 8

□ Із спогадів Тома Грема²⁹ про розпад Радянського Союзу” (уривок)

[...] У 1989 р. було сформовано вузьку міжвідомчу групу на чолі з Кондолізою Райс, старшим директором по Росії в Раді нацбезпеки, покликану обговорити крайні варіанти розвитку СРСР. Обговорювали і сценарії розпаду. У вузькому колі, звісно, вище керівництво було в курсі. З посольства у Москві ми почали відправляти телеграми про те, що потрібно серйозно взяти до уваги варіант розпаду Союзу ще в 1989 р. [...]. Радянський режим помер задовго до розпаду Союзу як географічного поняття. Я б сказав, у 1989 р., коли горбачовська політика перейшла від реформи комуністичної системи до її трансформації, почалося щось цілком інше, нерадянське, некомуністичне. Вибори представників на з'їзд народних депутатів і потім його перше засідання були тією історичною межею. Що стосується розпаду Союзу як території і того, коли це стало частиною американської зовнішньої політики, я б сказав, тільки після путчу. Тоді постало питання, як це відбудеться – з кров'ю чи без [...]. Те, що Буш сказав у Києві (т.зв. “кур'яча промова” – С. К., Р. С.), було викладом нашої зовнішньої політики того часу. Думаю, він чесно хотів попередити, що існує різниця між свободою і незалежністю. У Югославії уже відбувалася бійня. Найстрашнішим варіантом розвитку СРСР був кривавий розпад з ядерними боєголовками. Що президент мав сказати? Що він розуміє, що Союз розвалюється і це питання часу? Навіть, якщо він так і думав, чи міг він це сказати?

ДОКУМЕНТ № 9.

□ Критерії визнання нових держав у Східній Європі і на території колишнього Радянського Союзу. Рішення країн Європейського співтовариства. Брюссель, 16 грудня 1991 р. (“Брюссельський мінімум”) (уривок)

[...] Підтвердивши свою прихильність до принципів Гельсінського Заключного акта і Паризької хартії, зокрема принципу самовизначення, міністри виразили готовність визнати, за умови дотримання загальноприйнятих міжнародних стандартів і зважаючи на конкретну політичну ситуацію, ті нові держави, які через історичні зміни в регіоні, розвиваються на демократичній основі, прийняли на себе відповідні міжнародні зобов'язання і в дусі доброї волі заявили про свою прихильність до мирного процесу і переговорів.

Узгоджені наступні критерії офіційного визнання:

- Дотримання положень Статуту ООН й обов'язків, прийнятих за Гельсінським Заключним актом і Паризькою хартією, особливо, що стосується верховенства закону, демократії і прав людини;
- Гарантії прав етнічних і національних груп і меншин відповідно із зобов'язаннями, прийнятими в рамках НБСЄ;
- Повага до непорушності всіх кордонів, які не можуть бути змінені інакше, крім мирних заходів і через взаємну згоду;
- Прийняття всіх відповідних зобов'язань, що стосуються роззброєння і нерозповсюдження ядерної зброї, а також безпеки і регіональної стабільності [...].

Водночас міністри підкреслили, що не визнаватимуть держави, які виникли внаслідок агресії.

ДОКУМЕНТ № 10.

□ Стратегія національної безпеки США. Виступ президента США Дж. Буша-молодшого³⁰. Вашингтон, 20 вересня 2002 р. (уривок)

[...] Перш за все нашим пріоритетом буде ліквідація терористичних організацій глобального масштабу, знищення їхніх керівників, систем управління, комунікацій, фінансової і матеріальної підтримки. Це позбавить їх можливості планувати і влаштовувати теракти [...]. Наша увага буде передусім сконцентрована на боротьбі з терористичними організаціями глобального масштабу, а також окремими терористами чи державами, які спонсорують тероризм і намагатимуться набути чи використати зброю масового ураження, чи те, з чого її можна зробити [...]. Враховуючи цілі “країн-ізгоїв” і терористів, США більше не можуть, як раніше, продовжувати стосовно них політику реагування у відповідь. Немоżliвість стримувати потенційний напад, раптовість нинішніх загроз і розміри

²⁹ Грем Том – спеціаліст у справах Росії в адміністрації президента США Дж. Буша-старшого.

³⁰ Буш Джордж Вокер (1946 р. н.) – 43-й президент США (2001–2009), представник Республіканської партії.

потенційної шкоди, яка може бути нанесена нам противниками, не дозволяють нам цього. Ми не можемо дозволити нашим ворогам нанести перший удар. У холодній війні, особливо після Карибської кризи, ми діяли в ситуації загального статус-кво, маючи справу з противником, не схильним ризикувати. Стимування було ефективним захистом. Але стимування, базоване лише на погрозі помсти, неефективне проти лідерів “країн-ізгоїв”, готових піти на ризик, граючи життям свого народу і добробутом своїх націй.

ДОКУМЕНТ № 11.

☞ Збігнев Бжезинський “Безлад. Геополітична пустка” (уривок)

Падіння Радянського Союзу перетворило центр Євразії у геополітичну пустку. Те, що донедавна становило серцевину потужної імперії та епіцентр глобальної ідеологічної небезпеки – величезні території, що відділяли технічно розвинуті західні околиці Євразії від далекосхідних, – стало політичним відповідником чорної діри: сумнівним стає не тільки її минуле, але й весь її досвід. Така ситуація дещо відсуває загрозу безпеці багатих сусідів, якою колись був Радянський Союз. Однак у подальшій перспективі вона може стати джерелом нових, не менш поважних політичних небезпек.

Падіння Радянського Союзу – на що звернено вже увагу – є важливим поворотним пунктом у нашому баченні світу. Разом з тим це свідчить про речі історично ще важливіші: кінець трьохсотлітньої Російської Імперії. Імперії, яка змогла підкорити собі найбільші території і географічним осердям якої є сам центр Євразії, впливи та могутність якої сягали західних, східних і північних околиць обох континентів [...]. Згодившись, що Російська Імперія не відродиться (про що буде йти мова далі), її зникнення означає кінець цього протистояння. На Заході це означатиме, що Середня Європа зможе поступово досягти культурної ідентифікації із Заходом, брати участь у господарській і політичній уніфікації Європи. Деякі частини колишньої імперії, передусім усі Прибалтійські республіки, а ймовірно навіть Україна й Білорусь, могли б йти у тому ж напрямку. На Далекому Сході падіння імперії звільняє Корею, Японію і Китай від небезпеки, яка є наслідком присутності на їхніх кордонах потужної радянської армії. На півдні Туреччина, Іран і Пакистан залишились несподівано відділеними від імперії лінією буферних держав, які посилили бар’єр, що відмежовував Росію від таких бажаних для неї південних морських портів.

[...] Але розпад імперії зовсім не означає встановлення миру. На відміну від англійської чи французької імперій, де моря чітко відділяли метрополію від колоній, Російська Імперія охоплювала величезний територіальний простір, що не має чітких історичних чи географічних кордонів. Кількасотлітня експансія імперії, у поєднанні із проведеною комуністичним режимом промислово-міською революцією, призвела до постання численних російських поселень на неросійських територіях, таким чином понад двадцять п’ять мільйонів росіян мешкає сьогодні поза сферою традиційних етнічних меж. Внаслідок примусових переселень часів комунізму та індустріалізації понад 40 мільйонів неросіян живе поза своєю етнічною батьківщиною. Ця мішанина вже сьогодні спричиняє різні заворушення, антагонізми і кровопролиття.

[...] Можна передбачати поглиблення цих проблем. Якщо соціоекономічні труднощі незалежної віднедавна України ще збільшаться, велика, майже десятимільйонна російська меншість (все населення України налічує близько 52 мільйонів), сконцентрована перш за все у ключових промислових регіонах навколо Харкова і Донецька, може відчутти загрозу. Це схилить Кремль до натисків на Україну, найперше для надання російській меншості спеціального статусу, а, пізніше, може й використання їх невдоволення для підризу державної стабільності України. Ця ситуація є потенційно конфліктна.

✓ Збігнев Бжезинський “Безлад. Геополітична пустка” // Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/brzezinsky.htm>

ДОКУМЕНТ № 12.

☞ Олександр Мотиль³¹ про реімперіалізацію Росії і її наслідки для східноєвропейського регіону (уривок)

Важко уявити, як держави Центрально-Східної Європи могли би знову бути прилучені до Російської імперії. Вони незалежні, вони мають стратегічну важливість для Сполучених Штатів та Західної Європи, до того ж вони сильно віддалені від колишнього центру. Своєю

³¹ Мотиль Олександр (1953 р. н.) – американський історик українського походження, професор політології Університету Ратгер (Нью-Джерсі, США).

чергою, стосунки Росії з численними неросійськими державами у близькому зарубіжжі [...] дають нам підстави очікувати з'яви певних форм реімперіялізації, напевно часткової і напевно повзучої. Росія вже має центральний державний апарат; неросіяни все ще перебувають у процесі розбудови власних держав. Росія має величезні силові ресурси, неросіяни на загал – ні. Майже всі неросійські держави мають кордони з Росією. Так, ніби цього замало, численні з неросійських держав нині економічно залежать від Росії так само, як залежали у советські часи. Загалом, цей набір обставин на позір прирікає неросійські держави – цілком можливо, разом з балтійськими, – на певний набір неформально імперських стосунків або стосунків гегемонії.

✓ *Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. – Київ: Критика, 2009. С. 137.*

ЗАНЯТТЯ 4.

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ПОВОЄННІЙ ЄВРОПІ

1. Європейська ідея після Другої світової війни
2. Інституційна інтеграція
 - а) “План Шумана”. Європейське об’єднання вугілля і сталі (ЄОВС)
 - б) Європейське економічне співтовариство (ЄЕС)
 - в) Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ)

📖 ДЖЕРЕЛА

- Європейський Союз: Консолідовані договори. – Київ, 1999.
Європейський Союз. Конституційні акти Європейського Союзу / Упор. Г. Друзенко. Ч. 1. – Київ, 2005.
Ружмон де Д. Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до Європейців / Пер. з фр. – Львів, 1998.

📖 ЛІТЕРАТУРА

- Віднянський С., Мартинов А.* Об’єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. – Київ, 2011.
Геген Д. У лабіринті Європейського Союзу / Пер. з фр. – Київ, 1995.
Європейська інтеграція: крок за кроком / За ред. Д. Корбута. – Київ, 2001.
Європейський Союз: Словник-довідник / Ред. упоряд. М. Марченко. – Київ, 2006.
Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу: монографія / За заг. ред. І. Яков’юка. – Київ–Харків, 2013.
Копійка В. Європейський Союз: історія і засади функціонування. – Київ, 2012.
Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. – Київ, 2001.
Кудряченко А. Європейська політика ФРН (1970–1991 рр.). – Київ, 1996.
Мовчан М. Головні “мотори” європейської інтеграції // ПіЧ. 2003. № 11.
Омельченко А. Ідейна база євроінтеграційних процесів середини ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. Вип. XXXII.
Пічугіна М. Позиція Великобританії щодо європейської інтеграції у другій половині ХХ ст. // Дослідження світової політики. Зб. наук. праць. – Київ, 2003. Вип. 23.
Світова та європейська інтеграція / Ред. Я. Малик. – Львів, 2005.
Смирнова К. Економічна інтеграція в рамках Європейської асоціації вільної торгівлі: досвід для України // Європейське право. 2012. № 2–4.
Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу. – Київ, 2001.
Ченчик Д. До витоків європейської інтеграції: Гаазький конгрес 1948 р. і утворення Ради Європи // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2006. № 728: Історія. Вип. 38.
Vokajlo W. Koncepcja Europy Konrada Adenauera i jej realizacja w praktyce politycnej w latach 1945–1954. – Wrocław, 1995.
Hollander J. The Dutch Intellectual Debate on European Integration (1948 – present). On Teachings and Life // JEIH (Vol. 17, 2011) // Режим доступу: http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-34-2011_2.pdf.
Lewis F. Europe: Road to Unity. – New York, 1992.
Mioche Ph. Jean Monnet, businessman avant l’Europe // JEIH (Vol. 18, 2012) // Режим доступу: <http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-36-2.pdf>.
Larres K. Integrating Europe or Ending the Cold War? Churchill’s post-war foreign policy // JEIH (Vol. 2, 1996) // Режим доступу: http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-3-1996_1.pdf.
Mueller W. The Soviet Union and Early West European Integration, 1947–1957: From the Brussels Treaty to the ECSC and the EEC // JEIH (Vol. 15, 2009) // Режим доступу: http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-30-2009_2.pdf.
Nasra S., Segers M. Between Charlemagne and Atlantis: Belgium and the Netherlands during the first stages of European Integration (1950–1966) // JEIH (Vol. 18, 2012) // Режим доступу: <http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-36-2.pdf>.
Zubok V. The Soviet Union and European Integration from Stalin to Gorbachev // JEIH (Vol. 2, 1996) // Режим доступу: http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-3-1996_1.pdf.

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – проаналізувати європейські інтеграційні процеси після Другої світової війни; визначити їхні ідейні засади та ініціаторів.

При розгляді **першого питання** необхідно звернути увагу на те, що повоєнні євроінтеграційні ідеї своїм корінням сягають 1920-х рр. (пан'європейський рух), і пов'язані з іменами австрійського дипломата графа Ріхарда Куденгофе-Калергі та французького міністра закордонних справ Арістиди Бріана. Однак ці ідеї не були втілені у життя з огляду на низку обставин. Пригадайте, що, на Вашу думку, стало на заваді європейському об'єднанню у міжвоєнний період?

Будучи втомленою від двох світових воєн, Європа відчувала гостру необхідність у нових ідеях, здатних запобігти потенційним глобальним конфліктам на своїй території. Саме тоді модифікована євроінтеграційна ідея набула популярності серед інтелектуальної та політичної еліти Європи. Мотиваційним підґрунтям для її актуалізації стала “холодна війна”, в результаті якої континент перетворилася на епіцентр протистояння двох світових наддержав – СРСР і США. Опрацюйте *Документ № 1* і з'ясуйте, чим керувався В. Черчілль, закликаючи до творення Сполучених Штатів Європи? Для багатьох європейців були неприйнятними як радянська комуністична експансія, так і американське економічне домінування. Тож європейський політикум все активніше звертався до ідеї єдиної Європи не лише як засобу уникнення надмірних впливів ззовні, але і як творення нового центру геополітичного впливу.

Спершу суттєвим чинником, що штовхав Західну Європу до об'єднання була позиція Вашингтона, який у своєму протистоянні з Москвою вважав нагальною потребу відновлення економіки цього регіону. Такий крок мав запобігти поширенню комуністичних ідей і разом зміцнити американо-європейське партнерство. Відтак, у 1947 р. було запущено в дію т.зв. “план Маршалла”, названий згодом “найбезкорисливішим актом в історії” (див. *Документ № 2*). Річ у тім, що даний проект якісно відрізнявся від відомих раніше програм іноземної допомоги. *По-перше*, допомога надходила у формі грантів, а не позик; *по-друге*, право вибору проектів для фінансування залишалось за європейцями. У липні 1947 р. в Парижі було створено Комітет європейського економічного співробітництва, покликаний втілювати у життя “план Маршалла”. У підсумку, до американської ініціативи приєдналося 17 європейських держав і вільна територія Трієст, що дозволило не лише побороти економічні труднощі, але заклало міцні підвалини євроінтеграції (ознайомтесь із *Документом № 3*). Чому, на Вашу думку, розподіл по країнах був саме таким? Проаналізуйте реакцію на “план Маршалла” з боку СРСР та його сателітів? Що таке “план Молотова”?

Особливе значення в історії євроінтеграції відіграв Перший Європейський конгрес у Гаазі в травні 1948 р., на якому прихильники єдиної Європи виклали загальні принципи об'єднання (див. *Документ № 3*), хоч остаточно розділилися на уніоністів та федералістів. Таким чином, важливою складовою подальших інтеграційних процесів стало протистояння двох концепцій: “Європи батьківщин” і “Батьківщини-Європи”. З'ясуйте, у чому полягали розбіжності між федералістами й уніоністами? Кого з представників конкуруючих концепцій Ви можете назвати?

З часом усе очевиднішим ставало те, що американський план єдиної Європи, де б кожна країна була на зразок штатів у США, не влаштувала ні англійців, котрі вважали себе великою державою, ні французів, які мріяли про сильну Францію. Водночас, досить цікавим є той факт, що, незважаючи на активну підтримку з боку британських політиків (як консерваторів, так і лейбористів) об'єднавчих процесів у Європі, Лондон з часом став позиціонувати себе “поза” і “над” Європою. Що, на Ваш погляд, вплинуло на таку позицію Британії?

Починаючи розгляд **другого питання** зверніть увагу на те, що європейське об'єднання було неможливе без участі у ньому Франції та Німеччини (пригадайте, як склалися франко-німецькі відносини у попередні роки?). До того ж, такий крок був конче необхідним для обох країн. Так, Франція бажала повернути собі міжнародний авторитет, втрачений внаслідок принизливої поразки від нацистської Німеччини у 1940 р. і намагалась стати лідером у Європі. Західна Німеччина, натомість, прагнула завдяки європейському об'єднанню відновити права, втрачені у результаті капітуляції в Другій світовій війні, не допустити нейтралізації країни і стати повноправним політичним гравцем на світовій арені.

а) “План Шумана”. Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Вочевидь, французько-німецьке партнерство було потрібне для розв'язання міждержавних проблем, зокрема питання Саару. Саме тому 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Робер Шуман, під впливом французького економіста Жана Монне (одночасно верховний комісар у справі об'єднання Німеччини), запропонував об'єднати вугільну та сталеву промисловість Франції та ФРН під зверхністю єдиного наднаціонального органу* (див. *Документ № 5*). Ознайомтесь з *Документом № 6* і з'ясуйте, як відбувалася підготовка “плану Шумана”? У квітні 1951 р. представники Франції, ФРН, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу та Італії підписали у Парижі договір про Європейське об'єднання і сталі (ЄОВС). У рамках організації було ліквідовано обмеження, які перешкоджали чи уповільнювали вільний рух продукції вугільної і сталеливарної промисловості. Визначте, на скільки успішним було перше інтеграційне об'єднання західноєвропейських держав? Якою була реакція Москви на утворення ЄОВС? (див. *Документ № 7*)

б) Європейське економічне співтовариство (ЄЕС). Ініціаторами глибокого європейського об'єднання виступили країни Бенілюксу. Так, у 1955 р. під час проведення зустрічі на найвищому рівні в Мессіні (Італія) виник план перетворення ЄОВС на зону вільної торгівлі. Для цього створено міжурядовий комітет, який очолив міністр закордонних справ Бельгії Поль-Анрі Спаак. Проаналізуйте проект “Європейського політичного співтовариства” (“проект П. -А. Спаака”; див. *Документ № 8*). Справу було доведено до логічного завершення підписанням 25 березня 1957 р. двох договорів про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС; “Спільний ринок”) та Європейської комісії з питань атомної енергії (Євроатом). Ознайомтесь з *Документом № 9* та з'ясуйте мету створення ЄЕС. Тож, починаючи з 1957 р. на європейському континенті почали функціонувати три співтовариства економічного характеру, у яких брали участь шість країн т.зв. “Малої Європи” (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург). Розкрийте суть концепції “чотирьох свобод”. Як відбувалося становлення Спільного ринку? (*Документ № 10*) Чому, на Ваш погляд, економічна інтеграція відбувалась значно інтенсивніше, аніж політична?

в) Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ). Велика Британія та деякі інші країни стали виявляти занепокоєння щодо зближення країн у рамках Спільного ринку. За таких обставин, Лондон спробував створити альтернативне економічне об'єднання. 4 січня 1960 р. була підписана конвенція про утворення Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), до якої увійшли Данія, Швеція, Норвегія, Португалія, Австрія, а згодом Фінляндія та Ісландія. Опрацюйте *Документ № 11* та визначте завдання нового об'єднання. Чому ЄАВТ видалась неефективною? Маневри Лондона лише ускладнили стосунки з континентальною Європою, зокрема Парижем. Майбутні спроби Британії приєднатися до ЄЕС зазнали невдачі, головню через спротив французького президента генерала Ш. де Голля (1959–1969), який вбачав у Великій Британії конкурента за лідерство у Європі та побоювався опосередкованого впливу США на європейські справи. Ситуація змінилася лише з відходом від влади цього політика. У грудні 1969 р. відбувся саміт у Гаазі, на якому прийнято рішення про розширення ЄЕС і вже наступного року розпочалися

* За рішенням Європейської Ради, від 1985 р. країни ЄС щорічно відзначають 9 травня як офіційне свято – День Європи.

переговори з потенційними кандидатами. Остаточні договори про приєднання Великої Британії, Данії, Норвегії та Ірландії до Співтовариства вступили в силу з 1 січня 1973 р. Опрацюйте *Документ № 12* і з'ясуйте подальші процеси всередині ЄАВТ.

☞ СЛОВНИК

* *Зона вільної торгівлі* (англ. *Free trade area*) – різновид міжнародної інтеграції, за якого в країнах-учасниках скасовуються митні збори, а також кількісні обмеження у взаємній торгівлі.

* *Інтеграція* (англ. *Integration*) – процес об'єднання окремих компонентів в одне ціле (виділяємо політичну, економічну, військову та інші види інтеграції).

* *Пан-Європа* – політична програма міжвоєнних років, метою якої було створення політичного та економічного союзу європейських держав. Ідеї панєвропеїзму відродились після Другої світової війни, еволюціонувавши у проєкт європейської інтеграції.

* *Сполучені Штати Європи* (англ. *The United State of Europe*) – назва гіпотетичних об'єднань Європи у формі федерації (конфедерації) на зразок Сполучених Штатів Америки. Концепцію СШЄ у своєму виступі 19 вересня 1946 р. в університеті Цюріха обґрунтував В. Черчілль.

* *Чотири свободи* (англ. *Four freedoms*) – сформульовані у Римському договорі 1957 р. характеристики єдиного ринку і засади дедалі тіснішого союзу між державами Європи: вільний рух людей, капіталів, товарів і послуг.

📖 ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

📖 **З виступу Вінстона Черчілля у Цюріху, 19 вересня 1946 р. (уривок)**

[...] Ми повинні створити щось на зразок Сполучених Штатів Європи [...]. Те, що я Вам зараз скажу, здивує Вас. Першим кроком на шляху створення європейської сім'ї має стати партнерство між Францією і Німеччиною. Тільки таким чином Франція зможе досягти морального лідерства у Європі. Відродження Європи неможливе без духовно великої Франції і духовно великої Німеччини. Структура Сполучених Штатів Європи, якщо вона буде створені належним чином, має бути такою, що матеріальна сила окремо взятої країни не матиме особливого значення. Малі нації важать нітрохи не менше, аніж великі, і заслуговують уваги завдяки своїм внеском у спільну справу [...]. Однак я змушений Вас попередити. Часу, можливо, дуже мало. Зараз у нас є перепочинок. Гармати мовчать. Бої припинено, проте небезпека не зникла. Щоби нам вдалось створити Сполучені Штати Європи, чи як там вони називатимуться, ми повинні починати вже зараз [...].

ДОКУМЕНТ № 2.

📖 **Промова державного секретаря США Джорджа Маршалла³² перед студентами Гарвардського університету (“План Маршалла”), 5 червня 1947 р.**

(уривок)

[...] Гадаю, не варто говорити Вам, панове, наскільки нинішня ситуація у світі є серйозною [...]. Зважаючи на потреби відродження Європи, видиме руйнування міст, заводів, шахт і залізниць не виглядає настільки загрозливим, як (непомітний на перший погляд) цілковитий розлад структури європейської економіки [...]. У багатьох країнах втрачено довіру до грошової системи. Бізнес-структуру Європи під час війни зруйновано цілковито [...]. Крім того, деморалізуючим аспектом і таким, що загрожує потенційними заворушеннями, є розпач людей [...]. Природно, Сполучені Штати здатні допомогти повернути світові нормальне економічне здоров'я, без якого не може бути політичної стабільності і гарантії миру. Наша політика не спрямована проти якоїсь країни чи доктрини, а проти голоду, бідності, безнадії, хаосу. Пропозиції відродити функціонуючу економіку у світі є підґрунтям створення політичних і соціальних умов, у яких можуть існувати вільні інституції [...]. Закономірно, що перед тим, як уряд Сполучених Штатів почне прикладати зусилля до відбудови Європи, мусить бути укладена домовленість (програма) між європейськими країнами про засади спільних дій [...].

³² *Маршал Джордж Кетлетт* (1880–1959) – американський військовий і політичний діяч. Радник президентів Ф. Рузвельта та Г. Трумена, державний секретар США у 1947–1949. Один з ініціаторів відновлення зруйнованого війною господарства країн Європи. Лавреат Нобелівської премії миру (1963).

ДОКУМЕНТ № 3.

📖 Допомога, отримана європейськими країнами згідно “плану Маршалла” з квітня 1948 по червень 1952 рр. (млн. дол.)

№	Держава	Сума допомоги, тис. дол.
1.	Велика Британія	3 398,8
2.	Франція	2 713,6
3.	Італія	1 508,8
4.	Західна Німеччина	1 390,0
5.	Нідерланди	1 083,5
6.	Греція	706,7
7.	Австрія	677,8
8.	Бельгія і Люксембург	559,3
9.	Данія	273,0
10.	Норвегія	255,3
11.	Туреччина	225,1
12.	Ірландія	147,5
13.	Швеція	107,3
14.	Португалія	51,2
15.	Ісландія	29,3
	<i>Всього</i>	<i>13 127,2</i>

* З 1950 р. допомогу отримувала також Швейцарія (загалом, бл. 250 млн. дол.).

ДОКУМЕНТ № 4.

📖 Звернення Гаазького конгресу до європейців, 7–11 травня 1948 р.³³ (уривок)

Європа у загрозі, Європа поділена, і найбільша загроза від її поділу. Збіднена, переобтяжена шлагбаумами, які перешкоджають рухові її товарів, які не можуть її більше захищати, наша роз'єднана Європа крокує до свого кінця. Жодна з наших країн не може надіятися на власний серйозний захист своєї незалежності. Жодна з наших країн не може самостійно розв'язати проблеми, що ставить перед нею сучасна економіка. Через відсутність добровільно обраної спілки наша теперішня анархія завтра наражатиме нас на примусове об'єднання, чи то внаслідок вторгнення якоїсь імперії ззовні, чи то внаслідок узурпації влади партією з середини.

Настав час вдатися до дії, яка протидіяла би небезпеці. Усі разом, завтра, ми можемо побудувати спільно із заокеанськими народами, співниками у наших пошуках, найбільшу політичну формацію і найширше економічне об'єднання нашого часу. Ще ніколи світова історія, мабуть, не знала такого потужного об'єднання вільних людей. Ніколи ще війна, страх та злигодні не розбивалися таким сильним супротивником.

Поміж цією великою небезпекою і цією великою надією чітко окреслюється покликання Європи. Воно полягає в тому, щоб поєднати свої народи за їхнім справжнім духом, який є духом відмінностей, і відповідно до умов ХХ століття, що є умовами спільності, відкриваючи світові той шлях, який він шукає, – шлях організованих свобод. Воно полягає у відродженні її сили винахідливості для захисту та прославлення прав і обов'язків людської особистості, великим свідком яких, незважаючи на всі свої негаразди, в очах світу залишається Європа.

Найвищим завоюванням Європи є гідність людини, а її справжня сила полягає у свободі. Така є кінцева ставка нашої гри. І якраз для того, щоб врятувати наші завойовані свободи, але також і для того, щоб поширити їх користь на інших людей, ми бажаємо об'єднання нашого континенту. На це об'єднання Європа ставить свою долю, а також мир у світі. Нехай всі знають, що ми, Європейці, зібрані тут, аби надати голос усім народам цього континенту, урочисто оголошуємо нашу спільну волю в таких п'яти статтях, що підсумовують резолюції, які прийняв наш конгрес:

Ми хочемо Європи об'єднаної, яка на всіх своїх просторах була б відкритою для вільного пересування людей, ідей і матеріальних благ.

³³ Звернення підготовлено Комітетом з питань культури, створеним у березні 1948 р. у складі представників західноєвропейських країн.

Ми бажаємо створити Хартію прав людини, яка гарантувала б свободу думки, зібрань та слова, а також вільного виявлення протилежних політичних поглядів.

Ми бажаємо створити Суд справедливості, спроможний застосовувати необхідні санкції в разі невиконання Хартії.

Ми бажаємо створити Європейську асамблею, в якій були б представлені життєдайні сили усіх націй.

Ми щиросердно зобов'язуємося підтримувати усіма зусиллями в наших оселях і в громадських місцях, в наших партіях і наших храмах, в наших професійних і профспілкових колах тих людей і ті уряди, які працюють задля цієї справи громадського порятунку, найвищої надії миру і запоруки великого майбуття для нинішнього і прийдешнього поколінь.

✓ *Звернення до Європейців // Ружмон Д. де. Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до Європейців / Пер. з фр. – Львів: Літопис, 1998. С. 72–73.*

ДОКУМЕНТ № 5.

▣ 3 виступу міністра закордонних справ Франції Робера Шумана³⁴ ("План Шумана"), 9 травня 1950 р. (уривок)

[Пропонується] поставити під спільне вище управління усе франко-німецьке виробництво вугілля і сталі в організації, відкриті для участі інших країн Європи. Об'єднання виробництва вугілля і сталі негайно посприє створенню спільної бази для економічного розвитку в якості першого кроку до європейської федерації і змінить долі тих регіонів, що так довго визначались виробництвом спорядження для воєн, жертвами яких вони самі значною мірою і ставали. Досягнута таким чином солідарність зробить очевидним те, що будь-яка війна між Францією і Німеччиною стає не лише немислимою, але й неможливою хоча б через матеріальні причини [...].

ДОКУМЕНТ №6.

▣ Жан-Клод Казанова³⁵ про підготовку "плану Шумана"

Підготовлений дуже маленькою групою людей проект дійшов аж до завершальної декларації. Його не подавали – і це винятковий випадок для визначного політичного документа – на узгодження ні до "Ке д'Орсе"³⁶, ні до Міністерства фінансів [...]. Потрібно було діяти швидко, уникати перепон і політичних торгів. Переговори між країнами мали базуватися на однакових принципах: за основу береться завершений проект, який буде поданий разом учасникам. Спершу склали записку для Робера Шумана, а той прочитавши її в Сі-Шазелі, неподалік Меца, заявив Клап'є³⁷, виходячи з потяга 1 травня: "Я прочитав папірець Моне. Моя відповідь: так" [...]. Потім треба було переконувати уряд, який дав згоду 8 травня. Президент Республіки Венсан Оріоль погодився, хоча й не все зрозумів. Голова Ради міністрів Жорж Бідо підтримав документ без захоплення. Він більше дивився в бік Атлантики, ніж Європи [...]. Згоду Аденауера дістали теж 8 травня. Приєднався також італієць Сфорца. Посол Франції в Лондоні – Масальї – непокоївся з приводу можливої реакції британців. Його занепокоєність наслідків не мала [...]. Жан Моне був від початку й до кінця "натхненником" цього визначного політичного рішення, яке можна розцінювати як акт народження Європейського Союзу, але також і як перший акт визволення зовнішньої політики Франції з-під британської опіки, встановленої від часів "сердечної згоди".

ДОКУМЕНТ № 7.

▣ Реакція СРСР на утворення ЄОВС

Радянське керівництво мало цікавили інтеграційні аспекти ЄОВС, пов'язані з процесом інтеграції (яку, зі свого боку, Москва розцінювала як "реакційну", спрямовану на позбавлення європейських країн національного суверенітету і на їх втягнення у блокову політику англо-американського імперіалізму). Як демонструє резолюція Молотова від

³⁴ Шуман Робер (1886–1963) – французький політик, прем'єр-міністр (1947–1948), міністр закордонних справ Франції (1948–1953), один з ініціаторів європейської інтеграції.

³⁵ Казанова Жан-Клод (1934 р. н.) – французький економіст, радник прем'єр-міністра Раймона Барра (1976–1981).

³⁶ Метонімічна назва Міністерства закордонних справ Франції, будинок якого розташований на набережній Ке д'Орсе.

³⁷ Клап'є Бернар – керівник апарату Р. Шумана.

3 квітня 1951 р. на одній з аналітичних записок МЗС про “план Шумана”, яку міністр мав намір скерувати Сталіну й іншим членам Політбюро, в зазначеному документі необхідно було виділити головне, що цей план скеровувався на ремілітаризацію Німеччини.

ДОКУМЕНТ № 8.

□ Проект “Європейського політичного співтовариства” (“проект Поль-Анрі Спаака”)³⁸, 11 березня 1953 р. (уривок)

Стаття 1. Даний договір засновує Європейське співтовариство наднаціонального характеру. Співтовариство базується на союзі народів і держав, на повазі їх особливостей і на рівності прав і обов’язків для усіх. І це непохитно.

Стаття 2. Співтовариство ставить перед собою такі завдання і спільні цілі:

Сприяти захисту прав людини і основних свобод в державах-учасниках;

Співпрацювати з іншими вільними націями для гарантування безпеки держав-учасниць проти будь-якої агресії;

Забезпечувати координацію зовнішньої політики держав-учасниць у питаннях, що зачіпають існування, безпеку і добробут співтовариства;

Сприяти, в інтересах з економіками держав-учасниць, економічному зростанню створенню робочих місць і покращенню життєвих стандартів в державах-учасниках, зокрема, шляхом поступового створення спільного ринку [...].

Стаття 5. Співтовариство, спільно з Європейським об’єднанням вугілля і сталі та Європейським оборонним співтовариством, є єдиною юридичною особою [...].

ДОКУМЕНТ № 9.

□ Договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (“Спільного ринку”), Рим, 25 березня 1957 р. (уривок)

[...] *Стаття 1.* Даним Договором Високі Договірні Сторони (ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург) спільно утворюють Європейське Економічне Співтовариство.

Стаття 2. Співтовариство ставить собі за мету здійснювати шляхом створення спільного ринку і поступового зближення економічної політики держав-членів всебічний розвиток економічної діяльності у всьому Співтоваристві, поступовий і рівномірний розвиток, зростаючу стабільність, якнайшвидше підвищення рівня життя і тісніші зв’язки між державами, які воно об’єднує.

Стаття 3. Для досягнення мети, вказаної у попередній статті, діяльність співтовариства передбачає в умовах, і, відповідно з передбаченими у даному Договорі терміни:

а) скасування між державами-членами митних зборів і кількісних обмежень для ввозу і вивозу товарів, а також всіх інших рівнозначних за своїми наслідками заходів;

б) встановлення спільного митного тарифу і спільної торговельної політики відносно третіх держав;

в) усунення між державами-членами перепон для вільного руху осіб, послуг і капіталів;

г) встановлення спільної політики в галузі сільського господарства;

д) встановлення спільної політики в сфері транспорту;

е) створення режиму, що забезпечуватиме умови, згідно з якими конкуренція на спільному ринку матиме нормальний характер;

є) застосування процедур, що дають можливість узгоджувати економічну політику держав-членів і усувати невідповідність у платіжних балансах;

ж) зближення законодавства держав-членів настільки, наскільки це необхідно для діяльності спільного ринку;

з) створення Європейського Соціального Фонду з метою поліпшення можливостей зайнятості для робітників і сприяння підвищенню їхнього життєвого рівня;

и) створення Європейського Інвестиційного Банку, призначеного для сприяння економічного розвитку Співтовариства шляхом створення нових ресурсів [...].

✓ *The Rome Treaty // Режим доступу: <http://europa.eu/scadplus/treaties/eecen.htm>.*

³⁸ Спаак Поль-Анрі (1899–1972) – бельгійський державний діяч, прем’єр-міністр Бельгії (1938–1939, 1946, 1947–1949), перший Голова Парламентської асамблеї Ради Європи (1949–1951), Генеральний секретар НАТО (1957–1961), один із ініціаторів євроінтеграції. Зазвичай саме його називають “батьком-засновником ЄС”.

ДОКУМЕНТ № 10.

**Жан-Батіст Дюррозель³⁹ про “Спільний ринок”
на основі Римських угод (уривок)**

[...] Впровадження “Спільного ринку” передбачалося як поступове: три етапи по чотири роки, з яких перший міг бути подовжений ще на два роки. Наднаціональний характер діяльності також мав вироблятися поступово, постанови ж ухвалюються спочатку одностайно, згодом – кваліфікованою більшістю голосів. На кожному етапі країни-члени зменшують митні тарифи на 10 % для інших членів. Спільне зовнішнє мито визначається на основі середньоарифметичного чинних національних тарифів. Водночас, поступово відкриваються кордони для внутрішнього переміщення капіталів та робочої сили. Але відзначалося, – і це було поважною загрозою для угоди, – відсутність спільної грошової політики [...].

✓ Дюррозель Ж.-Б. *Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. – Київ: Основи, 1995. С. 527.*

ДОКУМЕНТ № 11.

**Конвенція про створення Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ),
1959–1960 рр. (уривок)**

Стаття 1. Створюється міжнародна організація під назвою Європейська асоціація вільної торгівлі, котра надалі іменуватиметься “Асоціація” [...].

Стаття 2. Мета Асоціації:

а) на території Асоціації і кожної держави-члена стимулювати постійне розширення економічної активності, повну зайнятість, збільшення продуктивності праці і раціональне використання наявних ресурсів, фінансову стабільність і постійне підвищення життєвого рівня;

б) забезпечити, щоб торгівля між державами-членами розвивалась в умовах справедливої конкуренції;

в) усунути існуючу нерівність між державами-членами в умовах постачання сировиною, що продукується на території Асоціації;

г) сприяти гармонійному розвитку і розширенню світової торгівлі [...].

Стаття 3. Держави-члени будуть знижувати і в підсумку повністю скасують митні збори на товари, що походять з території Асоціації. Після 1 січня 1970 р. держави-члени не будуть стягувати імпорتنі мита [...].

ДОКУМЕНТ № 12.

**Інформаційна довідка
про Європейську асоціацію вільної торгівлі (уривок)**

Європейська асоціація вільної торгівлі (далі – ЄАВТ) є зоною вільної торгівлі, яка об'єднує митні території чотирьох європейських країн, які не вступили до Європейського Союзу, зокрема, Республіки Ісландія, Князівства Ліхтенштейн, Королівства Норвегії та Швейцарської Конфедерації. Зона вільної торгівлі забезпечує країнам-членам режим вільної торгівлі товарами та послугами, а також гарантує вільний рух капіталів та фізичних осіб.

ЄАВТ була заснована 4 січня 1960 року у м. Стокгольм, Швеція шляхом підписання Стокгольмської угоди про ЄАВТ. Основною метою діяльності ЄАВТ було створення підґрунтя для лібералізації торгівлі промисловими товарами, переробленою сільськогосподарською продукцією, рибою та морепродуктами між країнами-членами цієї міжнародної організації. З часу створення ЄАВТ встановила тісні торговельні відносини з ЄС та іншими країнами Центральної та Східної Європи, басейну Середземного моря, Азії, Північної та Південної Америки, Близького Сходу та Африки.

Три країни-члени ЄАВТ, зокрема, Ісландія, Ліхтенштейн та Норвегія входять до Європейського економічного простору (ЄЕП), угода про створення якого була укладена у травні 1992 року. ЄЕП об'єднує ринки 25-ти країн-членів ЄС та 3-х країн-членів ЄАВТ у спільний ринок обсягом близько 462 млн. споживачів, що робить його найбільшим регіональним інтеграційним об'єднанням у світі. Згідно з результатом проведеного у 1992 році референдуму Швейцарія не вступила до ЄЕП, але розвиває торговельно-економічне співробітництво з ЄС шляхом укладення двосторонніх угод у таких сферах, як: торгівля товарами, транспортне сполучення, усунення технічних бар'єрів в торгівлі тощо. На

³⁹ Дюррозель Жан-Батіст (1917–1994) – французький учений, академік, професор Сорбони.

сьогодні ЄАВТ уклала 22 угоди про вільну торгівлю з іншими державами та міждержавними об'єднаннями [...].

Активний розвиток торговельних відносин з іншими країнами та їх регіональними об'єднаннями призвів до необхідності перегляду країнами-членами ЄАВТ положень Стокгольмської угоди про ЄАВТ. Оновлена угода була підписана 21 червня 2001 року у м. Вадуц, Ліхтенштейн, та набула чинності 1 червня 2002 року, одночасно з набуттям чинності пакетом двосторонніх угод між Швейцарією та ЄС. Положення оновленої угоди про ЄАВТ (т.зв. Вадуцька конвенція) враховують розвиток торговельних відносин країн-членів ЄАВТ з ЄС та іншими торговельними партнерами. Вадуцька конвенція регулює відносини між країнами-членами ЄАВТ у сфері торгівлі товарами та послугами, конкурентної та інвестиційної політики, економічної та грошової політики, захисту прав інтелектуальної власності тощо.

✓ *Інформаційна довідка про Європейську асоціацію вільної торгівлі // Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=137692&cat_id=137688*

ЗАНЯТТЯ 5.

ПОГЛИБЛЕННЯ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СВІТІ НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ СТ.

1. Створення та розбудова Європейського союзу (ЄС)
 - а) Маастрихтська угода
 - б) розширення ЄС та “політика сусідства”
 - в) Україна і ЄС
2. Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА)

📖 ДЖЕРЕЛА

- Європейський Союз: Консолідовані договори. – Київ, 1999.
- Європейський Союз. Конституційні акти Європейського Союзу / Упор. Г. Друзенко. Ч. 1. – Київ, 2005.
- Ружмон де Д.* Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до Європейців / Пер. з фр. – Львів, 1998.
- Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони // Режим доступу: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/oo_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/oo_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf).
- Україна – Європейський Союз: збір. міжнар. договорів та ін. док. (1991–2009) / За ред. С. Камишева. – Київ, 2010.
- NAFTA at Ten Series // Режим доступу: <http://www.citizen.org/publications/publicationredirect.cfm?ID=7295>
- North American Free Trade Agreement // Режим доступу: <https://www.nafta-sec-alena.org/Default.aspx?tabid=97&language=en-US>

📖 ЛІТЕРАТУРА

- Айзінг Р.* Європеїзація та інтеграція. Концепти дослідження ЄС / Пер. з нім. – Київ, 2007.
- Вакулч В.* Відносини “США–ЄС” і перспективи поширення інтеграційного процесу в Європі. – Кіровоград, 2000.
- Волес В., Волес Г.* Творення політики в Європейському Союзі / Пер. з англ. – Київ, 2004.
- Геген Д.* У лабіринті Європейського Союзу / Пер. з фр. – Київ, 1995.
- Гончарук А., Усенко О.* Регіональна торгівельно-економічна інтеграція України та ЄС: стан, перспективи, проблеми // Міжнародна економічна політика. 2011. № 12–13.
- Журавльов О., Черкашина А.* Роль США в інтеграційному об’єднанні НАФТА: економічний аспект // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм. 2013. Вип. 1.
- Європейська інтеграція: крок за кроком / За ред. Д. Корбути. – Київ, 2001.
- Європейська політика сусідства: роль та місце України: монографія / В. Халаджи, Н. Яковенко; ред. А. Кудряченко. – Київ, 2012.
- Європейський Союз: Словник-довідник / Ред. упоряд. М. Марченко. – Київ, 2006.
- Європеїзація Центральної та Східної Європи / Упоряд. Ф. Шіммельфенніг, У. Зедельмаер. – Київ, 2010.
- ЄС: структура, функції, механізми / Ред. Н. Антонюк. – Львів, 2002.
- Копійка В.* Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. – Київ, 2005.
- Копійка В.* Європейський Союз: історія і засади функціонування. – Київ, 2012.
- Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування та етапи становлення. – Київ, 2001.
- Кордон М.* Європейська та євроатлантична інтеграція України: навч. посіб. – Київ, 2010.
- Кудряченко А.* Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи // Віче. 2009. № 16.
- Орлик В.* По лінії “стара” – “нова” Європа // ПіЧ. 2004. № 2.
- Офіцинський Р.* Європейська та євроатлантична інтеграція України. Соціальний аспект: Навч. посіб. – Ужгород, 2007.
- Пічугіна М.* Позиція Великобританії щодо європейської інтеграції у другій половині ХХ ст. / Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. – Київ, 2003. Вип. 23.

- Світова та європейська інтеграція / Ред. Я. Малик. – Львів, 2005.
- Сидорук Т. Європейська політика сусідства: концептуальні хиби конструкції // Політичний менеджмент. 2011. № 1.
- Сидорук Т. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства. – Львів, 2012.
- Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє / Пер. з англ. – Київ, 2014.
- Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу. – Київ, 2001.
- Халаджи В. Європейська політика сусідства: роль та місце України. – Київ, 2012.
- Gualtieri F. La Communauté européenne et l'audiovisuel: des Assises de Paris à la Conférence de Bruxelles (1989–1994) // JEIH (Vol. 16, 2010) // Режим доступу: http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-16-2002_2.pdf.
- Myths vs. Reality (About NAFTA) // Режим доступу: http://www.naftanow.org/myths/default_en.asp.
- Podraza A. Unia Europejska. – Lublin, 1999.
- Reinert K. A., Roland-Holst D. W. The Industrial Pollution Impacts of NAFTA: Some Preliminary Results // Режим доступу: http://www.cec.org/programs_projects/trade_environecon/pdfs/Reinert.pdf.
- Cameron M. A., Tomlin B. W. The Making of NAFTA: How the Deal Was Done – New York, 2002 // Режим доступу: http://books.google.ca/books?id=ie1n1_LhKCQC&lpg=PP1&dq=NAFTA&pg=PP1#v=onepage&q&f=true.
- Hufbauer G. C., Schott J. J. NAFTA Revisited: Achievements and Challenges. – Washington, 2005 // Режим доступу: <http://books.google.ca/books?id=Hf12VNRekqEC&lpg=PP1&dq=NAFTA%20Revisited%3A%20Achievements%20and%20Challenges&pg=PP1#v=onepage&q&f=true>.

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – охарактеризувати поглиблення інтеграційних процесів у світі на зламі ХХ–ХХІ ст.

Перше питання присвячене трансформації Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) у Європейський союз (ЄС) та його подальшій розбудові. Підґрунтям поглиблення інтеграційних процесів у Європі стали Шенгенська угода від 14 червня 1985 р.; (набула чинності 1995 р.) і “Єдиний європейський акт” 17 лютого 1986 р. З’ясуйте зміст цих документів. У січні 1989 р. було розроблено план поетапного створення економічного і валютного союзів, відомий також як “Біла книга” спеціального комітету на чолі з єврокомісаром Жаком Делором (“Європейський економічний простір”). Чому певні побоювання щодо майбутнього ЄЕС викликали кінець “холодної війни” та об’єднання Німеччини?

а) Маастрихтська угода. Згідно “плану Делора” 7 лютого 1992 р. у Маастрихті (Нідерланди) був підписаний договір про створення на базі європейських співтовариств “Європейського Союзу”⁴⁰, що набув чинності 1 листопада 1993 р. (проаналізуйте *Документи №1 і 2*). Поміркуйте, чи можна вважати ЄС наслідком глобалізації? Чи вплинуло на євроінтеграцію завершення “холодної війни”? Якою була реакція США та Російської Федерації на поглиблення євроінтеграційних процесів?

Оскільки остаточно зміст договору про Європейський Союз, як і саму форму нового утворення не вдалося визначити, то робота у цьому напрямку тривала наступними роками. Ухвалення Амстердамського акта 1997 р. сприяло посиленню захисту прав і свобод громадян, розширенню соціальної політики ЄС, перетворення Союзу на зону свободи, безпеки і справедливості. У цьому контексті поясніть, як Ви розумієте поняття “європейські цінності”? Наступним кроком у розбудові ЄС стало підписання Ніццької угоди 2001 р., яка визначила принципи інституційної реформи. Рік по тому у вільний обіг було запроваджено єдину грошову одиницю євро. Скільки країн сьогодні належать до єврозони? Які вимоги до кандидатів до єврозони? Чому Велика Британія не відмовилася від власної національної валюти?

⁴⁰ Попри те, що Європейський Союз *de jure* створено у 1992/1993, *de facto* початок функціонування організації виводять з Римського договору 1957 р.

Серйозним випробуванням для ЄС стала конституційна криза, пов'язана із невдачею у запровадженні спільної для Співтовариства Конституції. Її проект було розроблено 2002 р. і підписано два роки по тому у Римі, однак під час референдумів у Франції та Нідерландах, жителі цих країн виступили проти впровадження конституції у дію. Волевиявлення французів і голландців засвідчило наявність т.зв. “європейської кризи”. У цьому контексті розкрийте суть поняття “євроскептицизм”. Яку роль у гальмуванні конституційного процесу відігравала боязнь надмірної централізації і стирання національних кордонів? Як узгоджувалася єдина зовнішня політика і чому затягувався процес створення європейського оборонного союзу?

Врешті-решт, 13 грудня 2007 р. відбулося підписання т.зв. Лісабонської угоди (“Угоди про заснування Європейської Спільноти”), покликаної замінити європейську конституцію. Країни-члени ЄС стали на шлях об'єднання зусиль у реалізації спільної зовнішньої політики і політики безпеки, європейського громадянства. Опрацюйте *Документ № 3* і з'ясуйте, які нововведення впроваджувала Лісабонська угода? Розкрийте суть поняття “Лісабонська стратегія”.

б) Розширення ЄС та “політика сусідства”.

Невдовзі після підписання Маастрихтської угоди розпочалися переговори про вступ до ЄС чотирьох нових країн – Австрії, Швеції, Фінляндії та Норвегії. Якщо громадськість перших трьох країн на референдумах схвалила приєднання до Євросоюзу, то норвежці не підтримали такої ініціативи. Як, на Вашу думку, можна пояснити такий крок? Приєднання у 1995 р. до ЄС Австрії, Швеції та Фінляндії (“четверта хвиля”) започаткувало нову сторінку в історії євроінтеграції. Це були країни, котрі першими виконали т.зв. “копенгагенські критерії” членства у ЄС.

Серйозні геополітичні наслідки мало розширення Євросоюзу у 2004 (“п'ята хвиля”), 2007 (“шоста хвиля”) і 2013 рр. (“сьома хвиля”), позаяк європейську інтеграцію – як напрямок подальшого розвитку, – обрали країни колишнього соцтабору (Див. *Документ № 4*). Приєднання десяти нових країн-членів у 2004 р. стало найбільшим розширенням Євросоюзу в історії. Таким чином, було ліквідовано ту лінію розмежування, що виникла після Другої світової війни. Чи одностайною була позиція щодо розширення ЄС? (порівняйте, наприклад, позиції Німеччини та Франції). Якою була реакція Російської Федерації на наближення ЄС до її кордонів? З якими проблемами зіткнулися новоприйняті країни? Чи можна говорити, що на час входження до ЄС уже завершилася системна трансформація в цих країнах? Які умови вступу до ЄС? У скільки етапів традиційно відбувається вступ до ЄС? Чи відповідали нові члени євроспільноти “копенгагенським критеріям”? (див. *Документ № 5*).

Після розширення ЄС усе частіше стали говорити про розкол у Європі, внаслідок розбіжності між “старими демократіями” і країнами “нової Європи”? Навколо чого виникали ці розбіжності? Опрацюйте *Документ № 6* і порівняйте ВВП “старих” і “нових” членів ЄС. Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що ЄС запрошує до своїх лав економічно слабкі країни, лише б вони не потрапили в інші сфери впливу? Чи поширюватиметься Євросоюз далі на схід? Ознайомтесь із *Документом № 7* і визначте, у чому суть східної політики ЄС?

На особливу увагу заслуговує європейська політика сусідства (*European Neighbourhood Policy*) – політика ЄС, що має на меті створити на півдні і сході від своїх кордонів зону стабільності миру та добробуту шляхом налагодження тісних довготривалих відносин з сусідніми країнами (*Документ № 8*). Європейська політика сусідства спрямована на те, щоб не допустити виникнення нової лінії розподілу між ЄС та його сусідами, і надати їм можливість брати участь у різних видах діяльності євроспільноти шляхом тіснішої політичної, економічної, культурної співпраці та взаємодії в галузі безпеки. Які країни охоплює європейська політика сусідства? Наскільки ефективною є ця політика? Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що ця політика проводиться лише для того, щоби завуалювати відмову у прийнятті небажаних країн до ЄС?

в) Україна і ЄС. Відносини між Україною та ЄС (на той час ЄЕС) започатковані в грудні 1991 р., після того, як представник головної в організації країни – Нідерландів від імені ЄЕС офіційно визнав незалежність України. Верховна Рада України у своїй постанові “Про основні напрями зовнішньої політики” від 2 липня 1993 р. уперше заявила про свої євроінтеграційні прагнення. Правовою основою відносин України з ЄС стала “Угода про партнерство та співробітництво” від 14 червня 1994 р. (набула чинності 1 березня 1998 р.). Розкрийте деталі участі України у “Східному партнерстві”.

Курс України на євроінтеграцію був підтверджений у “Стратегії інтеграції України до ЄС” (11 червня 1998 р.) та “Програмі інтеграції України до ЄС” (14 вересня 2000 р.). Яка довготермінова стратегічна мета євроінтеграції України була проголошена у цих документах? Прокоментуйте заяву президента Єврокомісії Жозе Мануеля Барозу (жовтень 2005 р.), що “майбутнє України в ЄС” та італійського прем’єра Романа Проді, що “перспективи України вступити до ЄС такі самі, як і в Новій Зеландії”. Назвіть країни-прихильники та противники (“група опору”) подальшого зближення Києва з Брюсселем на той час (Чи змінилася ситуація сьогодні?).

22 лютого 2007 р. була оприлюднена Заява Верховної Ради України з приводу підготовки до початку переговорів щодо нової угоди між Україною і ЄС. Євроінтеграційні прагнення України були втілені в ухваленому 1 липня 2010 р. “Законі про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, де зазначена мета політики нашої держави: “забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС”. Проаналізуйте промову Єврокомісара Штефана Фюле 7 лютого 2013 р. перед депутатами Верховної Ради України (*Документ № 9*).

У листопаді 2013 р. на саміті у Вільнюсі планувалося підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС, однак чинна тоді українська влада раптово змінила рішення. Що, на Вашу думку, привело до такої різкої зміни настроїв? Яку роль у гальмуванні просування України до ЄС відіграла Російська Федерація? Відмова підписати Угоду про асоціацію спровокувала масові протести в Києві, а згодом в інших українських містах. У чому феномен Євромайдану? Наслідком протестних акцій, що набули революційного характеру, стало самоусунення президента Віктора Януковича, зміна влади й віроломна російська агресія. Яку позицію стосовно подій в Україні кінця 2013 – початку 2014 рр. зайняли чільні європейські політики?

Зрештою, 21 березня 2014 р. відбулося урочисте підписання політичної частини Угоди, а 27 червня того ж року – економічної Угоди про асоціацію (невдовзі синхронно ратифіковані Європарламентом і Верховною Радою України). Опрацюйте *Документ № 10*. Які, на Ваш погляд, перспективи членства України в ЄС? Чи потрібно нашій державі прагнути подальшого зближення з Євросоюзом? Які переваги і ризик членства України в ЄС?

У **другому питанні** потрібно висвітлити інтеграційні процеси на північноамериканському континенті. Зверніть увагу, що задовго до підписання Північноамериканської Угоди про вільну торгівлю (*North American Free Trade Agreement, NAFTA*) 17 грудня 1992 р., сторони намагалися інтегрувати окремі галузі промисловості (правда, не завжди вдало). Так, у 1960-х роках між Канадою і США досягнуто домовленості стосовно лібералізації торгівлі продукцією автомобілебудування. А в умовах економічної кризи 1974–1975 рр. актуальною стала ідея енергетичного союзу Канади, США і Мексики. Окремим канадським провінціям, як-от Альберті, певний час було навіть вигідніше продавати нафту і газ американським споживачам, аніж власним. За такої ситуації прем’єр-міністр Канади П’єр Трюдо (1968–1980, 1980–1984) започаткував т.зв. Нову енергетичну політику (НЕП), що передбачала: встановлення фіксованих державою цін на нафту і газ; заборона експорту легкої нафти і нафтопродуктів до США; 25 %-у участь державної корпорації “Петро-Канада” у будь-яких проектах освоєння покладів нафти і газу. Реагуючи на такі кроки сусідів, американська преса називала НЕП “неоголошеною

війною між Канадою і США”. Прокоментуйте слова П. Трюдо: “Жити на одному континенті з США, – те ж саме, що спати поруч зі слоном. Він може і не помітити вашої присутності, але ви кожного разу відчуватимете його порух”.

З відходом з політичної арени П. Трюдо ставлення до інтеграції і створення зони вільної торгівлі у Північній Америці змінилося. Наслідком цього після напружених трирічних переговорів стало підписання у вересні 1988 р. Канадсько-американської угоди про вільну торгівлю. Це був перший реальний крок до укладення в 1992 р. Північноамериканської Угоди про вільну торгівлю, куди долучилися Сполучені Штати Мексики. Поміркуйте, чи мав вплив на американську інтеграцію досвід євроінтеграції? У чому різниця договору НАФТА від Маастрихтської угоди? Які пріоритети перед собою ставили уряди Канади, США і Мексики? У чому відмінність в інтеграційних прагненнях у Північній Америці від Західної Європи? Які керівні органи НАФТА? Як можна пояснити децентралізацію управління окремими секторами економіки в рамках об’єднання?

Проаналізуйте *Документ № 11* і визначте мету організації. Чому, на Ваш погляд, Угода не охопила соціальну сферу (освіта, зайнятість, культура). З якими труднощами зіткнулася економіка Мексики? Охарактеризуйте тенденції еміграції мексиканців (“чіканос”) до США. Опрацюйте *Документ № 12* і порівняйте економічні показники учасників НАФТА. Наскільки ефективною стала північноамериканська інтеграція з огляду на сьогоднішня?

Як підсумок заняття, можна розвинути думку, що результатом інтеграційних процесів на зламі ХХ–ХХІ ст. стало поступове формування єдиного політичного, соціокультурного та економічного простору з власними цінностями у Європі (прообраз федерації) і слабоцентралізованого утворення з наголосом на господарську єдність у Північній Америці (прообраз економічної конфедерації).

≈ СЛОВНИК

* *Європа концентричних кіл* (англ. *Concentric circles*) – концепція поділу Європи на групи країн за ступенем інтегрованості. Найбільш поширений поділ на: “коло єдиного законодавства” (країни-члени ЄС), “суміжне коло” (країни, що очікують вступу до ЄС) та “особливі кола” – країни, з якими планується поглиблення співпраці в тій чи іншій сфері (валютне коло, коло спільної безпеки).

* *Панамериканізм* (англ. *Pan-Americanism*) – політичний рух, спрямований на зближення американських держав в економічній, політичній та культурній сферах.

* *Євроскептицизм* (англ. *Euroskepticism*) – термін, яким позначають скептичне, негативне ставлення до процесів євроінтеграції.

* *Лісабонська стратегія* (англ. *Lisbon Strategy*) – нова стратегічна мета ЄС, спрямована на підвищення конкурентоспроможності Союзу через оновлення та поліпшення в соціальній сфері й охороні довкілля.

* *Східне партнерство* (англ. *Eastern Partnership*) – політика Європейського Союзу, що має на меті зміцнення відносин зі східними сусідами ЄС.

* *Шенгенська угода* (англ. *Schengen Agreement*) – договір про скасування паспортного митного контролю між країнами Європейського Союзу, підписаний 14 червня 1985 р. у Шенгені (Люксембург) сімома європейськими країнами. Угода набула чинності 26 березня 1995 р. Сьогодні до шенгенської зони належать 26 європейських країн.

📖 ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

📖 **Договір про Європейський Союз (Маастрихтська угода), 7 лютого 1992 р. (уривок)**

[...] РОЗДІЛ I. Загальні положення

Стаття 1. Цим Договором ВИСОКІ ДОГОВІРНІ СТОРОНИ засновують ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ, що його далі називано “Союз”. Цей Договір знаменує новий етап процесу творення ближчого союзу народів Європи, де рішення належить приймати якнайвідкритіше та якнайближче до громадян. Союз ґрунтується на Європейських спільнотах, що їх доповнюють започатковані цим Договором політика та форми співпраці. Завданням Союзу є сформувати узгоджені та солідарні стосунки держав-членів та їхніх народів.

Стаття 2. Союз ставить перед собою такі цілі:

сприяти економічному й соціальному поступові та високому рівневі зайнятості, досягти збалансованого стабільного розвитку, зокрема, згідно з положеннями цього Договору, створюючи простір без внутрішніх кордонів, зміцнюючи економічну та соціальну згуртованість і засновуючи економічний та валютний союз, що його кінцевою метою є єдина валюта;

стверджувати свою ідентичність на міжнародному рівні, зокрема, провадячи спільну зовнішню та безпекову політику та поступово формуючи спільну оборонну політику, що можливо приведе до спільної оборони згідно з положеннями статті 17;

зміцнювати захист прав та інтересів громадян держав-членів через упровадження громадянства Союзу;

берегти і розвивати Союз як простір свободи, безпеки та справедливості, де забезпечено вільне пересування осіб і водночас належні заходи щодо контролю на зовнішніх кордонах, притулку, імміграції, запобігання злочинності та боротьби проти неї [...].

Стаття 3. Союз має єдину інституційну структуру, що забезпечує узгодженість та тяглість діяльності, спрямованої на досягнення його цілей і водночас шанування та розвиток *acquis communautaire* (досягнень Співтовариства – С. К., Р. С.) [...].

Стаття 6. Зasadничими принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів – свобода, демократія, шанування прав людини та засадничих свобод, верховенство права [...].

✓ *Договір про Європейський Союз (Консолідована версія станом на 1 січня 2005 року) // Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Упоряд. Г. Друзенко. – Київ: Юстиніан, 2005. С. 20–22.*

ДОКУМЕНТ № 2.

☞ **Жан-Батіст Дюрозель про прихильників і противників Маастрихтських угод (уривок)**

[...] Прихильники Маастрихта в різних країнах, окрім лічених груп ентузіастів, – це здебільшого люди, які, вірячи в майбутнє Європи, вважають, що навіть коли Маастрихт не приведе до відчутних позитивних зрушень, його не слід відкидати. А багато хто вважає, що відхилення угоди призвело б до безладдя [...]. Супротивники Маастрихта, крім націоналістичного крайньо правого крила та крайньо лівих комуністів, набираються з верств, які страждають від діяльності Спільноти, а також, усупереч спрощеним твердженням засобів масової інформації, із середовища інтелектуалів. Ідеться про *прихильників Європи, але не такої, яку пропонує Маастрихт*. Угоді в основному дорікають за недемократичність, попри всі її заплутані формулювання [...]. Єдиний справжній висновок, що його може зробити з цієї справи історик, – це той, який висловив Клемансо про Версальську угоду: “Вона стане тим, що ми з неї зробимо”.

✓ *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. – Київ: Основи, 1995. С. 822–823.

ДОКУМЕНТ № 3.

☞ **Політолог Олексій Ригель про особливості Лісабонської угоди (уривок)**

Передусім, варто відзначити, що Лісабонську угоду ніяк не можна назвати новим варіантом Європейської конституції. Це видно хоча б з самої її назви: “Лісабонська угода про внесення змін до Угоди про Європейський Союз та Угоди про заснування Європейського Співтовариства” (“*Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community*”). Правильніше сказати, що Лісабонська угода – це варіант реструктуризації Європейського союзу в рамках загальної програми розвитку Європейського співтовариства [...].

Інституційні зміни в Лісабонському договорі

[...] Передусім вони пов’язані із запровадженням посади Президента Європейської ради (*President of the European Council*). Президент Євросоюзу обиратиметься строком на два з половиною роки. Даний пункт договору є зміною Статті 201b Римського договору, на підставі якої діяв інститут Головування в Євросоюзі. Нагадаємо, що роль Голови Євросоюзу почергово виконується країнами-учасницями Союзу протягом шести місяців. Запровадження поста Президента передбачає його обрання серед кандидатів з метою адміністрування діяльності Ради, а також можливого виступу як представника Євросоюзу на міжнародних самітах.

[...] Серйозні інституційні зміни плануються на підставі Угоди щодо Європарламенту (*European Parliament*). По-перше, Європарламент отримує більшу повноту влади і на

підставі зміни статті 9а угоди про Євросоюз практично прирівнюється у своїх повноваженнях до Ради. По-перше, це стосується питань бюджету та економіки. По-друге, Європарламент отримує більшу автономію від країн учасниць і самостійно вибирає Голову Європарламенту, а не схвалює кандидатуру, висунуту країнами учасницями. Змінюється і кількісний склад Європарламенту. З 2014 року, по закінченню перехідного періоду, чисельність Європарламенту буде обмежена 750-ма представниками + 1 (голова Парламенту) [...].

Також реструктуризується Європейська Рада (*European Council*), вищий орган управління Євросоюзу. Передусім це стосується системи голосування. На підставі Лісабонської угоди впроваджується система голосування за принципом подвійної більшості. Тобто рішення вважається ухваленим, якщо за нього проголосує 55 % членів Ради (як мінімум 15 країн), які представляють як мінімум 65 % населення Союзу. Проте, зберігається блокуюча меншість, якою стають чотири держави – члени Ради [...]. Як бачимо, змінена система голосування дає зелене світло для швидшого ухвалення рішення, реструктуризуючи голосування в Раді на користь спрощення [...].

Зміна в Раді торкнулася і інституту головування. На підставі змін, представлених в Лісабонській угоді, відтепер головування в Раді буде здійснюватися заздалегідь визначеними групами у складі трьох держав-членів упродовж 18-ти місяців. Складатися ці групи будуть за принципом рівної ротації, з урахуванням географічних та регіональних особливостей [...].

ДОКУМЕНТ № 4.

■ Євген Рябінін⁴¹ про етапи розширення ЄС у 2004–2007 рр. (уривок)

Що стосується розширення 2004–2007 рр., то воно було ще більш геополітичним, ніж 1981–1986 років. Країни, які вийшли з-під радянського впливу, вирішили, що єдиний варіант їхнього подальшого розвитку – європейська інтеграція. Основна мотивація країн п'ятого розширення була політико-стратегічною – вступ до ЄС реалізував екзистенційну ціль – повернення до Європи. Більше десяти років керівництво “п'ятнадцяти” виголошувало промови про необхідність відновити історичну справедливість, знищити розподільні лінії на континенті, що виникли після Другої світової. Однак нові члени зіткнулися з низкою проблем. Так, для Литви ахіллесовою п'ятою стала доля Ігналінської АЕС, яка забезпечувала майже 80 % внутрішніх потреб країни в електроенергії. Для Польщі гостро постало питання сільського господарства, у якому було зайнято більше чверті робочої сили, а доходи становили 10 % ВВП.

[...] Розширення 2004 р. – явище унікальне. По-перше, ніколи раніше Євросоюз не запрошував до вступу настільки велику групу країн. По-друге, до цього власне розширення було процесом перетворення на більш інтегроване об'єднання. По-третє, у 2004 р. членами Союзу стали держави, які значно відрізнялися від інших за багатьма показниками. Жодна країна з нових членів повністю не відповідала копенгагенським критеріям, жодна з них не завершила процес адаптації національного законодавства до *acquis communautaire* [...]. Крім того, розширення 2004–2007 рр. поставило цікаве запитання – чи є включення цих країн до європейського інтеграційного комплексу ззовні нав'язаним чужорідним процесом, своєрідним “поглинанням”, чи воно обумовлене внутрішньою природою самих східноєвропейських суспільств, їх еволюцією в постсоціалістичний період? На це є двояка відповідь. По-перше, ЄС, як і в разі з Португалією та Іспанією, керувався геополітичними чинниками. Приєднання країн Східної Європи стало перемогою для євроатлантичної спільноти, оскільки вона наблизилася впритул до російських кордонів і вивела ці країни з-під можливого російського геополітичного впливу. З іншого боку, ці країни завжди належали й тяжіли до європейської цивілізації.

ДОКУМЕНТ № 5.

■ Копенгагенські критерії членства в Європейському союзі (інформаційно-аналітична довідка) (уривок)

⁴¹ Рябінін Євген (1978 р. н.) – історик-міжнародник, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

Критерії, яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до Європейського Союзу (Копенгагенські критерії), були схвалені на засіданні Європейської Ради у Копенгагені у червні 1993 р. і включають в себе:

I) стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (політичні критерії);

II) наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (економічні критерії);

III) здатність узяти на себе зобов'язання, що випливають з членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу (інші критерії).

Політичні критерії:

Членство в ЄС під кутом зору політичних стандартів вимагає від країни-кандидата стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу і захист меншин [...]. Країни, які бажають стати членами ЄС, повинні не лише закріпити принципи демократії і верховенства права у своїх конституціях, але й втілювати їх у повсякденне життя. Конституції країн-заявників мають гарантувати демократичні свободи, включаючи політичний плюралізм, свободу слова і свободу совісті [...].

Економічні критерії:

Відповідно до Копенгагенських критеріїв, вимоги до членства у сфері економіки полягають "у наявності як дієвої ринкової економіки, так і здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у рамках ЄС".

Наявність дієвої ринкової економіки характеризується наступними елементами:

- рівновага між попитом і пропозицією як результат вільної взаємодії ринкових сил;
- лібералізація цін і торгівлі;
- відсутність перешкод для доступу на ринок і виходу з нього;
- наявність достатньої правової бази, включаючи регулювання права власності, виконання законів і контрактів;
- досягнення макроекономічної стабільності, включаючи цінову рівновагу, стабільність державного фінансування та платіжного балансу;
- суспільний консенсус щодо найважливіших питань економічної політики;
- достатня розвиненість фінансового сектору для спрямування збережень на інвестування виробництва [...].

✓ *Копенгагенські критерії членства в Європейському союзі (інформаційно-аналітична довідка) // Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/774>*

ДОКУМЕНТ № 6.

▣ Основні статистичні показники країн ЄС станом на 2012 р.

Країна	Площа тис. км ²	Населення, млн.	Єврозона	Номінальний ВВП на душу населення	Рік вступу до ЄС
Австрія	84	8.5	Так	36 400	1995
Бельгія	31	11.1	Так	34 000	1957
Болгарія	110	7.3	Ні	5 400	2007
В. Британія	244	63.2	Ні	30 500	1973
Греція	132	10.8	Так	17 200	1981
Данія	43	5.6	Ні	43 800	1973
Естонія	45	1.3	Так	13 000	2004
Ірландія	70	4.6	Так	35 700	1973
Іспанія	505	47.0	Так	22 300	1986
Італія	301	59.7	Так	25 700	1957
Кіпр	9	0.9	Так	20 700	2004
Латвія	65	2.0	Ні	10 900	2004
Литва	65	3.0	Ні	11 000	2004
Люксембург	3	0.5	Так	83 600	1957
Мальта	0,315	0.4	Так	16 300	2004
Нідерланди	41	16.8	Так	35 800	1957

Німеччина	357	80.2	Так	32 600	1957
Польща	313	38.5	Ні	9 900	2004
Португалія	92	10.6	Так	15 600	1986
Румунія	238	20.1	Так	6 200	2007
Словаччина	49	5.4	Так	13 200	2004
Словенія	20	2.0	Так	17 200	2004
Угорщина	93	9.9	Так	9 800	2004
Фінляндія	337	5.4	Так	35 600	1995
Франція	640	63.7	Так	31 000	1957
Чехія	78	10,5	Так	14 500	2004
Швеція	449	9.6	Ні	42 800	1995

ДОКУМЕНТ № 7.

■ Східна політика Європейського Союзу в рамках процесу розширення ЄС на Схід щодо приєднання країн Центральної та Східної Європи (Міністерство закордонних справ Республіки Польща, довідка від 13 червня 2001 року) (уривок)

Прийняття Стратегії розширення на нараді у Ніцці, включно із детальним описом розкладу та змісту переговорів із країнами-кандидатами із Центральної та Східної Європи, наблизило до нас перспективу розширення Європейського Союзу. На сході його кордонами будуть кордони Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії, Литви, Латвії та Естонії, на додачу до існуючого фінсько-російського кордону. Європейському Союзові доведеться розробити адекватну політичну лінію для новоприйнятих членів щодо їхніх сусідів із числа колишніх совецьких республік, з якими тепер він матиме спільний кордон. Ця індивідуально спрямована політика повинна враховувати пережитки совецької політичної та економічної системи, які все ще побутують у них. Стратегія ЄС щодо розширення визначається насамперед необхідністю розробки когерентної східної політики. Стратегія в принципі усуває конфлікт між Сходом і Заходом, типовий для періоду холодної війни, замінюючи його політикою розширення, як елемента нового порядку. Декларуючи свою відкритість і готовність прийняти до себе нових членів з-поміж країн Центральної і Східної Європи, Європейський Союз бере на себе відповідальність щодо створення інституцій, які сприятимуть побудові спільноти, заснованої на демократії, верховенстві права та добробуті. [...] За винятком країн Балтії, вступ до ЄС не може бути практичним питанням для Росії чи інших держав, що постали на пост-совецькому просторі. Виходячи з цього, ЄС уклав низку угод про партнерство і співробітництво з країнами, що матимуть спільний кордон із розширеним у майбутньому Європейським Союзом, включно з Росією та Україною. До них додалися договори з державами Середньої Азії та Закавказзя. Все це було покликано створити загальну мережу співпраці, здатну перекинути мости через прірви у політичному та економічному розвитку, що відокремлюють країни-кандидатки від їхніх сусідів на Сході. [...] Розширеному Європейському Союзові не уникнути історичного виклику, який полягає у переконуванні політичних еліт СНД у перевагах орієнтування їхніх політик на співпрацю із Європейським Союзом з одночасним прийняттям європейських політичних та правових стандартів. З іншого боку, політика країн ЄС стосовно держав СНД повинна враховувати реальні обставини і все, що пов'язане із рівнем та масштабом обох згаданих змін у кожній із країн і наступними витратами на спроби адаптувати їхні системи до вимог партнерства з Європейським Союзом.

[...] З польської точки зору політика ЄС щодо країн, що утворилися на просторі колишнього СРСР, повинна бути спрямована на наступне:

- розширення зони миру і стабільності в Європі;
- підтримка змін і процесів, націлених на трансформацію політичних та економічних систем у країнах СНД;
- промоція політичної та соціо-економічної стабільності у країнах СНД шляхом інтенсифікації допомоги для економічного росту і демократичних реформ;
- допомога у створенні правової інфраструктури у цих країнах та у намаганні вийти на рівень вимог до членства у міжнародних економічних організаціях, які дозволять їм приєднатися до світових економічних процесів;

– промоція демократичних вартостей і вдосконалення демократичних інституцій та політичних систем у згаданих країнах шляхом розширення контактів із організаціями, що функціонують у країнах ЄС, насамперед і найбільше – із неурядовими організаціями;

– співпраця у боротьбі з корупцією і організованою злочинністю;

– зменшення кількості екологічних та цивілізаційних загроз.

У плани східної політики ЄС необхідно включити забезпечення країн пост-совецького простору альтернативними перспективами розвитку і формування економічних відносин, а також надання їм реальних можливостей вибрати відповідну геополітичну орієнтацію.

✓ *Східна політика Європейського Союзу в рамках процесу розширення ЄС на Схід щодо приєднання країн Центральної та Східної Європи (Міністерство закордонних справ Республіки Польща, довідка від 13 червня 2001 року) // Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/shid-pol.htm>.*

ДОКУМЕНТ № 8.

📖 Східне партнерство (уривок)

Чому Європейський Союз та країни-партнери започаткували Східне партнерство?

Оскільки прийшов час для посилення зв'язків ЄС з його східними сусідами. Події у країнах Східної Європи та Південного Кавказу мають безпосередній вплив на ЄС. Послідовне розширення ЄС наблизило ці країни до кордонів ЄС, і їхня безпека, стабільність і процвітання впливають на безпеку, стабільність і процвітання Європейського Союзу. Усі ці країни, хоча й різною мірою, проводять політичні, соціальні та економічні реформи, а також висловили своє бажання наблизитись до ЄС. Політика по відношенню до цих країн має бути сильною, активною і недвозначною: у рамках Східного партнерства ЄС пропонує своїм партнерам конкретну, далекосяжну підтримку в проведенні демократичних і ринкових реформ, сприяючи таким чином їхній політичній та економічній стабільності. Багатосторонній компонент Східного партнерства надає у розпорядження Європейського Союзу додатковий інструмент підтримки реформ – шляхом створення для шести країн-учасниць форуму, що забезпечує обмін досвідом та інформацією в рамках чотирьох платформ.

Які країни беруть участь у Східному партнерстві?

Усі 27 країн Європейського Союзу (дані станом на 2013 р. – С. К., Р. С.), а також Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова та Україна [...].

✓ *Східне партнерство // Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eastern_partnership/eastern_partnership_faqs_uk.pdf*

ДОКУМЕНТ № 9.

📖 Промова Єврокомісара Штефана Фюле⁴² перед депутатами Верховної Ради України, 7 лютого 2013 р. (уривок)

Вельмишановні депутати! Для мене велика радість бути тут, у Києві, та мати змогу звернутися до вас у Верховній Раді – цьому важливому місці, колысці української демократії [...]. Минулий рік був складним у відносинах між ЄС та Україною. Він був позначений судовими процесами над лідерами опозиції – процесами, що не досягли відповідності з міжнародними стандартами; або парламентськими виборами, які показали змішану картину, що містила кілька недоліків. Ці недоліки слід виправити, аби вони не отруювали майбутнє. Усі ви маєте особливу відповідальність за порядок денний України в її інтеграції до Європейського Союзу. Я говорю і про чималий обсяг законодавства, і про важливу роль у моніторингу його поступу [...].

Шлях України до рішення про її майбутнє в Європейському Союзі пролягатиме не через політичні декларації, а через досягнення відповідності з європейськими нормами та стратегіями політики. Якщо ви хочете політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС, ключовим моментом є приведення вашого законодавства у відповідність із нормами Європейського Союзу. І якщо у вас є амбіція колысь формувати сам Європейський Союз та його норми, ви можете досягти цієї мети тільки через досягнення повної відповідності наявному законодавству ЄС. Тут немає місця для вибіркового підходу [...].

Ми не починаємо з чистого аркуша. Рамки для політичної асоціації та економічної інтеграції України з Європейським Союзом уже існують. Після понад п'яти років складних перемовин ми завершили роботу над найамбітнішою Угодою про асоціацію, включно з

⁴² *Фюле Штефан* (1962 р. н.) – чеський політичний діяч, Єврокомісар з питань розширення та Європейської політики сусідства в Європейській комісії (2010–2014).

положеннями про глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі, що її Європейський Союз коли-небудь укладав з країнами з-поза його меж. Це знак наших особливих відносин та особливих зобов'язань, які ми взяли на себе стосовно народу України та його представників [...].

У грудні Рада міністрів закордонних справ Європейського Союзу чітко заявила, що Європейський Союз рішуче налаштований на підписання Угоди про асоціацію, за можливості – не пізніше Самміту Східного партнерства, що відбудеться в листопаді у Вільнюсі. Підписання може відбутися за наявності рішучих дій та відчутного поступу за конкретними орієнтирами. Йдеться про три основні сфери: дії щодо усунення недоліків останніх парламентських виборів; розв'язання проблем вибіркового правосуддя та уникнення їх появи у майбутньому; здійснення реформ, визначених у спільному Порядку денному асоціації Україна–ЄС. Я говорю, зокрема, про реформування судової сфери, шанування верховенства права та прав людини, боротьбу проти корупції, а також збільшення участі громадян у публічному процесі ухвалення рішень в Україні [...].

Однак політичні обставини в Україні наразі не є такими, якими ми їх хотіли би побачити – чи яким їм потрібно бути, аби ми здійснили у наших відносинах якісний стрибок. Підписання Угоди про асоціацію і передбачало би цей якісний стрибок. Однак значення має лише конкретний поступ. Чи буде Україна готовою протягом цього року вчасно здійснити мужній крок? Я, як друг України, хочу в це вірити, однак відповідь має тільки сама Україна [...].

Завершуючи свою промову, я хотів би запевнити вас, що Європейський Союз залишається рішуче відданим ідеї просування своїх відносин з Україною, спираючись на європейські сподівання України. Час діяти зараз. Ми маємо показати свою спільну відданість цій ідеї, досягаючи результатів. Дякую за вашу увагу.

✓ Промова Єврокомісара Штефана Фюле перед депутатами Верховної Ради України, 7 лютого 2013 р. // Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2013/2013_02_07_2_uk.htm

ДОКУМЕНТ № 10.

☞ Угода про асоціацію між Україною та ЄС, 2014 р. (уришок)

ПРЕАМБУЛА

– БЕРУЧИ ДО УВАГИ тісні історичні зв'язки й дедалі ближчі відносини між Сторонами, а також їхнє бажання посилити й розширити ці відносини в амбітний та інновативний спосіб;

– ВІДДАНІ тісним і тривалим відносинам, які ґрунтуються на спільних цінностях, а саме: на повазі до демократичних принципів, верховенства права, доброго врядування, прав людини і основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і повазі до різноманітності, людської гідності та відданості принципам вільної ринкової економіки, які сприяють участі України в Європейських політиках;

– ВИЗНАЮЧИ, що Україна як європейська країна поділяє спільну історію й спільні цінності з державами-членами Європейського Союзу (ЄС) і налаштована підтримувати ці цінності;

– ВІДЗНАЧАЮЧИ важливість, яку надає Україна своїй європейській ідентичності;

– БЕРУЧИ ДО УВАГИ міцну суспільну підтримку в Україні європейського вибору країни;

– ПІДТВЕРДЖУЮЧИ, що Європейський Союз визнає європейські прагнення України і вітає її європейський вибір, у тому числі її зобов'язання розбудовувати розвинуту й сталу демократію та ринкову економіку;

– ВИЗНАЮЧИ, що спільні цінності, на яких побудований Європейський Союз, а саме: демократія, повага до прав людини і основоположних свобод та верховенство права, також є ключовими елементами цієї Угоди;

– ВИЗНАЮЧИ, що політична асоціація та економічна інтеграція України з Європейським Союзом залежатиме від прогресу в імплементації цієї Угоди, а також від досягнень України в забезпеченні поваги до спільних цінностей і прогресу в наближенні з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах;

– ВІДДАНІ дотриманню всіх принципів і положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), зокрема Гельсінського заключного акта Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, заключних документів Мадридської та Віденської конференцій відповідно 1991 та 1992 років, Паризької

хартії для нової Європи 1990 року, Загальної декларації прав людини ООН 1948 року та Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року;

– БАЖАЮЧИ зміцнити міжнародний мир та безпеку, а також залучатися до ефективної багатосторонності та мирного вирішення спорів, зокрема за допомогою тісного співробітництва з метою досягнення цих цілей у рамках Організації Об'єднаних Націй (ООН), ОБСЄ та Ради Європи (РЄ);

– ВІДДАНІ повазі до незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів;

– БАЖАЮЧИ досягнути дедалі тіснішого зближення позицій з двосторонніх, регіональних та міжнародних питань, які становлять взаємний інтерес, урахуовуючи Спільну зовнішню та безпекову політику ЄС (СЗБП), у тому числі Спільну політику безпеки та оборони (СПБО);

– ВІДДАНІ підтвердженню міжнародних зобов'язань Сторін, протидії розповсюдженню зброї масового знищення та засобів її доставки, а також співробітництву з питань роззброєння та контролю над озброєннями;

– БАЖАЮЧИ просувати процес реформ та адаптації законодавства в Україні, що сприятиме поступовій економічній інтеграції і поглибленню політичної асоціації;

– ВПЕВНЕНІ в необхідності для України впроваджувати політичні, соціально-економічні, правові та інституційні реформи з метою ефективного виконання цієї Угоди та будучи відданими рішучій підтримці цих реформ в Україні;

– БАЖАЮЧИ досягти економічної інтеграції, *inter alia*, за допомогою створення поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ЗВТ) як невід'ємної частини цієї Угоди відповідно до прав та зобов'язань, що випливають із членства Сторін у Світовій організації торгівлі (СОТ), та за допомогою широкої регуляторної адаптації;

– ВИЗНАЮЧИ, що така поглиблена і всеохоплююча зона вільної торгівлі, пов'язана з процесом широкомасштабної адаптації законодавства, буде сприяти подальшій економічній інтеграції до внутрішнього ринку ЄС, як це передбачено цією Угодою;

– ВІДДАНІ розвитку нового сприятливого клімату для економічних відносин між Сторонами, насамперед для розвитку торгівлі та інвестицій і заохочення конкуренції, які є ключовими факторами для економічної реструктуризації та модернізації;

– ВІДДАНІ посиленню співробітництва у сфері енергетики, з урахуванням зобов'язань Сторін стосовно виконання Договору про заснування Енергетичного Співтовариства;

– ВІДДАНІ посиленню енергетичної безпеки, сприянню розвитку належної інфраструктури та посиленню ринкової інтеграції та регуляторної адаптації до ключових елементів *acquis* ЄС, сприянню енергетичній ефективності та використанню поновлюваних джерел енергії, а також намаганню досягти високого рівня ядерної безпеки;

– ЗОБОВ'ЯЗУЮЧИСЬ посилювати діалог, який ґрунтується на основних принципах солідарності, взаємної довіри, спільної відповідальності й партнерства, та співробітництво з питань міграції, надання притулку та управління кордонами, використовуючи системний підхід та приділяючи увагу законній міграції і співробітництву в боротьбі з незаконною імміграцією, торгівлею людьми, а також ефективному виконанню положень Угоди про реадмісію;

– ВИЗНАЮЧИ важливість запровадження безвізового режиму для громадян України у відповідний час після створення умов для добре керованого та безпечного пересування людей;

– ЗОБОВ'ЯЗУЮЧИСЬ вести боротьбу з організованою злочинністю та легалізацією (відмиванням) коштів, зменшувати постачання та попит на незаконні наркотичні засоби і посилювати співробітництво в боротьбі з тероризмом;

– ВІДДАНІ посиленню співробітництва у сфері захисту навколишнього середовища та принципам сталого розвитку і зеленої економіки;

– БАЖАЮЧИ зміцнювати міжлюдські контакти;

– ЗОБОВ'ЯЗУЮЧИСЬ підтримувати транскордонне та міжрегіональне співробітництво;

– ЗОБОВ'ЯЗУЮЧИСЬ забезпечувати поступову адаптацію законодавства України до *acquis* ЄС відповідно до напрямів, визначених у цій Угоді, та забезпечувати ефективне її виконання;

– УРАХОВУЮЧИ, що ця Угода не визначатиме наперед і залишає відкритим майбутній розвиток відносин Україна – ЄС [...].

ДОМОВИЛИСЯ ПРО ТАКЕ:

Стаття 1

Цілі

1. Цим документом створюється асоціація між Україною, з однієї сторони, та Союзом і його державами-членами, з іншої сторони.

2. Цілями асоціації є:

а) сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах;

б) забезпечити необхідні рамки для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес;

с) сприяти, зберігати й зміцнювати мир та стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 року;

д) запровадити умови для посилення економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі, як це визначено у Розділі IV ("Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею") цієї Угоди, та підтримувати зусилля України стосовно завершення переходу до діючої ринкової економіки, у тому числі шляхом поступової адаптації її законодавства до *acquis* ЄС;

е) посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод;

ф) запровадити умови для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах, які становлять взаємний інтерес [...].

✓ *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони // Режим доступу: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/oo_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/oo_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf).*

ДОКУМЕНТ № 11.

Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), 17 грудня 1992 р. (уривок)

Прембула: [...] Уряд Канади, Уряд Сполучених Штатів Мексики й уряд Сполучених Штатів Америки [...] погодились з наступним [...]:

Стаття 102. Цілі

1. Цілями даної Угоди, як це конкретизується принципами і правилами, встановленими даною угодою і стосуються розділів про національний режим, режим найбільшого сприяння і транспарентності

а) усунення бар'єрів в торгівлі і вдосконалення процесів вільного руху товарів і послуг на території держав-учасниць Угоди;

б) забезпечення умов чесної конкуренції в зоні вільної торгівлі;

в) збільшення можливостей для інвестування на території держав-учасниць Угоди;

г) забезпечення адекватних й ефективних заходів із захисту і здійсненню на практиці прав з інтелектуальної власності на території держав-учасниць Угоди;

д) створення ефективних процедур із запровадження в дію і практичне втілення даної Угоди для координації спільного управління даних процедур, а також для вирішення суперечок; і

е) закладення основ для подальшого трьохсторонньої і багатосторонньої співпраці, з метою збільшення вигод і переваг від використання даної Угоди [...].

ДОКУМЕНТ № 12.

Основні показники

Північноамериканської зони вільної торгівлі, 2008 р. (уривок)

Члени НАФТА	Канада	США	Мексика	Разом
Населення	33,3 млн.	304,1 млн.	106,6 млн.	444 млн.
ВВП (в амер. дол.)	1,501 трлн.	14,441 трлн.	1,087 трлн.	17 трлн.
Торгівля з	570,8 млрд.	919,9 млрд.	393,5 млрд.	946,1 млрд.

<i>членами НАФТА</i>				
<i>К-ть створених місць за 1998–2008 рр.</i>	4,3 млн.	25,1 млн.	9,3 млн.	39,7 млн.
<i>К-ть працюючих</i>	17,1 млн.	145,4 млн.	43,2 млн.	205,7 млн.

✓ *NAFTA at a Glance // Режим доступу: http://www.naftanow.org/facts/default_en.asp*

ЗАНЯТТЯ 6.

ПРАВА ЛЮДИНИ У ПОЛІТИЦІ КРАЇН ЗАХОДУ

1. Розширення прав людини після Другої світової війни
 - а) права людини в діяльності ООН
 - б) Нарада з питань безпеки і співробітництва у Європі. Гельсінський акт 1975 р.
 - в) питання дотримання прав людини в СРСР у політиці країн Заходу
2. Рух афроамериканців США за громадянські права у 1950–1960-х рр.

📖 ДЖЕРЕЛА

Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – Київ, 2005.
Нарешті вільні. Рух за громадянські права у США / Бюро міжнародних інформаційних програм. Державний департамент США. – Київ, 2008.
Charter of the United Nations // Режим доступу: <http://www.un.org/en/documents/charter>
Martin Luther King, Jr. Collection // Режим доступу: <http://mcmlk.auctr.edu>
Contemporary Black Thought: The Best From / Ed. by R. Chrisman. – Indianapolis, 1973.
The Universal Declaration of Human Rights // Режим доступу: <http://www.un.org/en/documents/udhr>

📖 ЛІТЕРАТУРА

Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / Пер. з англ. – Київ, 1997.
Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Пер. з англ. – Львів, 2004.
Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Пер. з англ. – Київ, 2000.
Кін Дж. Мас-Медіа і демократія / Пер. з англ. – Київ, 1999.
Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ столітті (причини, особливості, наслідки). Навч. посіб. – Львів, 2012.
Недушко Ю. Боротьба української діаспори Канади за права людини та незалежність України (кін. 60-х – поч. 80-х рр. ХХ ст.) // Наука, релігія, суспільство. 2005. № 2.
Недушко Ю. Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст.) // Мандрівець. 2007. № 6.
Наумкіна С. “Третя хвиля” демократизації: підсумки і перспективи. Аналіз зарубіжних концепцій // Політичний менеджмент. 2004. №2.
Основи демократії / Ред. А. Колодій. – Київ, 2002.
Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / Пер. з фр. – Київ, 2004.
Сіромський Р. Питання дотримання прав людини в СРСР на тлі візиту О. Косигіна до Канади (жовтень 1971 року) // Наукові праці: науково-методичний журнал. 2014. Вип. 216.
Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. Пер. з нім. – Київ, 2012.
Barret R. The Good Black: A True Story of Race in America. – New York, 1999.
Criddle E. J. Human Rights, Emergencies, and the Rule of Law // Режим доступу: http://www.researchgate.net/publication/228151528_Human_Rights_Emergencies_and_the_Rule_of_Law.
International Protection of Human Rights: Achievements and Challenges / F. Gómez Isa, K. de Feyter (Eds.). – Bilbao, 2006 // Режим доступу: http://www.humanitariannet.deusto.es/publica/PUBLICACIONES_PDF/International%20protect.pdf.
Mazower M. The Strange Triumph Of Human Rights, 1933–1950 // Режим доступу: <http://faculty.washington.edu/aosanloo/anthro323-lsj321/HRTriumph.pdf>.
Tyson T. B. Robert F. Williams, “Black Power”, and the Roots of the African American Freedom Struggle // The Journal of American History. 1998. Vol. 85. No. 2 // Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/2567750>.

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – проаналізувати причини і наслідки зростання уваги до дотримання прав людини на Заході після Другої світової війни.

Важливою рисою процесу повоєнної демократизації стало розширення прав людини і формування міжнародних механізмів їх дотримання, що є предметом вивчення у **першому питанні**.

а) Права людини в діяльності ООН. Негативний досвід пер. пол. ХХ ст. з масовими порушеннями прав людини в Італії, Німеччині та деяких інших країнах сприяли усвідомленню фундаментальної значущості дотримання цих прав для збереження демократії. Таке розуміння знайшло свій вияв у Статуті ООН, де засновники цієї міжнародної організації заявили про намір “знову утвердити віру в основні права людини” (див. *Документ № 1*). 9 грудня 1948 р. ООН прийняла “Конвенцію із запобігання злочинам геноциду” (набрала чинності 12 січня 1951 р.). Під визначення геноциду потрапили дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, певну національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку (див. *Документ № 2*).

Якщо до війни головним критерієм демократії були вибори і конституція, то після 1945 р. – не лише вони, а й реальне виконання проголошених прав і свобод людини. Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 р. ухвалила “Загальну декларацію прав людини” – базовий документ правозахисного руху (див. *Документ № 3*). З’ясуйте обставини, в яких відбувалося опрацювання тексту декларації? Яку роль у процесі її підготовки відіграла Елеонора Рузвельт? Яка провідна концепція документа?

Про зростання уваги світової спільноти до дотримання прав людини свідчить і той факт, що крім “Загальної декларації”, згодом ООН прийняла понад 80 інших документів у цій царині. Як приклад, можете проаналізувати Європейську конвенцію із захисту прав людини і основних свобод, на ґрунті якої виникли Європейська комісія у справах людини і Європейський суд у справах людини.

Назагал, упродовж др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. перелік основних прав і свобод людини суттєво розширився. Якщо відразу по війні новим виглядало декларування прав людини на працю, охорону здоров’я, освіту, відпочинок, соціальну допомогу, то починаючи з 1970-х рр. усе активніше заговорили про право людини на нормальне екологічне середовище для проживання. Згодом феміністичний рух у низці міжнародних документів досяг закріплення різноманітних прав жінок. До речі, зважаючи на вимоги феміністок, права людини стали називатися англійською мовою не *rights of man*, бо *man* – це також і чоловік, а *human rights* (або *human beings*). З розвитком нових інформаційних технологій і створенням різних електронних баз даних актуальним стало питання про право на вільний доступ до інформації, а конференція ООН у справах людини у 1993 р. визнала невід’ємним правом людини право на розвиток.

б) Народа з питань безпеки і співробітництва у Європі. Гельсінський заключний акт 1975 р. Народа з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) відбувалася протягом 3 липня 1973 р. – 1 серпня 1975 р. за участю 33-х європейських держав, Канади і США. Зверніть увагу, що це представницьке міжнародне зібрання відбувалося на тлі розрядки міжнародної напруженості. Головні робочі комісії наради увійшли до дипломатичного лексику під назвою “кошиків”. Перша комісія (“перший кошик”) розробляла принципи безпеки й принципів відносин між державами, заходи зміцнення стабільності й довіри. Друга комісія (“другий кошик”) займалася проблемами торгівлі, питаннями промислової співпраці, науки, техніки, екології. Третя комісія (“третій кошик”) розробляла питання контактів, інформації, культури, освіти.

На другому етапі НБСЄ загострилися дискусії між делегаціями країн Заходу й СРСР. Москва наполягала на визнанні західними державами територіальних змін, які сталися в Європі внаслідок Другої світової війни й були закріплені на Ялтинській і Потсдамській конференціях. Країни Заходу, натомість, вважали центральними для порядку денного питання про дотримання прав людини. Чому, на Вашу думку, виникли ці розбіжності?

Третій, останній етап НБСЄ, відбувався з 30 липня по 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі. У “Декларації принципів, якими керуватимуться держави-учасниці у взаємних відносинах” Заключного Акта, підписаній головами 35 держав-учасниць (США, Канада, усі європейські держави, крім Албанії), зафіксовано десять

основоположних принципів міждержавних відносин. Опрацюйте *Документ № 4* і визначте ці принципи. Чи порушувалися вони у подальшому?

Важливо, що у Заключному акті Наради з питань безпеки і співробітництва були зафіксовані основні права людини. Уперше дотримання прав людини було покладено в основу європейської безпеки (на цій основі створено Організацію з безпеки і співробітництва у Європі) і це визнали далекі від демократії країни соціалістичного табору. Унаслідок підписання керівництвом Радянського Союзу Заключного Акта, 12 травня 1976 р. у Москві створено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР. Невдовзі виникла Українська гельсінська група. Пригадайте мету діяльності цієї групи? Чому СРСР не дотримувався положень “третього кошика”? Ознайомтесь з *Документом № 5* і з'ясуйте, який міжнародний резонанс мала діяльність груп сприяння виконанню Гельсінських угод?

в) Питання дотримання прав людини в СРСР у політиці країн Заходу постало майже відразу після Другої світової війни. Значною мірою звинувачення у порушенні базових прав людини були обоюдно і продиктованими обставинами “холодної війни”. Часто інформацію про порушення в СРСР мовних, релігійних та інших прав у країнах Заходу поширювали нещодавні емігранти. Пригадайте, які права своїм громадянам, згідно Конституцій 1936 і 1977 рр. гарантував Радянський Союз? Особлива актуалізація цього питання припадає на кін. 1950-х – 1970-ті роки. Зокрема, у 1959 р. конгрес США ухвалив резолюцію про поневолені народи, звинувативши Москву в імперській агресивній політиці. Прокоментуйте *Документ № 6*. У 1960 р. прем'єр-міністр Канади Джон Діфенбейкер на засіданні Генеральної Асамблеї ООН закликав радянське керівництво надати суверенітет колонізованим республікам, зокрема Україні. Чим можна пояснити той факт, що саме уряди США і Канади найактивніше критикували порушення прав людини в СРСР? Як влада країн Заходу ставилися до заборони виїзду євреїв з СРСР? Що передбачала поправка Джексона-Веніка до Закону про торгівлю Сполучених Штатів?

Питання дотримання прав людини в СРСР у політиці Заходу змістилося в іншу площину після підписання радянським керівництвом Заключного акта НБСЄ. Західноєвропейські та північноамериканські країни гостро критикували переслідування інакодумців в СРСР, використання психіатрії з політичною метою, гоніння на представників різних конфесій. Пригадайте, хто з українських дисидентів отримав політичний притулок на Заході? За яких обставин СРСР погоджувався відпустити ув'язнених? (на прикладі справ Йосифа Сліпого, Валентина Мороза тощо).

Опрацюйте *Документи № 7 і 8* та з'ясуйте, яким чином країни Заходу намагалися вплинути на СРСР аби запобігти арештам інакодумців. Чи були ефективними ці заходи? Чи впливало питання дотримання прав людини на міждержавні стосунки?

З-поміж чинників, які упродовж др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. мали вагомий вплив на суспільно-політичний розвиток низки країн Західної Європи та Америки особливе місце займають рухи проти расової дискримінації. У **другому питанні** потрібно проаналізувати рух афроамериканців США за громадянські права у 1950–1960-х рр. Афроамериканці⁴³ (на той час бл. 10 % населення країни) піддавались сегрегації і зазнавали дискримінації на виробництві, при користуванні громадським транспортом, у школах, коледжах, університетах (особливо на Півдні). Основне завдання боротьби афроамериканців полягало у бажанні досягти реалізації таких законодавчих положень, як “Прокламація про звільнення” та поправка до Конституції США, ухвалених в роки Реконструкції (своєрідна програма мінімум). Чому, на Вашу думку, до чорношкірих у США ставились, як до людей другого гатунку? (опрацюйте *Документ № 9*). Обґрунтуйте, чому саме після Другої світової війни актуалізувався негритянський рух за громадянські права? Зверніть увагу на

⁴³ Афроамериканці – офіційна назва жителів США, що належать до негроїдної раси. Термін поступово увійшов у вжиток у 1960–1970-х рр. після того, як назва “негр” (“negro”) була визнана образливою.

чинники, що змістили расове питання в іншу площину, надавши йому значно більшої ваги (участь афроамериканців у військових діях, спортивні досягнення і т.д.).

Справжнім детонатором активізації руху за права чорношкірих став інцидент у грудні 1955 р. у м. Монтгомері – т.зв. “справа Рози Паркс” (у чому її суть і які вона мала наслідки?). Небаченого розмаху суспільне невдоволення афроамериканців досягло у 1960-х рр. Які форми набрав рух за громадянські права? Що таке “сидячі демонстрації”, “рейси свободи”? Простежте діяльність лідера руху Мартіна Лютера Кінга. У чому полягала суть “боротьби без насильства”? (див. *Документ № 10*).

Виступи проти сегрегації викликали рішучий спротив расистів, зокрема організації Ку-Клукс-Клан – погроми, побиття афроамериканців, що примусило американську владу вдатись до рішучих дій. У 1957 і 1960 рр. Конгрес США ухвалив закони антидискримінаційного характеру (I і II Закони про громадянські права). Політика уряду з негритянського питання передбачала передусім заходи щодо забезпечення виборчих прав чорних громадян, а також обмеження расової дискримінації при оренді житла, влаштуванні на роботу та у навчанні (див. *Документ № 11*). Проте, незважаючи на кроки уряду, напруга у суспільстві наростала. Коли хвиля протесту досягла злидарських міських гетто на Півночі, надії на мирне врегулювання проблеми вичерпались. У 1963 р. войовничі групи афроамериканців відмовились від курсу на мирну боротьбу, що спричинило масові вуличні безлади (Гарлем 1964 р., Лос-Анджелес 1965 р., Вашингтон 1966 р. і т.п.). У 1964 р. ухвалено III Закон про громадянські права (*Документ № 12*), що заборонив расову дискримінацію у громадських місцях та при наймі на роботу. Як виконувалися закони про громадянські права? Чому їхнє прийняття не відразу знизило напругу у суспільстві, адже у 1967 р. виступи чорношкірих охопили 120 міст країни (“довге гаряче літо”)? Чи отримав рух афроамериканців за громадянські права міжнародний резонанс? Як у контексті “холодної війни” використовував виступи афроамериканців СРСР?

Особливого розмаху негритянські виступи досягли у квітні 1968 р. після вбивства расистами у Мемфісі під час маршу бідноти на Вашингтон М. Лютера Кінга (у 1965 р. вбито ще одного популярного лідера афроамериканців Малкольма Ікса). США опинились на порозі громадянської війни – за один тиждень, з 4 по 11 квітня 1968 р., повстання охопило стільки міст, скільки за весь попередній рік. Як влада реагувала на подібні виступи? Що привело до поступового згасання руху афроамериканців? Чи досягли афроамериканці того, чого добивалися?

☞ СЛОВНИК

* *Геноцид* (гр. *γένος* – рід, плем'я та лат. *caedo* – убиваю) – цілеспрямовані дії з метою часткової або цілковитої ліквідації окремих груп населення чи народів за національними, етнічними, расовими, релігійними мотивами. Термін уперше впроваджений 1943 р. Рафалом Лемкіним. З часу ухвалення “Конвенції про запобігання та покарання злочину геноциду” (1948 р.) вважається міжнародним злочином.

* *Дискримінація* (лат. *discriminatio* – розрізнення) – правовий термін, що означає ущемлення прав держави, юридичних чи фізичних осіб (порівняно з іншими державами, юридичними чи фізичними особами); розрізнення у правах і обов'язках людей за певною ознакою (раса, національність, громадянство, стать, релігійні переконання, вік і т. п.).

* *Права людини* (англ. *human rights*) – певні можливості (свободи) людини, необхідні для її існування і розвитку, які закріплені як міжнародні стандарти; поняття, що характеризує правовий статус людини стосовно держави, її можливості і домагання в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах.

* *Расизм* (англ. *racism*) – сукупність концепцій, основу яких складають положення про фізичну і психічну нерівноцінність людських рас і вирішальний вплив расових відмінностей на історію і культуру суспільства, про поділ людей на вищі і нижчі раси.

* *Сегрегація* (лат. *segregatio* – відокремлення) – одна з форм расової або релігійної дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні частини населення за певною ознакою (расовою, етнічною, релігійною).

 **“Статут Організації Об’єднаних Націй”,
Сан-Франциско, 26 червня 1945 р. (уризовк)**

Преамбула:

МИ, НАРОДИ ОБ’ЄДНАНИХ НАЦІЙ, СПОВНЕНІ РІШУЧОСТІ позбавити прийдешні покоління лихоліть війни, що двічі у нашому житті принесла людству невимовне горе, і знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи, у рівноправність чоловіків і жінок, у рівність прав великих і малих націй, і створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до обов’язків, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяти соціальному прогресу та поліпшенню умов життя при більшій свободі І З ЦІЄЮ МЕТОЮ проявляти терпимість і жити разом, в мирі один з одним, як добрі сусіди, і об’єднати наші сили для підтримання міжнародного миру і безпеки, і забезпечити прийняттям принципів і встановленням методів, щоб збройні сили застосовувались не інакше як у спільних інтересах, і використати міжнародний апарат для сприяння економічному і соціальному прогресу всіх народів, ВИРІШИЛИ ОБ’ЄДНАТИ НАШІ ЗУСИЛЛЯ ДЛЯ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЄЇ МЕТИ.

Згідно з цим наші відповідні уряди через представників, що зібралися в місті Сан-Франциско і пред’явили свої повноваження, визнані в належній формі, погодилися прийняти даний Статут Організації Об’єднаних Націй і засновують міжнародну організацію під назвою “Об’єднані Нації”.

Глава I. Мета і принципи.

Стаття 1. Організація Об’єднаних Націй ставить за мету:

1. Підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою вдаватись до ефективних колективних дій для запобігання й усунення загрози миру і стримувати акти агресії чи інших порушень миру та проводити мирними засобами, згідно з принципами справедливості і міжнародного права, улагодження чи вирішення міжнародних суперечок чи ситуацій, які можуть привести до порушення миру;

2. Розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправності і самовизначення народів, а також вдаватись до інших відповідних заходів для зміцнення загального миру;

3. Здійснювати міжнародне співробітництво у розв’язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру і в заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без поділу на раси, стать, мову і релігію.

4. Бути центром для погодження дій націй в досягненні спільної мети.

Стаття 2. Для досягнення мети, вказаної у статті 1, Організація і її Члени діють відповідно з такими *Принципами*:

1. Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її Членів;

2. Всі Члени Організації Об’єднаних Націй сумлінно виконують взяті на себе згідно з цим Статутом зобов’язання, щоб забезпечити їм усім у сукупності права і переваги, що випливають з належності до складу Членів Організації;

3. Всі Члени Організації Об’єднаних Націй вирішують свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир і безпеку та справедливість;

4. Всі Члени Організації Об’єднаних Націй утримуються у своїх міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування як супроти недоторканості чи політичної незалежності будь-якої держави, так і якимсь іншим чином, несумісним з Метою Об’єднаних Націй;

5. Всі Члени Організації Об’єднаних Націй надають їй усебічну допомогу в усіх діях, до яких вона вдається відповідно до цього Статуту, і утримуються від надання допомоги будь-якій державі, проти якої Організація Об’єднаних Націй вживає заходи превентивного чи примусового характеру;

6. Організація забезпечує, щоб держави, котрі не є її Членами, діяли у відповідності з цими Принципами, позаяк це може видатись необхідним для підтримання міжнародного миру і безпеки;

7. Цей Статут у жодному випадку не дає Організації Об’єднаних Націй право на втручання у справи, що по суті належать до компетенції будь-якої держави, і не вимагає від Членів Організації Об’єднаних Націй подавати такі справи на вирішення у порядку даного Статуту [...].

✓ *Статут Організації Об’єднаних Націй // Світова та європейська інтеграція / Ред. Я. Малик. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. С. 402–403.*

ДОКУМЕНТ № 2.

**☞ Конвенція про запобігання та покарання злочину геноциду,
9 грудня 1948 р. (резолюція ООН 260 А (III) (уривок)**

[...] Стаття I

Договірні Сторони підтверджують, що геноцид незалежно від того, чи відбувається він у мирний, чи воєнний час, є злочином, що порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходів попередження і карати за його здійснення.

Стаття II

У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- a) убивство членів такої групи;
- b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- c) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;
- d) міри, розраховані на запобігання дітородіння в середовищі такої групи;
- e) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Стаття III

Карні наступні діяння:

- a) геноцид;
- b) змова з метою здійснення геноциду;
- c) пряме і публічне підбурювання до здійснення геноциду;
- d) замах на здійснення геноциду;
- e) співучасть у геноциді.

Стаття IV

Особи, що чинять геноцид чи які-небудь інші з перерахованих у статті III діянь, підлягають покаранню, незалежно від того, чи є вони відповідальними по конституції правителями, посадовими чи приватними особами.

Стаття V

Для введення в силу положень даної Конвенції договірні Сторони зобов'язуються провести необхідне законодавство, кожна у відповідності зі своєю конституційною процедурою, і, зокрема, передбачити ефективні заходи покарання осіб, винних у здійсненні геноциду чи інших згаданих у статті III злочинів.

Стаття VI

Особи, звинувачені в здійсненні геноциду чи інших перерахованих у статті III діянь, повинні бути суджені компетентним судом тієї держави, на території якої було зроблено це діяння, чи таким міжнародним карним судом, що може мати юрисдикцію у відношенні сторін даної Конвенції, що визнали юрисдикцію такого суду [...].

✓ Конвенція про запобігання та покарання злочину геноциду // Режим доступу: http://memorial.org.ua/document/3_4.htm.

ДОКУМЕНТ № 3.

**☞ Загальна декларація прав людини,
10 грудня 1948 р.⁴⁴ (уривок)**

[...] Стаття 1. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового чи іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою, або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3. Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканість.

⁴⁴ Ухвалена на III Генеральній асамблеї ООН.

Стаття 4. Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються у всіх їх видах.

Стаття 5. Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6. Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7. Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

[...] *Стаття 12.* Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканість його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію [...].

Стаття 13. 1) Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. 2) Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну [...]

Стаття 14. Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком [...].

Стаття 15. 1) Кожна людина має право на громадянство. 2) Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16. 1) Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без усяких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю [...]. 2) Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються. 3) Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17. 1) Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими. 2) Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання, як одноособово, так і разом з іншими [...].

Стаття 20. 1) Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій. 2) Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21. 1) Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2) Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні. 3) Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і несфальсифікованих виборах, які повинні проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування [...].

Стаття 22. Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення [...].

Стаття 23. 1) Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці і на захист від безробіття [...].

Стаття 24. Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку [...].

Стаття 26. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного [...].

✓ *Загальна декларація прав людини, 10 грудня 1948 р. // Права людини: Основні міжнародні правові документи / Упоряд. Ю. Качуренко. – Київ: Наукова думка, 1989. С. 10–15.*

ДОКУМЕНТ № 4.

**■ Заключний Акт Наради з безпеки і співробітництва у Європі,
Гельсінкі, 1 серпня 1975 р. (уривок)**

[...] *I. Суверенна рівність, поважання прав, властивих суверенітетові*

Держави-учасниці поважатимуть суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також усі права, властиві їх суверенітетові і охоплені ним, до числа яких входить, зокрема, право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність. Вони поважатимуть також право одна одної вільно вибирати і розвивати свої

політичні, соціальні, економічні і культурні системи, так само як і право встановлювати свої закони та адміністративні правила [...].

II. Незастосування сили або погрози силою

Держави-учасниці утримуватимуться в їх взаємних, як і взагалі в їх міжнародних відносинах, від застосування сили або погрози силою як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Об'єднаних Націй і з цією Декларацією [...].

III. Непорушність кордонів

Держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, і тому вони утримуватимуться тепер і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони [...].

IV. Територіальна цілісність держав

Держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць (Заключного Акту – С. К., Р. С.) [...].

V. Мирне врегулювання спорів

Держави-учасниці вирішуватимуть спори між ними мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрози міжнародний мир і безпеку та справедливість [...].

VI. Невтручання у внутрішні справи

Держави-учасниці утримуватимуться від будь-якого втручання, прямого чи посереднього, індивідуального чи колективного у внутрішні або зовнішні справи, що входять у внутрішню компетенцію іншої держави-учасниці, незалежно від їх взаємовідносин [...].

VII. Поважання прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань

Держави-учасниці поважатимуть права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії. Вони заохочуватимуть і розвиватимуть ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які всі впливають з гідності, властивої людській особі, і є істотними для її вільного і повного розвитку [...].

VIII. Рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею

Держави-учасниці поважатимуть рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею, діючи постійно у відповідності з цілями і принципами Статуту ООН і відповідними нормами міжнародного права, включаючи ті, які стосуються територіальної цілісності держав. Виходячи з принципу рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею, всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні і здійснювати за своїм розсудом свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток [...].

IX. Співробітництво між державами [...].

X. Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом [...].

✓ *В ім'я миру, безпеки і співробітництва. До підсумків Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, яка відбулася в Хельсінкі 30 липня – 1 серпня 1975 року. – Київ: Політвидав України, 1975. С. 16–20.*

ДОКУМЕНТ № 5.

☐ Левко Лук'яненко⁴⁵ про міжнародний резонанс діяльності Гельсінських груп у Радянському Союзі (уривок)

[...] 1976 року створили Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Ця ініціатива, продовжуючи внутрішньоукраїнську патріотичну просвітянську працю, вивела українську проблему на міжнародні арену і вписала Україну в контекст світової боротьби за демократію та самовизначення націй [...]. У демократичному світі на захист радянських правозахисних груп розгорнули широку підтримку. Наприклад найбільша канадська газета *Globe and Mail* за 28 липня 1978 року надрукувала матеріал під заголовком: “Чи Канада висуне “кримінальних злочинців” на Нобелівську премію миру?”. Радянська пропаганда називала членів Гельсінських груп кримінальними злочинцями. Канадська газета, глузуючи з такої брехні, надрукувала це слово в лапках. Під заголовком виділений текст: “29 червня Палата громад і Сенат канадського парламенту одноставно

⁴⁵ *Лук'яненко Левко* (1927 р. н.) – український громадський і державний діяч, дисидент, перший Надзвичайний і Повноважний посол України в Канаді (1992–1993).

ухвалили резолюцію про висунення радянських Гельсінських груп (Української, Грузинської, Вірменської, Литовської і Московської) на нагородження Нобелівською премією миру 1978 року, тому, що вони “ризикуючи власною свободою та зазнаючи жорстоких переслідувань, ув’язнення й заслання, домагаються виконання Совітським Союзом зобов’язань у сфері прав людини, як Союз добровільно взяв за Гельсінським актом 1975 р.” [...] Далі газета пише [...] Як підписант Гельсінських угод, Канада пишається, що ініціювала й просувала гуманітарні статті документу, і розцінює угоди як великий крок в “установленні клімату більшої довіри і взаєморозуміння” між державами-підписантами. Від 1975 р. СРСР багато зробив для руйнування цього “клімату” – факт, що його канадський парламент одностайно визнав в різних резолюціях [...].

✓ *Лук’яненко Л. З часів неволі. Книга п’ята: Одержимі. – Київ: Тамподек XXI, 2012. С. 281–285.*

ДОКУМЕНТ № 6.

**▣ Резолюція Конгресу США про поневолені народи,
17 липня 1959 р. (уривок)**

[...] Імперська політика комуністичної Росії унаслідок прямих і непрямих агресивних дій привела до ліквідації національної незалежності Польщі, Угорщини, Литви, України, Чехословаччини, Латвії, Естонії, Білорусі, Румунії, Східної Німеччини, Болгарії, материкового Китаю, Вірменії, Азербайджану, Грузії, Північної Кореї, Албанії, Волго-Уральської (Ідил-Уральської) держави, Тибету, Козакії (*Cossackia*), Туркестану, Північного В’єтнаму й інших країн;

і всі ці поневолені держави вважають, що США є цитаделлю людської свободи, лідером поширення ідей лібералізму та незалежності і відновлення свободи християнського, юдейського, мусульманського, буддійського і будь-якого іншого віросповідання, а також індивідуальних свобод,

і для державної безпеки США життєво необхідним є те, що прагнення до свободи і незалежності народів завойованих країн повинні постійно підтримуватися [...] і ми чітко даємо знати цим народам через відповідні й офіційні засоби, що народ Сполучених Штатів поділяє разом з ними прагнення до відновлення свободи і незалежності [...].

Сенат і Палата представників Конгресу США постановляють: президент Сполучених Штатів Америки уповноважений оголосити третій тиждень липня 1959 р. “тижнем поневолених народів”. [...] Президент Сполучених Штатів уповноважується у майбутньому оголошувати третій тиждень липня “тижнем поневолених народів” щороку аж до досягнення свободи і незалежності всіма державами.

ДОКУМЕНТ № 7.

**▣ Виступ посла США Артура Гольдберга на Белградській зустрічі Ради
безпеки і співробітництва у Європі, 9 листопада 1977 р. (уривок)**

[...] Моя делегація дотримується стандарту діалогу, який запропонував у своєму зверненні до Гельсінського саміту тодішній прем’єр-міністр Швеції. “Повага до соціальних систем один одного і принцип невтручання”, – говорив прем’єр-міністр Пальме, – “не повинні свідчити про те, що цей обмін обмежиться згодою і спільними заявами. Тут має бути місце для відвертої критики у питаннях переслідування дисидентів, тортур і расової дискримінації”. У цьому дусі ми бажаємо обговорити справи Орлова, Щаранського і Гінзбурга в Радянському Союзі. Ми вибрали саме тих трьох, оскільки вони прагнули стежити за дотриманням Заключного акта в СРСР. Зрозуміло, Заключний акт не забороняє такі мирні ініціативи, і люди, які цим займаються, не повинні переслідуватись, бути арештованими чи позбавленими волі.

Дехто тут говорив, що краще не називати конкретних справ, так як я це робив на пленарному засіданні чи в робочих групах цієї конференції. Вони вважають, що краще обговорювати ці питання на двосторонньому рівні. Сполучені Штати безрезультатно намагались обговорити ці справи й інші питання під час двосторонніх контактів. Тому ми порушуємо ці питання тут, як яскраві приклади, оскільки вважаємо, що це спільна робота нашої конференції, і ми сподіваємося, що таким чином можна буде досягти поступу [...]. Шановний представник Радянського Союзу висловив стурбованість, що перевірка дотримання прав людини може якимсь чином підірвати мости взаєморозуміння, які так ретельно будувались протягом минулого десятиліття між країнами-учасниками. На мою думку, якраз навпаки, ці мости не міцніші за їхні опори [...].

✓ *Incoming telegram. Department of State. Nov. 77. Belgrade // Режим доступу: http://www.memo.ru/history/diss/carter_index.html*

ДОКУМЕНТ № 8.

**□ Заява Державного секретаря США Сайруса Венса⁴⁶,
8 липня 1978 р. (уривок)**

За минулі два дні ми довідалися, що наступного тижня Радянський Союз розпочне судові слухання проти декількох відомих дисидентів. Цих мужніх чоловіків і жінок судять за низкою звинувачень. Насправді ж, вони намагаються захистити фундаментальні права людини – висловлювати свою думку, подавати заяви і критикувати власний уряд – права, які гарантовані міжнародними угодами, учасником яких є і радянський уряд. Ці судові процеси, за відсутності відповідної правової процедури, порушують фундаментальні принципи правосуддя [...]. Вони неминуче впливають на атмосферу наших стосунків і викликають ускладнення у поширенні довіри і співпраці між нашими країнами [...]. Додам також, що боротьба за основні права людини не короткотермінова справа. Ми будемо продовжувати нашу політику, оскільки твердо віримо в гідність особистості.

✓ *Statement by Secretary of State Vance, July 8, 1978 // Режим доступу: http://www.memo.ru/history/diss/carter_index.html*

ДОКУМЕНТ № 9.

**□ Джейсон Сокол⁴⁷ про реакцію білих мешканців Півдня США на рух
за громадянські права чорношкірих (уривок)**

“Південний спосіб життя” охоплював особливе поєднання економічних, соціальних та культурних проявів, символами якого були ароматні магнолії, неквапливий життєвий темп і солодкий м'ятний *джупел* – популярний алкогольний напій. Він також припускав певний расовий лад, при якому білим належала влада, а чорношкірі пристосовувалися. Століття рабства і десятиліття сегрегації закріпили правову та політичну систему, яка характеризувалася пануванням білих. До ХХ ст. термін “Джим Кроу” став широко використовуватися для позначення узаконеної сегрегації (під цим ім'ям у ХІХ-му столітті діяв відомий персонаж шоу, в якому білі гримувались під чорношкірих і карикатурно зображували культуру рабства). Масова нерівність вкоренилась у всі аспекти повсякденного життя. Чорношкірі завжди називали білих “містер” або “місіс”, хоча білі рідко відповідали афроамериканцям настільки ввічливою поведінкою. Чорношкірі працювали в будинках білих мешканців Півдня няньками, кухарками, прислугою і садівниками. Білі розраховували на їхню покірність, опір чорношкірих здавався немислимим.

За довгі роки рабства і сегрегації білі мешканці Півдня створили і засвоїли стосовно афроамериканців жорстокі стереотипи: що вони брудні і ліниві, нерозумні і сексуально стурбовані. Чорношкірі ставали або клоунами, або дикунами, середнього не існувало. Білі часто визначали себе – свій статус, особистість, повсякденне життя і почуття власної гідності – щодо цих надуманих уявлень про афроамериканців. Якщо чорношкірі були покірними і інфантильними, то білі – сильними і сповненими гідності. Чорний колір шкіри мав на увазі виродження, бути вільним означало бути білим. Боротьба за громадянські права загрожувала вивіщенням афроамериканців і їх відходом з того “місця” в суспільстві, яке створили їм білі. Білі жителі Півдня зустрічали б чорношкірих у своїх школах і сусідніх будинках, своїх ресторанах і на виборчих дільницях. Багато білих побоювалися такої перспективи для Півдня.

ДОКУМЕНТ № 10.

**□ Мартін Лютер Кінг⁴⁸ “Я мрію про той день...”,
28 серпня 1963 р. (уривок)**

[...] Ми прийшли до цього священного місця (меморіалу А. Лінкольна – С. К., Р. С.) нагадати Америці про таке люте і невідкладне поняття як “зараз”. Немає часу купатись у розкоші зволікання чи дрімати під заспокійливою крапельницею поступовості. Настав час зробити обіцянки демократії реальністю, піднятися з темної і пустельної долини сегрегації

⁴⁶ Венс Сайрус Робертс (1917–2002) – американський державний діяч, у 1977–1979 – державний секретар США в адміністрації Дж. Картера.

⁴⁷ Сокол Джексон – докторант університету Пенсільванія.

⁴⁸ Лютер Кінг Мартін (1929–1968) – баптистський пастор, лідер руху афроамериканців за громадянські права, керівник негрівської організації “Південна конференція християнського керівництва”, лавреат Нобелівської премії миру (1964).

на сонячну дорогу расової справедливості, настала пора вибратися із сипучих пісків расової несправедливості на непохитну скелю братерства. Час зробити справедливість реальністю для всіх дітей Божих. Нація загине, якщо не зрозуміє важливості цієї миті. Негри виступили за свої права у межах закону – і настало гаряче літо, яке не матиме кінця, допоки не наступить родюча осінь свободи і рівності. 1963 рік – це рік не кінця, а початку. Багато-хто сподівається, що негру достатньо випустити пару, аби повернути його до попередньої покірності. Але якщо нація повернеться до минулого, мов би нічого не трапилось, таких людей розбудять не зовсім делікатним чином. Америка не матиме ні відпочинку, ні спокою, допоки негру не гарантуватимуть дотримання його громадянських прав. Маховики повстань колихатимуть нашу націю, аж поки не засяє день справедливості [...]. Ми йдемо і тому ми повинні поклястися, що завжди будемо йти навпростець. Ми не можемо повернути назад [...]. Я вірю, що ця нація якось відродиться і житиме згідно справжнього значення свого кредо: “Ми вважаємо очевидною істиною, що всі люди створені рівними”. Я мрію про той день, коли на червоних пагорбах Джорджії чини колишніх рабів сядуть довкола братнього столу з синами колишніх рабовласників. Я мрію про той день, коли одного разу навіть штат Міссісіпі, що просякнутий духом несправедливості і палає жаром пригнічення, перетвориться на оазу свободи і справедливості. Я мрію про той день, коли четверо моїх діточок житимуть в країні, де про них судитимуть не за кольором шкіри, а за характером [...]. Я мрію про той день, коли одного разу в Алабамі, де панують злісні расисти, де з уст губернатора зринають слова самовладдя і нікчемності, чорні хлопці і дівчата зможуть взятись за руки з білими хлопцями і дівчатами немовби сестри і брати. Я мрію про той день [...].

✓ *Martin Luther King. I have a dream today! // Режим доступу: <http://www.americanrhetoric.com/speeches/mlkhaveadream.htm>.*

ДОКУМЕНТ № 11.

**□ Джон Кеннеді “Про громадянські права”,
(з промови виголошеної 11 червня 1963 р.) (уривок)**

[...] Труднощі, пов’язані із сегрегацією і дискримінацією існують у кожному місті, – по всіх Сполучених Штатах, провокуючи шквал невдоволення, що загрожує громадській безпеці [...]. Це не питання лише правового чи законодавчого характеру. Звісно, краще вирішувати суперечливі справи у судах, аніж на вулицях, та й нові закони потрібні на усіх рівнях, але лише закон не дасть можливості людині зрозуміти свої права. Ми увійшли у серйозну конфронтацію з мораллю [...]. Суть питання в тому, що я сумніваюсь чи всі американці насправді хочуть того аби всі наші співгромадяни володіли рівними правами і можливостями [...]. Ми проповідуємо свободу по всьому світу і плекаємо свободу у себе вдома, але значно важливіше усвідомити, без винятків, що ця земля є вільною і для негрів; у нас немає громадян другого ґатунку – негрів; у нас не класова чи кастова система, не гетто і ми не підкорювачі негрів [...]. Мої дорогі американці, ця проблема, з якою ми зіштовхнулися, не є проблемою якогось конкретного міста на Півночі чи Півдні. Нині безробіття серед негрів у двічі-тричі вище, ніж серед білих. Маючи неналежну освіту, молоді люди прямують у великі міста, де неспроможні знайти роботу і як наслідок – втрачають надію [...]. Вони позбавлені рівних прав, можливості поїсти в ресторані чи піти у театр, можливості отримати пристойну роботу чи вступити до вищого навчального закладу, незважаючи на те, що ці молоді люди можуть бути достатньо підготовлені для цього. Мені видається, що все це залежить від нас з Вами, а не лише від президента, конгресмена чи губернатора, – від кожного громадянина Сполучених Штатів. Це наша країна. Вона має стати єдиною, тому що всі ми, і ті хто сюди приїжджає, мають рівні можливості розвинути свої таланти. Ми не можемо сказати 10% нашого населення, що вони не можуть мати прав, а їхні діти розвинути свої таланти [...]. Я гадаю, ми зобов’язані перед ними [...].

✓ *Kennedy John F. Civil Rights Address (delivered 11 June 1963) // Режим доступу: <http://www.americanrhetoric.com/speeches/jfkcivilrights.htm>.*

ДОКУМЕНТ № 12.

**□ Основні положення закону про громадянські права у США, 1964 р.
(III Закон про громадянські права) (уривок)**

Після двох століть рабства, сегрегації, правової нерівності і економічних збитків унаслідок всього цього Закон 1964 року про громадянські права надав федеральному урядові і приватним особам юридичні повноваження, необхідні для прямої протидії расовій і гендерній (закон забороняє дискримінацію і за гендерною ознакою) дискримінації. Ці

повноваження викладено в широких положеннях, які називаються “статтями”. Ось основні пункти закону:

Стаття I, яка відмінила нерівне застосування вимог до реєстрації виборців.

Стаття II, яка заборонила дискримінацію у громадських місцях. Стаття забезпечила громадянам право подавати судові позови для одержання судової постанови (розпорядження, що наказує особі робити чи не робити певні дії) і дозволила міністрові юстиції США втручатись у розгляд позовів, які, на його думку, мають “велике значення для широкої громадськості”.

Стаття III, яка надала міністрові юстиції США право подавати позови за умови, що конкретна справа “істотно сприятиме організованому просуванню відміни сегрегації у громадських місцях”, у тих випадках, коли постраждала особа не має змоги самостійно вести такий позов.

Стаття IV, яка надала міністрові юстиції США право подавати позови про примусову десеґрегацію муніципальних шкіл. Це положення було спрямовано на прискорення прогресу, який у десятиріччя після справи “Браун проти Комітету освіти” був недостатньо швидким.

Стаття VI, яка поширила положення закону на “будь-які програми або заходи, що одержують федеральну фінансову допомогу”. Вона надала федеральному урядові право відмовляти у фінансуванні будь-якої програми, яка практикувала дискримінацію.

Стаття VII, яка заборонила дискримінацію у сфері зайнятості будь-якому підприємству з кількістю працівників понад 25 чоловік. Вона заснувала Комісію з рівних можливостей при працевлаштуванні для розгляду скарг на дискримінацію при наборі, наймі, оплаті праці і підвищенні на посаді.

✓ *Нарешті вільні. Рух за громадянські права у США / Бюро міжнародних інформаційних програм. Державний департамент США. – Київ, 2008. С. 59.*

ЗАНЯТТЯ 7.

ДЕМОКРАТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

1. “Керована демократія” Августо Піночета в Чилі
2. Падіння авторитарних режимів у південно-західній Європі в 1970-х рр.
 - а) “революція гвоздик” у Португалії
 - б) ліквідація режиму “чорних полковників” у Греції
 - в) перехід до демократії у постфранкістській Іспанії

📖 ДЖЕРЕЛА

Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – Київ, 2005.
CIA documents (Augusto Pinochet) // Режим доступу: <http://pinochet-biography.excathedra.dk/ciadocuments.html>
Salazar A. O. Comment on relève un État. – Paris, 1936.
The Black Book: The Greek Junta Stands Accrued. Central Committee of the Patriotic Anti-Dictatorship Front. – New York, 1970.

📖 ЛІТЕРАТУРА

Годлевська В. Консолідація демократичного суспільства в Іспанії (1982–1996). – Вінниця, 2013.
Європа та її болісні минушини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайєр. – Київ, 2009.
Іваницька О. Франко Франсиско Баамонде – каудильйо Іспанії. – Чернівці, 2006.
Наумкіна С. “Третя хвиля” демократизації: підсумки і перспективи. Аналіз зарубіжних концепцій // Політичний менеджмент. 2004. № 2.
Підлуцький О. Августо Піночет: генерал, який одягнув на націю “залізні штани” // Підлуцький О. Постаті ХХ сторіччя. – Київ, 2004.
Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / Пер. з фр. – Київ, 2004.
Розанвалон П. Демократична легітимність: безсторонність, рефлексивність, наближеність / Пер. з фр. – Київ, 2009.
Barnard S. The Pinochet regime brought Chile political stability and economic improvement, where before there had been political and economic chaos. Discuss // Режим доступу: https://www.academia.edu/3815313/Political_Stability_and_Economic_Improvement_in_Chile_Did_the_Pinochet_Regime_Bring_Improvement
Blake K. L. Controlling Chile: Examining the Pinochet Regime. Washington State University. Honors Senior Thesis. Presented 7 Oct. 2003 // Режим доступу: <https://research.wsulibs.wsu.edu/xmlui/bitstream/handle/2376/2410/Blake,%20K%20Controllin%20Chile%202003.pdf?sequence=1>
Czubinski A. Europa XX wieku: Zarys historii politycznej. – Poznań, 2000.
Lloyd-Jones S. Portugal's history since 1974 // Режим доступу: <http://www1.ci.uc.pt/cd25a/media/Textos/portugal-since-1974.pdf>
Lloyd-Jones S. An End or a Beginning for Portugal? Some Notes on the Legacy of 25 April 1974 // Режим доступу: http://www.academia.edu/526470/An_End_or_a_Beginning_for_Portugal
Manuel P. Portuguese Exceptionalism and the Return to Europe: the 25 April 1974 Coup and Democratization, 1974–2010 // Режим доступу: https://ces.fas.harvard.edu/#/publications/working_papers/12
Sánchez A. M. A European Answer to the Spanish Question: The SPD and the End of the Franco Dictatorship // JEIH (Vol. 15, 2009) // Режим доступу: [http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-29\(1\).pdf](http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-29(1).pdf)
Stejner J. Democracja Europejskie. – Rzeszów, 1993.
The Encyclopedia of Democracy. Vol. 1–2. – Washington, 1995.
Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe: Legacies and Lessons from the Twentieth Century / Ed. by W. Borejsza, K. Ziemer. – New York; Oxford, 2006.
Totalitarianism and the Challenge of Democracy. – Wrocław, 1992.
Vossole J. Portugal between two revolutions: Discourses about democracy since April // Режим доступу: https://www.academia.edu/6031513/Portugal_between_two_revolutions_Discourses_about_democracy_since_April

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – проаналізувати особливості демократизації та лібералізації політичних режимів у країнах Заходу другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Розглядаючи **перше питання** варто звернути увагу на те, що зміцнення демократії у др. пол. ХХ ст. стало головним напрямом політичного розвитку країн Заходу. Які чинники, на Вашу думку, зумовили демократичні перетворення після Другої світової війни? Які переваги і недоліки демократичного режиму? (проаналізуйте *Документ № 1*). Чи є підстави говорити про західну універсальну модель демократії? Наскільки залежало утвердження демократії від економічного фактора та здатності держави створити механізм підтримки соціального добробуту? Обміркуйте теорію С. Гантінгтона про “три хвили демократизації” (*Документ № 2*).

Коли в Західній Європі та Північній Америці повоєнні прагнення до демократичної трансформації були очевидними, то в Латинській Америці період 1964–1989 рр. – це час правління військових диктатур. Чим можна пояснити тяжіння латиноамериканських країн до авторитаризму? Класичним прикладом пошуку оптимального шляху розвитку є історія Чилі. Там у 1970 р. на президентських виборах, набравши трохи більше третини голосів виборців, переміг лідер Соціалістичної партії Сальвадор Альєнде (1970–1973), котрий задекларував “чилійський шлях до соціалізму” (У чому його суть?). У своїх намірах він отримав моральну (і не лише) підтримку Куби та СРСР. Зважаючи на це, Державний секретар США Генрі Кісінджер риторично запитував: “Я не розумію, чому ми повинні байдуже дивитися, як через безвідповідальність власного народу країна перетворюється на комуністичну?” (Опрацюйте *Документ № 4*). Охарактеризуйте започатковані перетворення у країні. Які ініціативи С. Альєнде привели до падіння його і так не високої популярності?

11 вересня 1973 р. військові, очолювані головнокомандувачем збройних сил країни, генералом Августо Піночетом здійснили державний переворот (*Документ № 3*). Очолювана ним військова хунта встановила у Чилі диктатуру. Розкрийте передумови і обставини державного перевороту. Якою була реакція міжнародної спільноти? Як відреагували на постання “другої Куби” США?

Спершу А. Піночет просто залишався главою військової хунти, проте вже за рік без усіляких виборів проголосив себе президентом Чилі (1974–1990). Всі політичні партії були заборонені, розпочалося переслідування опонентів режиму, передусім колишньої коаліційної “Народної єдності”. Систематичне порушення прав людини викликало осуд міжнародної спільноти. 21 березня 1974 р. у Гельсінкі створено Міжнародну комісію із розслідування злочинів чилійської військової хунти. За оцінками міжнародних правозахисних організацій за час президентства А. Піночета знищено до декількох тисяч прибічників “Народної єдності”. Прокоментуйте фразу А. Піночета: “Демократію потрібно час від часу купати в крові, щоб вона залишалася демократією”.

Досягнувши радикальними методами політичної стабільності, А. Піночет вдався до реформування економіки. Господарські реформи у Чилі пов’язані з діяльністю фахівців-неолібералів Чиказької економічної школи. Звідси денационалізація під гаслом “Чилі – країна власників, а не пролетарів”. Політика “відкритих дверей” та обмеження ролі держави в економічних процесах сприяла притоку інвестицій. Велику увагу було приділено експортним галузям виробництва. За певний час одна з найбідніших країн континенту перетворилася на достатньо міцну в економічному плані державу. Наступні уряди, по-суті, продовжували економічну політику А. Піночета. Чи виправданою була модернізація країни такою ціною? Чому чилійська військова диктатура видалася успішнішою за інші подібні режими в Латинській Америці?

З кінця 1970-х років помітні спроби лібералізувати чилійський військовий режим. Зокрема, 1980 р. ухвалено нову конституцію, а наступного року А. Піночета обрали президентом на загальних виборах. Таким чином, діючий режим був плебісцитарно легітимізований і набув рис “обмеженої демократії”. Розкрийте суть

понять “керована демократія”, “обмежена демократія”, “дисциплінарна демократія”, які вживалися стосовно режиму А. Піночета.

Якщо 1978 р. більшість чилійців на референдумі підтримали курс А. Піночета, то вже за десять років висловилися за зміну чинного режиму і переходу влади до цивільних політиків. Відтак, 1990 р. Піночет передав владу демократично обраному президентові, християнському демократу Патрісію Айлвіну (1990–1994). Таким чином, після подолання безладу в країні було встановлено режим ліберальної демократії. Ще певний час А. Піночет зберігав за собою посаду командувача сухопутними військами, а згодом став “довічним сенатором”. Розкрийте історію з арештом А. Піночета у Лондоні 1998 р. за ордером іспанського суду. У чому звинувачували А. Піночета? Як склалася подальша доля диктатора? Прокоментуйте слова генерала: “Слабкий завжди дає дорогу сильному, і лише найсильніший – дає дорогу всім”.

Після Другої світової війни демократія була відновлена у всіх західноєвропейських країнах, окрім Португалії, Іспанії та Греції. Втім у 1970-х рр. авторитарні режими в цих країнах також не витримали випробування часом, ставши жертвою чергової хвилі демократизації. Тож при розгляді **другого питання** спробуйте проаналізувати події, пов’язані з падінням авторитарних режимів у південно-західному регіоні Європи.

а) “Революція гвоздик” у Португалії. Португальський авторитарний режим, встановлений ще 1926 р., був найстаршим у західній частині континенту, зазнавши упродовж всього часу незначних модифікацій. Повоєнні лідери держави (Антоніо Салазар (1932–1968), Марчело Каetano (1968–1974) у побудові “нової держави” (*Estado Novo*), не могли відмовитись від ідеї самодостатньої замкненої національної держави, що компенсувала власну економічну й культурну відсталість за рахунок колоніальних володінь. Кредо режиму полягало у твердженні: “Без Африки ми маленька країна, з Африкою – впливова держава” (Див. *Документ № 5*). Які основні ознаки “нової держави”? Які риси португальського авторитарного режиму Ви можете виділити?

Гарантією єдності імперії слугувала жорстка авторитарна структура влади, що на практиці означала одноосібне правління. До середини 1970-х років протиріччя всередині португальського суспільства назагал, і правлячої коаліції зокрема, досягли такої гостроти, що запобігти вибуху можна було лише шляхом самоліквідації “нової держави”. Однак на такий крок правляча верхівка і не думала йти, що викликало зміцнення опозиції. Найактивніше про себе заявила заснована молодими офіцерами лівих поглядів організація “Рух збройних сил” (спершу відомий як “рух капітанів”). Скориставшись невдоволенням в армійських лавах, що виникли внаслідок тривалих і неефективних колоніальних воєн в Анголі, Мозамбіку, на Східному Тиморі, 25 квітня 1974 р. військові підрозділи, очолювані Сальгуйейро де Майя, Антоніу де Спінолою та Франціску де Кошта Гомешом зайняли найважливіші адміністративні установи в столиці країни – Лісабоні. Трансляція пісні “Грандола” стала сигналом до початку революції. Символом революції стали червоні гвоздики, які можна було побачити у дулах стрілецької зброї солдатів, що масово переходили на бік повсталих (звідси і назва – “революція гвоздик”). Збройний опір намагалась чинити лише таємна поліція, проте вже увечері 25 квітня було оголошено про повалення авторитарного режиму.

Влада перейшла до Хунти національного порятунку, розпущено колишні органи влади та правлячу партію *ANP*, проголошено свободу слова та об’єднань тощо. Проаналізуйте політичний розклад в країні після революції? Опрацюйте *Документ № 6* і визначте основні положення Маніфесту Соціалістичної партії Португалії – однієї з найвпливовіших у той час. Яку позицію нова влада, на чолі з обраним 15 травня 1974 р. президентом А. де Спінолою, зайняла стосовно деколонізації країни? Упродовж 1974–1976 рр. у Португалії точилася гостра боротьба між прихильниками демократичного і соціалістичного шляхів розвитку держави. Врешті-решт, після невдалого лівого експерименту, в країні було встановлено режим

ліберальної демократії, закріплений за президентства Ромальйо Еаніша (1976–1986). У чому, на Вашу думку, особливості переходу Португалії до демократії? З якими труднощами довелося зіткнутись? Як відбувався відхід від самоізоляції (Документ № 7).

б) Ліквідація режиму “чорних полковників” у Греції. 21 квітня 1967 р. у Греції відбувся державний переворот, у результаті якого в країні було встановлено військову диктатуру на чолі з Георгіосом Пападопулосом (режим “чорних полковників” – назва за кольором уніформи). Самі військові назвали переворот “Революцією 21 квітня, покликаною вивести країну із стану хаосу і розрухи”. Протягом семи років правління військових у Греції не функціонувала жодна демократична інституція, політичні партії були заборонені, арештовані опозиційні політики, король Костянтинос покинув країну, у засобах масової інформації панувала цензура, спроби інакодумства жорстко придушувались. Ідейною основою нового режиму стали антикомунізм, ідеологія “грецького християнства” (“Греція – країна християн і в ній немає місця комуністам”), пропагувалось твердження про спадкоємність Візантійської імперії. Чому, на Ваш погляд, історики схильні вважати правління “чорних полковників” подібним до авторитарного режиму А. Піночета в Чилі?

Якщо перші три роки населення країни сподівалось, що режим “чорних полковників” реально посприяє виходу Греції з хаосу, то з часом переконання в тому, що влада рухається правильним шляхом зникла. Обіцянка передати владу цивільним раз-у-раз відкладалася. Попри критику дій нової влади, опозиція довгий час не могла об'єднатися, позаяк особисті амбіції брали гору. Каталізатором боротьби з антидемократичним режимом стала молодь, котра виявляла все більше невдоволення репресивними діями президента Г. Пападопулоса і його оточення. Перші масові виступи проти режиму зафіксовано 21–22 квітня 1971 р. в Афінах, де відбулись нечисленні демонстрації студентів. Чашу терпіння переполював розгін танками в листопаді 1973 р. студентів Політехнічного університету столиці, після чого довіра до режиму різко впала. Який вплив на посилення антиурядових настроїв мав початок світової економічної кризи 1974–1975 рр.?

Намагаючись реалізувати ідею приєднання Кіпру, значну частину населення якого складали греки, уряд Дімітріоса Іоаннідіса спровокував військовий конфлікт з Туреччиною. У результаті невдалих військових дій грецька армія була змушена покинути острів. Саме провал військової авантюри на Кіпрі в липні 1974 р. призвів до передачі влади демократичному урядові. У серпні 1974 р. на зміну режиму “чорних полковників” до влади прийшов цивільний уряд на чолі з Константіносом Караманлісом (1974–1980), котрий повернувся із заслання. Колишні керівники Греції були заарештовані і засуджені, зокрема Г. Пападопулос, С. Паттакос, Н. Макарезос і Д. Іоаннідіс до смертної кари (пізніше замінена на довічне ув'язнення). Як довгострокові наслідки мало правління “чорних полковників” для Греції? Яким чином відбувалася консолідація суспільства та демократизація в країні? Які реформи провів уряд К. Караманліса?

в) Перехід до демократії у постфранкістській Іспанії. Провісником змін у франкістській Іспанії можна вважати відкриття у 1959 р. меморіального комплексу неподалік королівського замку Ескоріал у знак пошани до всіх полеглих в роки Громадянської війни 1936–1939 рр. (напис на пам'ятнику: “Полеглим за Бога та Іспанію”). Наступним кроком стало поступове усунення з провідних ролей у державі радикальних “фалангістів” та вимушене пристосування до викликів тогочасного світу. Однак подальші спроби суспільної модернізації та пошуки національного консенсусу мали надто обмежений характер. Економічні успіхи країни протягом 1960-х рр. не привели до очікуваного національного консенсусу. Спроби ж Іспанії у 1971 р. приєднатися до ЄЕС зазнали невдачі, головню через антидемократичний характер влади. Водночас, аби заручитись більшою підтримкою іспанців і зарозуміти оновити діючий режим, генерал Франсиско Франко (1939–1975) вдався до відновлення у країні монархії. Влітку 1969 р. він визнав своїм наступником Хуана

Карлоса Бурбона, онука Альфонса XIII, і за три тижні до своєї смерті – 30 жовтня 1975 р. передав йому владу.

З часу смерті генерала розпочався процес демонтажу франкістського режиму і утвердження в країні демократичних інституцій. Під час референдуму 15 грудня 1976 р. абсолютна більшість іспанців виступили за відхід від старих порядків. У липні 1977 р. відбулися демократичні вибори та укладено угоду між урядом і політичними партіями (“пакти Монклоа”), яка передбачала проведення політичних реформ і стабілізацію економіки. Які ще важливі пункти угоди Ви можете назвати? Ухвалена у грудні 1978 р. після мирного перехідного періоду конституція визначила Іспанію як парламентську монархію, правову соціальну і демократичну державу, що будується на засадах політичного плюралізму (див. *Документ № 10*). Чому демонтаж франкізму історики називають еталоном переходу до демократії? Яку роль відіграли у пошуку національного консенсусу політичні партії, католицька церква, король? Чи було вирішено національно-регіональні проблеми (баскське та каталонське питання)?

☞ СЛОВНИК

* *Авторитарний режим* (лат. *au(c)toritas*) – режим, заснований на необмеженій владі однієї особи або групи осіб, невідконтрольній народу, яка формується головним чином не шляхом конкурентної виборної боротьби, а за допомогою нав'язування чийої-небудь волі зверху. Як і демократичний режим, зберігає автономію особи і суспільства в сферах, що не належать до політики, допускає певну економічну, соціальну, культурну свободу, однак прагне до жорсткого політичного контролю над населенням.

* *Демократія* (гр. *δημοκρατία* – влада народу) – політичний лад, що ґрунтується на визнанні принципів народовладдя, свободи і рівноправ'я громадян.

* *Правова держава* (англ. *Law-abiding State*) – держава, для якої притаманний максимальний політично-правовий захист законних інтересів, честі і гідності особистості, забезпечення у повному обсязі прав і свобод громадян.

* *Хунта* (ісп. *Junta* – зібрання, об'єднання) – 1) назва суспільно-політичних організацій, об'єднань, зібрань в Іспанії та більшості іспаномовних країн Латинської Америки; 2) поширена в багатьох країнах назва угруповань (здебільшого військових), що прийшли до влади у неконституційний спосіб (наприклад, державного перевороту).

📖 ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

📖 Роберт Даль⁴⁹ “Про демократію” (уривок)

Порівняно з будь-якою іншою можливою альтернативою, демократія має щонайменше десять переваг:

1. Демократія сприяє тому, щоб не допустити правління жорстких й аморальних диктаторів;
2. Демократія гарантує громадянам ті засадничі права й свободи, які недемократичний устрій не надає і надати не в змозі;
3. Демократія дає ширший діапазон особистої свободи, аніж інша політична система;
4. Демократія допомагає людям захистити свої найнеобхідніші інтереси;
5. Лише демократія надає особистості можливість здійснювати свободу самовизначення, тобто жити за законами, які особистість обирає сама для себе;
6. Тільки демократичне правління дає максимальні можливості для моральної відповідальності;
7. Демократія сприяє розвитку особистості більшою мірою, аніж будь-яка інша форма організації суспільства;
8. Лише демократичне правління здатне забезпечити відносно високий рівень політичної рівноправності;
9. Сучасні представницькі демократії не воюють одна з одною;
10. Країни з демократичним устроєм розвиненіші.

⁴⁹ *Даль Роберт Алан* (1915–2014) – американський політолог, професор Єльського університету, основоположник концепції “плюралістичної демократії”.

ДОКУМЕНТ № 2.

📖 Семюел Гантінгтон⁵⁰ “Три хвилі демократизації” (уривок)

[...] Протягом п'ятнадцяти років після падіння португальської диктатури 1974 року демократичні режими змінили авторитарні майже в тридцяти країнах Європи, Азії і Латинської Америки. В деяких країнах відбулася значна лібералізація авторитарних режимів. В інших рухи на підтримку демократії отримали силу та легітимність. Цілком очевидно, що існували протистояння, бували невдалі, як наприклад, в Китаї 1989 року, але рух до демократії, здавалося, здобув характер нестримної глобальної припливної хвилі, що накочувалися від однієї перемоги до іншої. Цей демократичний приплив проявив себе спершу в південній Європі. Через три місяці після португальського перевороту пав військовий режим, що правив у Греції з 1967 року, і там цивільний уряд прийшов до влади під керівництвом Константіноса Караманліса [...]. 20 листопада 1975 року, лише за п'ять днів до того як Еаніш розгромив марксистів-леніністів в Португалії, смерть генерала Франко клала край його тридцятишестилітньому правлінню в Іспанії [...].

✓ Гантінгтон С. *Три хвилі демократизації* // *Демократія: Антологія* / Упоряд. О. Проценко. – Київ: Смолоскип, 2005. С. 579.

ДОКУМЕНТ № 3.

📖 Роберт Сервіс⁵¹ про повалення режиму С. Альєнде в Чилі (уривок)

[...] Альєнде зрозумів, що відбувається лише тоді, коли танки в'їхали на газон біля президентського палацу в Сантьяго. Опір був марний. Збройні сили оперативно насадили свою владу, але Альєнде відмовився здаватися. Усвідомивши, що його коаліційного уряду вже не існує, він застрелився з рушниці, подарованої Фіделем Кастро. Усі партії лівих були розпорошені у вигнання або політичне підпілля. Военна хунта нікого не щадила. Лідер комуністичної партії Луї Корвалан був кинутий до в'язниці. 1976 року він став об'єктом міжнародного обміну в'язнями. Советський дисидент Владімір Буковський був випущений у вигнання до Англії, тоді як Корвалан поселився у Москві. Чилійський комунізм, який розробив стратегію радикальних економічних та соціальних реформ без насильства, був розгромлений. Його партія була оголошена поза законом. На його активістів робилися облави і їх тримали у жахливих умовах на Національному стадіоні в Сантьяго, аж доки вони не поповнювали ряди “зниклих”, після того, як їх розстріляли.

✓ Сервіс Р. *Товариші. Комунізм: світова історія* / Пер. з англ. – Київ: Темпора, 2012. С. 476.

ДОКУМЕНТ № 4.

📖 3 розмови Державного секретаря США Генрі Кісінджера та президента Чилі Августо Піночета⁵², Сантьяго, 8 червня 1976 р. (уривок)

[...] Кісінджер: Це велика честь. Я був зворушений теплим прийомом після приїзду. У мене переконливе почуття дружельюбності Чилі.

Піночет: Ця країна доброзичлива до людей, які люблять свободу. У цьому й причина, що вони не змогли стерпіти комунізму в країні. Ця тривала боротьба є частиною того ж конфлікту, що й під час громадянської війни в Іспанії. І ми відзначимо той факт, що, хоч іспанці намагалися зупинити комунізм 40 років тому, його загроза виникає знову в Іспанії.

Кісінджер: У нас був недавно іспанський король, і я обговорював це питання з ним.

Піночет: Я завжди був проти комунізму. Під час В'єтнамської війни, я зустрічався із деякими з ваших військових, заявляв про свою чітку антикомуністичну позицію [...].

Кісінджер: У В'єтнамі ми програли через наші внутрішні розбіжності. Світ піддався пропагандистській кампанії комуністів.

Піночет: Чилі також страждає від цієї пропаганди. На жаль, ми не маємо таких коштів, щоб протистояти пропаганді [...].

✓ *From a Meeting between US Secretary of State Henry Kissinger and Augusto Pinochet, Santiago, June 1976* // *Режим доцмуну*: <http://pinochet-biography.excathebra.dk/ciadocuments.html#1976-06-08>.

⁵⁰ Гантінгтон Семюел Філіпс (1927–2008) – американський політолог, директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету. Автор концепції “трьох хвиль демократизації”: перша – 1828–1926 (з “відкатом” у 1922–1942); друга (“коротка хвиля”) – 1943–1962 (з “відкатом” у 1958–1975); третя – з 1974 р.

⁵¹ Сервіс Роберт Джон (1947 р. н.) – британський історик, професор Оксфордського університету, спеціаліст з історії СРСР / Росії.

⁵² Піночет Угарте Августо (1915–2006) – чилійський державний діяч, генерал, президент (1974–1990).

ДОКУМЕНТ № 5.

▣ Стюарт Ллойд-Джонс⁵³ “Імперська спадщина” (уривок)

За час авторитарного режиму Антоніо ді Олівейра Салазара (1932–1968) і його наступника Марчелло Каetano (1968–1974), Португалія існувала у власному сконструйованому світі. Велику африканську імперію (Ангола, Мозамбик, Гвінея-Бісау, Сан-Томе і Принсіпі, Кабо-Верде) послідовно використовували для визначення португальської самоідентичності за принципом “в Європі, але не Європа”*. У владних коридорах Лісабона розпад інших європейських імперій сприймали з жахом, але, незважаючи на міжнародний осуд і зростаючу ізоляцію, португальська диктатура жодною мірою не намагалася йти шляхом деколонізації. Як зухвало заявив Салазар, Португалія стоятиме у “гордій самоті” [...]. Це був режим, що свідомо легітимізувався, як такий, що “відвертається від Європи”.

✓ *Lloyd-Jones S. Portugal's history since 1974* // Режим доступу: <http://www1.ci.uc.pt/cd25a/media/Textos/portugal-since-1974.pdf>

ДОКУМЕНТ № 6.

▣ Маніфест Соціалістичної Партії Португалії, 29 квітня 1974 р.

1. Припинення колоніальних воєн. негайне припинення вогню. Переговори з урядом Гвінеї-Бісау і з визвольними рухами в Анголі та Мозамбіку;
2. Негайна амністія усім дезертирам і особам, які ухилялися від військової служби;
3. Звільнення всіх політичних в'язнів у колоніях;
4. Надання права голосу з 18-ти років;
5. Безпосередні вибори демократичного парламенту на основі загального виборчого права;
6. Усунення всіх тих, хто працював у попередньому уряді;
7. Боротьба проти монополії і ліквідація корпорацій;
8. Встановлення дипломатичних відносин з усіма країнами.

✓ *Mailer Ph. Portugal: The Impossible Revolution?* // Режим доступу: <http://libcom.org/library/portugal-impossible-revolution-phil-mailer>

ДОКУМЕНТ № 7.

▣ Пауль Крістофер Мануель⁵⁴

“Португальська винятковість і повернення до Європи” (уривок)

Повернення Португалії до Європи було складним і багатомірним. Під час бурхливих днів революції гвоздик 25 квітня 1974 р. одне політичне гасло особливо корелювалося з надіями і мріями португальців: “*Europa Conosco*” (“Європа з нами”). Це гасло, придумане в Соціалістичній Партії із розрахунком перемогти на виборах 1975 і 1976 років, було узагальненою надією покінчити з історичною ізоляцією країни, а також прямувати до європейського миру і процвітання для Португалії. Багато в чому, успішний перехід до демократії і подальше приєднання до Європейського союзу, були тими двома конкретними кроками, які мали допомогти втілити ці екзистенційні надії.

✓ *Manuel P. Portuguese Exceptionalism and the Return to Europe: the 25 April 1974. Coup and Democratization, 1974–2010* // Режим доступу: https://ces.fas.harvard.edu/#/publications/working_papers/12

ДОКУМЕНТ № 8.

▣ Дімітріс Асімакулас⁵⁵ про студентський рух у Греції (уривок)

Перші ознаки масової мобілізації можна простежити в січні 1972 р., коли студенти, нарешті, відреагували на втручання правлячого режиму чи не в усі аспекти академічного життя. Призначення лекторів, корегування навчальних планів, рішення про фінансування вирішувались в авторитарному порядку. Та найголовніше, режим ліквідував практично всі представницькі органи на університетському та політехнічному рівнях, котрі раніше обиралися самими студентами. На їх місця влада призначила людей, які, по-суті, мали контролювати студентські об'єднання. Навесні 1972 р. університети демократично обрали

⁵³ Ллойд-Джонс Стюарт – шотландський історик, дослідник історії Португалії.

*У цьому контексті доречно згадати висловлювання Наполеона Бонапарта, котрий якийсь саркастично зазначив: “Європа закінчується на Піренеях”, маючи на увазі наслідки мавританського завоювання та сімсотрічного домінування у тому регіоні арабів.

⁵⁴ Мануель Пауль Крістофер – професор політології Університету Маунт Сент Мері (Меріленд, США).

⁵⁵ Асімакулас Дімітріс – професор Університету Суррей (Гілфорд, Велика Британія).

FEAs – “студентські комітети боротьби”, що значно полегшило поширення руху. Спочатку студенти використовували правовий протест, як-от вибори і бойкоти, обстоюючи також певні правила і процедури в суді. Непримиренність хунти незабаром привела до більш конфронтаційної протестної тактики, такої як мітинги, сидячі страйки і заворушення. Репресивна реакція режиму, зокрема, побиття з боку поліції, тортури арештованих, а також примусовий військовий призов на військову службу активістів тільки зміцнили рішучість студентів. І, нарешті, кульмінацією студентського руху стали сидячі страйки 14 листопада 1973 р. в Афінійській Політехніці, які спонукали багатьох громадян вийти на вулиці і протистояти владі [...].

✓ *Asimakoulas D. Translating ‘Self’ and ‘Others’: Waves of Protest Under the Greek Junta // Режим доступу: <http://epubs.surrey.ac.uk/343812/>*

ДОКУМЕНТ № 9.

□ Єлена Круговая⁵⁶ про характер режиму “чорних полковників” у Греції (уривок)

[...] Семирічний режим “чорних полковників” не можна віднести до типу “військово-фашистської диктатури”, оскільки він не мав чітко вираженої панівної ідеології і масової підтримки населення чи у формі масової політичної партії, чи будь-якого іншого громадського руху. Правильніше визначити цей режим як “авторитарний режим у формі військової диктатури” на кшталт режиму А. Піночета в Чилі. Правління “чорних полковників” довело, що наприкінці ХХ ст. військові режими в Європі вже не в змозі вирішувати внутрішньополітичні проблеми. Радикальні реформи в галузі економіки, проведені урядом Пападопулоса, мали лише короткотерміновий ефект, зведений нанівець світовою економічною кризою 1973–1974 рр. Модернізація країни не може відбуватися лише завдяки лібералізації економіки, потрібна й демократизація громадянського суспільства.

ДОКУМЕНТ № 10.

□ Вільям Чайслетт⁵⁷ про перехід до демократії в Іспанії, 1975–1982 рр. (уривок)

Змінам сприяла бюрократія, яка була в змозі розрізнити служіння державі і служінню певному урядові [...]. Крім того, режим Франко був *диктатурою військової людини*, а не *військовою диктатурою* і після його смерті не було необхідності усувати військових від влади [...]. Ліві зрозуміли, що їхні прагнення є утопічними і тому терпляче стали домовлятися з реформістами. Консенсус після настільки поляризованого минулого був великим досягненням. Він був утілений у *Пакті забуття (мовчання)* – негласній угоді між політичними елітами з метою йти вперед і не ворошити минуле. Озираючись назад можна було дестабілізувати ситуацію, як це зрештою трапилося в Аргентині [...].

✓ *Chislett W. Spain: What Everyone Needs to Know // Режим доступу: <http://www.gbv.de/dms/zbw/734044496.pdf>*

ДОКУМЕНТ № 11.

□ “Конституція Іспанії”, 6 грудня 1978 р.⁵⁸ (уривок)

Преамбула. [...] Іспанська нація, бажаючи встановити справедливість, свободу і безпеку, а також забезпечити добробут усіх, хто її складає, використовуючи своє суверенне право, заявляє про прагнення:

- гарантувати демократичне співіснування згідно з Конституцією і законами, на засадах справедливого економічного і соціального устрою;
- створити правову державу, що забезпечуватиме верховенство закону як вираження волі народу;
- забезпечити усім іспанцям і народам Іспанії реалізацію ними прав людини, а також розвиток їхніх культур і традицій, мов та інституцій;
- сприяти розвиткові культури й економіки з метою забезпечення усім гідної якості життя;
- побудувати передове демократичне суспільство і сприяти справі зміцнення мирних відносин й ефективного співробітництва між усіма народами Землі.

Згідно до цього, Кортеси ухвалили, а іспанський народ утвердив наступну Конституцію.

⁵⁶ *Круговая Єлена* – російський історик, дослідниця історії Греції.

⁵⁷ *Чайслетт Вільям* (1951 р. н.) – журналіст британської газети *The Times* в Іспанії.

⁵⁸ Конституція Іспанії попередньо схвалена на пленарних засіданнях Кортесів 31 грудня 1978 р., затверджена на референдумі 6 грудня 1978 р. і підписана королем 27 грудня 1978 р.

Вступний розділ

Стаття 1.

1. Іспанія конститується у правову демократичну соціальну державу, яка проголошує найвищими цінностями свого правопорядку справедливість, рівність і політичний плюралізм.

2. Носієм національного суверенітету є іспанський народ, джерело державної влади.

3. Політичною формою іспанської держави є парламентська монархія.

Стаття 2.

Конституція базована на непорушній єдності іспанської Нації, спільній і неподільній Батьківщині усіх іспанців; вона визнає і гарантує право на автономію для національностей і регіонів, її складових, і солідарність між ними [...].

Стаття 6. Політичні партії слугують вираженням політичного плюралізму, сприяють формуванню і виявленню волі народу і є основним інструментом політичного життя. Партії можуть вільно створюватися і здійснювати свою діяльність в рамках поваги до Конституції і закону. Їх внутрішня структура і діяльність повинні бути демократичними [...].

ДОКУМЕНТ № 12.

📖 Погляд Данієли Розенберг⁵⁹ на постфранкістську Іспанію (уривок)

[...] Після смерті Франко 20 листопада 1975 р. в Іспанії починаються політичні зміни, які мають на меті інтегрування до спільної Європи. Уряди демократичної Європи сприйняли смерть диктатора і прихід короля Хуана Карлоса з сумішшю полегшій та надії. У своїй тронній промові Хуан Карлос заявив водночас про своє бажання примирити іспанців із європейським вибором країни: “Європа повинна рахуватися з Іспанією, а ми – іспанці – теж європейці”. Це твердження виходить набагато далі за рамки переговорів про вступ до ЄЕС, які тоді вже розпочалися [...].

Для іспанських політичних кіл 1970–1980 рр. Європа була “виходом”, а в суспільній думці домінувала трійця “демократизація-модернізація-європеїзація”. Після проведення перших демократичних виборів Іспанія 28 липня 1977 р. вголос заявила про бажання приєднатися до Європейської спільноти [...]. Крім суто економічних цілей, європеїзм постфранкістських еліт базувався на переконанні, що тільки визнання Європи може надати повної легітимності розпочатому процесові демократизації [...].

Умови, в яких відбувся вихід із франкізму в Іспанії – політичний перехід на основі переговорів між реформаторами режиму й опозиційними партіями, – визначили розвиток процесу демократизації. Пошуки “консенсусу” (мовчазного зобов’язання дотримуватися стриманості та компромісу, що дозволило, зокрема, прийняти Конституцію 1978 р.) і “пакт мовчання” про франкістський період (символічно закріплений законом про амністію від жовтня 1977 р.) домінували протягом перших двох десятиліть у постфранкістській Іспанії [...].

✓ Розенберг Д. *Іспанія: осягнути Голокост, осягнути Європу // Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайєр. Пер. з фр. – Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 57–58, 61.*

⁵⁹ Розенберг Данієла – наукова співробітниця Інституту суспільних наук Іспанії.

ЗАНЯТТЯ 8.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ В КРАЇНАХ ЗАХОДУ

1. Прояви етнонаціоналізму в країнах Заходу
 - а) квебекська проблема
 - б) конфлікт в Ольстері
 - в) баскське національне питання
2. Досвід розв'язання міжнаціональних суперечностей у Бельгії та Швейцарії

📖 ДЖЕРЕЛА

- Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ, 2006.
French-Canadian Nationalism: An Anthology / Ed. by R. Cook. – Toronto, 1978.
Rioux M. La question du Québec: Assai. – Montréal, 1987.
Switzerland's Four National Languages // Режим доступу: <http://official-swiss-national-languages.all-about-switzerland.info/>
The Flemish Movement: A Documentary History, 1780–1990 / Ed. by T. Hermans. – London, 1992.
The Good Friday Agreement // Режим доступу: <http://www.sinnfein.ie/contents/15244>
Trudeau P. Federalism and French Canadians. – Toronto: Macmillan of Canada, 1968.

📖 ЛІТЕРАТУРА

- Андерсен Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – Київ, 2001.
Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер. – Київ, 2009.
Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Пер. з англ. – Харків, 2001.
Ле Дюк Л. Учасницька демократія: референдуми в теорії та на практиці / Пер. з англ. – Харків, 2002.
Менделсон М. Націоналістичні етнічні меншини: уроки Канади та Квебеку (пер. з англ.) // Політична думка. 1995. № 2/3.
Сіромський Р. Квебек: між федералізмом і сепаратизмом (1960–1982 рр.). – Львів, 2006.
Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. – Київ, 2004.
Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. – Київ, 2013.
Сухий О. Історія Бельгії: навч. посібник. – Львів, 2005.
Augusteyn J. Political Violence and Democracy. An analysis of the tensions within Irish republican Strategy, 1914–2002 // Режим доступу: https://www.academia.edu/8327725/Political_Violence_and_Democracy._An_analysis_of_the_tensions_within_Irish_republican_Strategy_1914-2002.
Beacháin D. Ó. From Guns to Government: The IRA in Context // Режим доступу: https://www.academia.edu/7636747/From_Guns_to_Government_The_IRA_in_Context.
Calzada I. Postindependence in Scotland, Catalonia and the Basque Country: City-Regional Small Nations Beyond Nation-States // Режим доступу: https://www.academia.edu/8122425/Postindependence_in_Scotland_Catalonia_and_the_Basque_Country_City-Regional_Small_Nations_Beyond_Nation-States.
Dewulf J. The Flemish Movement: On the Intersection of Language and Politics in the Dutch-Speaking Part of Belgium // Режим доступу: https://www.academia.edu/7610841/The_Flemish_Movement_On_the_Intersection_of_Language_and_Politics_in_the_Dutch-Speaking_Part_of_Belgium.
From Multiculturalism to Hybridity: New Approaches to Teaching Modern Switzerland / Ed. by K. Baumgartner and M. Zinggeler. – Cambridge, 2010 // Режим доступу: <http://www.cambridgescholars.com/download/sample/58885>.
Holloway D. Understanding the Northern Ireland Conflict: A Summary and Overview of the Conflict and Its Origins (The Community Dialogue, June 2005) // Режим доступу: <http://www.communitydialogue.org/PDFs/UnderstandNI-HistJune05.pdf>.
Godson D. The real lessons of Ulster // Prospect Magazine. 2007/ Issue 140 // Режим доступу: <http://www.sneps.net/OO/images/07Godsonrev.pdf>.
Linder W. Democracja Szwajcarska: Rozwiązanie w społeczeństwie wielokulturowym. Rzeszów, 1996.
Loyer B. Basque nationalism undermined by ETA // Режим доступу: <http://mondediplo.com/1998/02/08basque>.

Martínez-Herrera E. Nationalist Extremism and Outcomes of State Policies in the Basque Country, 1979–2001 // Режим доступу: <http://www.unesco.org/most/vl4n1martinez.pdf>.
McRoberts K. Quebec: Social and Political Crisis. – Toronto, 1988.
Québec: State and Society / Ed. by A.-G. Gagnon. – Toronto, 2004.
Two Nations, Many Cultures: Ethnic Groups in Canada / Ed. by J.-L. Elliot. Scarborough, 1979.

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – розглянути причини, особливості та наслідки розгортання етнополітичних рухів у країнах Заходу у др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст.

З-поміж чинників, які упродовж др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. визначали суспільно-політичний розвиток низки країн Заходу, особливе місце займають рухи за національне самовизначення. За твердженням відомого британського націолога Ентоні Сміта, з початку 1960-х рр. світом прокотилася “третя хвиля”⁶⁰ етнічних рухів за автономію або ж відокремлення, що зачепила успішні в соціальному й економічному розвитку держави Заходу. При розгляді **першого питання** потрібно охарактеризувати етнонаціоналістичні рухи у Квебеку (Канада), Ольстері (Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії), Країні басків (Іспанія) (див. *Документ № 1*).

а) Квебекська проблема. Суть проблеми Квебеку полягає у намаганні частини франкомовних жителів цієї канадської провінції досягти такого статусу, який би дозволив зберегти національну ідентичність (див. *Документ № 2*). До загострення проблеми Квебеку на початку 1960-х рр. спонукали: 1) нехтування федеральною владою конституційно закріплених мовних прав франкофонів; 2) гірші економічні показники регіону порівняно з деякими іншими провінціями; 3) світові деколонізаційні процеси; 4) відсутність достатніх юридично закріплених гарантій, необхідних для збереження національної ідентичності. Актуалізація квебекської проблеми співпала із “тихою революцією” (1960–1966) – кардинальними змінами у всіх сферах життя провінції, зокрема, що стосується перегляду її статусу у складі Канадської федерації (*Документ № 3*). Яку роль відіграв “французький чинник” в ескалації проблеми? До яких кроків вдавалася федеральна влада аби збити напруту?

Справжнім випробуванням для єдності Канади стала “жовтнева криза” 1970 р., пов’язана із терористичними діями ліворадикального Фронту Визволення Квебеку (ФВК), унаслідок яких у провінції було запроваджено надзвичайний стан. Спалах квебекського екстремізму не призвів до бажаних результатів. Поліція зуміла ліквідувати терористичне крило квебекських сепаратистів і з того часу рух за незалежність Квебеку набув винятково мирного та демократичного характеру. Свідченням цього стали два референдуми: за “асоціативний суверенітет” 1980 р. і про незалежність 1995 р. Яким чином канадський уряд намагався переконати квебекців залишитися у складі федерації? (*Документ № 4*). У чому, на Ваш погляд, причина невдач сепаратистів? З допомогою яких кроків квебекці намагались зберегти власну національну ідентичність?

Прийняття 17 квітня 1982 р. Конституції Канади не розв’язало, як передбачалось, проблеми Квебеку. Усі партії у Національній асамблеї провінції відкинули можливість погодитись з основним законом держави у тому вигляді, у якому він був остаточно схвалений, а всі наступні уряди провінції відмовились його ратифікувати. Конституція стала новим подразником у взаєминах між Квебеком й Оттавою. Що сьогодні є живильним ґрунтом для сепаратистських настроїв? Чи здатна канадська демократія розв’язати проблему Квебеку? Яке значення для міжнародного порозуміння мало визнання у 2006 р. квебекців окремою нацією всередині Канади?

б) Конфлікт в Ольстері пов’язаний з прагненням частини населення (переважно католиків) до виходу цієї адміністративно-політичної одиниці зі складу Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та подальшого

⁶⁰ Перша хвиля – остання чверть ХVІІІ ст., друга – 30–40-і рр. ХХ ст.

приєднання до Ірландської Республіки. Пригадайте причини появи Ольстерської проблеми. Яку роль у конфлікті відігравав релігійний чинник?

Після проголошення незалежності Ірландії у 1949 р. Ірландська республіканська армія (ІРА), залишаючись парамілітарною організацією, продовжила боротьбу за звільнення Північної Ірландії з-під управління Лондона (тактика “міської герилы”). Ознайомтесь з *Документом № 5* і визначте, яку мету декларувала ІРА? Вуличні зіткнення між католиками і протестантами, вбивства політиків, терористичні акції (зокрема з боку “оранжистів” – ірландських протестантів) фактично втягнули регіон у стан громадянської війни (1969–1974). У 1970 р. британський уряд Едварда Гіта (1970–1974) увів до Північної Ірландії регулярні військові частини, а згодом розпустив ольстерський парламент та уряд. Плани мирного врегулювання проблеми Ольстеру або відкидались ворогуючими сторонами, або не задовольняли офіційний Лондон. Проаналізуйте, наскільки вдалими були спроби розв’язати ольстерське питання кабінетом М. Тетчер (1979–1990)?

На початку 1990-х рр. за ініціативою британського прем’єра Джона Мейджора (1990–1997) і лідера політичного крила “Шин Фейн” (ірл. “Ми самі”) Джеррі Адамса досягнуто домовленості про припинення збройних дій, як з боку ІРА (з 1 серпня 1994 р.), так і з боку протестантських загонів. У 1998 р. підписано компромісний договір т.зв. “Угоду на Великодню п’ятницю”, яка передбачала роззброєння ІРА, виведення з Ольстеру британського військового контингенту та формування нового уряду Північної Ірландії із залученням до нього представників “Шин Фейн”. 2 грудня 1999 р. Лондон передав урядові, сформованому з католиків і протестантів, свої повноваження. Втім, уже влітку 2000 р. у Північній Ірландії розпочались заворушення на релігійному ґрунті, у відповідь на що Лондон запровадив пряме правління. Прочитайте *Документ № 6* і з’ясуйте, яку роль “Шин Фейн” відводила мовному питанню?

8 травня 2007 р. поновлено автономію Ольстеру, відновлено діяльність його владних інституцій. В уряд делегували своїх представників колишні непримиренні супротивники – Юніоністська партія і “Шин Фейн”. Чи можливе вирішення проблеми Ольстеру? Опрацюйте *Документ № 7* і з’ясуйте сутність конфлікту “британськості” й “ірландськості” в нинішньому Ольстері.

в) *Баскське національне питання* – політичний конфлікт в Іспанії, спричинений прагненням народу басків забезпечити свої політичні та національно-культурні права. Після скасування самоуправління Країни Басків (Еускаді) у 1939 р. у баскському національному русі домінували радикальні політичні сили, найвідомішим представником яких стала заснована 1959 р. терористична організація ЕТА (з баск. “Країна Басків та Свобода”). Які причини загострення конфлікту саме у цей час? Як авторитарний режим Франко боровся із сепаратистами?

Баскські радикали виступали за здобуття незалежності країни збройним шляхом, вдаючись до терактів проти представників іспанської влади, армії і поліції. На початку 1970-х рр. зростає інтенсивність і частота терористичних акцій радикальних угруповань. У грудні 1973 р. бойовики ЕТА вбили прем’єр-міністра Іспанії Карреро Бланко. Хвиля політичного терору викликала жорсткі репресивні заходи з боку іспанського уряду. У жовтні 1979 р. ухвалено Статут про автономію Країни Басків, підготований за участю короля Хуана Карлоса I і схвалений басками на референдумі 25 жовтня 1980 р. Проте й це не розв’язало проблеми. Ознайомтесь з *Документом № 8* і визначте мету баскського національного руху.

Нині у політичному житті Країни Басків домінують дві тенденції, які представляють найвпливовіші політичні сили – “Баскська націоналістична партія (підтримує ідею обстоювання широких автономних прав для Басконії через діалог з мадридським урядом) і ЕТА (виступає за продовження боротьби за повну незалежність Країни Басків, у т. ч. методами політичного терору). У чому сходяться

та розходяться ці політичні сили? Чи можливе примирення між симпатиками ЕТА та їх жертвами? (Документ № 9).

Дещо осібно від проявів етнонаціоналізму в Канаді, Великій Британії та Іспанії стоять рухи за збереження національної ідентичності у Бельгії та Швейцарії, що є предметом нашого вивчення у **другому питанні**. Їх передусім визначає переважно мирний характер та зосередження основної уваги навколо мовних питань. З огляду на потребу захисту мов малих народів, Рада Європи у 1992 р. ухвалила “Європейську хартію регіональних мов або мов меншин”, що визначає механізми збереження мов національних меншин. Як пояснити, що низка країн, зокрема Російська Федерація, приєдналися до Хартії, але не ратифікували її?

Національне питання у Бельгії. Упродовж 1960-х рр. етномовні відмінності стали підставою конфлікту у бельгійському суспільстві між валлонами, котрі спілкуються французькою мовою (трохи більше 30 % населення) та фламандцями, що розмовляють голландською мовою (близько 60 % населення). Опрацюйте *Документ № 10* і охарактеризуйте, як історично склалися міжетнічні відносини у Бельгії? Гостроти питанню надав той факт, що фламандці займали кращі економічні позиції, аніж валлони. Це неминуче сприяло формуванню почуття нерівності, штовхало на шлях до самоврядування. Відтак, по війні за етнічною ознакою виникло декілька політичних партій: Фламандський народний союз, Валлонське об'єднання, Демократичний фронт франкофонів. До 1978 р. три основні бельгійські партії – християнська, соціалістична та ліберальна розпалися на окремі етнічні організації. Проте, на відміну від Іспанії чи Великої Британії, національне питання в Бельгії протягом всього часу вирішувалося мирним шляхом. Важливу роль у захисті інтересів як валлонів так і фламандців відіграло конституційно закріплене право “вето лінгвістичної групи”, яке передбачає погодження того чи іншого питання представниками обох громад, аби потенційне рішення не завдало шкоди відносинам між етноспільнотами всередині держави.

Національне питання у Швейцарії. Швейцарія – яскравий приклад поліетнічного утворення, де окремі етноси співіснують у межах єдиної держави, а їхні представники домагаються водночас і окремої етнічної, і спільної національної ідентичності. Швейцарія має чотири офіційні мови: німецьку (74 % швейцарців користуються нею у повсякденні), французьку (21 %), італійську (4 %) і ретороманську (1 %). Швейцарська особливість у тому, що мовні суперечки між кантонами траплялися нечасто через їхню відносно лінгвістичну однорідність (див. *Документи № 11 і 12*). Яку роль, на Вашу думку, відіграє той факт, що основні галузі промисловості, на які опирається економіка країни, рівномірно розташовані по країні? Чи впливає на цілісність держави конфедеративний устрій Швейцарії та розміщення органів влади відразу у кількох містах (Базель, Берн, Женева, Лозанна, Цюрих)?

Отже, етнічні проблеми у др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. посідали помітне місце в суспільному житті країн Заходу. Напевне не вартує говорити про остаточне вирішення того чи іншого питання, наразі можемо твердити лише про деяке згладження суперечностей і намагання спрямувати рухи за національне визначення у мирне і демократичне русло.

☞ СЛОВНИК

* *Етнонаціоналізм* (англ. *ethnonationalism*) – вид націоналізму, головна увага у якому фокусується на “органічній єдності” людей, котрі творять націю на основі походження, мови, релігії, традицій, історії, емоційній прив’язаності до землі (прадавні корені етнічних почуттів за Воккером Коннором). Здебільшого вживається для позначення націоналізму недержавних народів.

* *Ірредентизм* (італ. *irredentismo* від лат. *irredento* – поневолений) – рух за анексію території іншої держави на підставі етнічної належності або попереднього володіння.

* *Міська герилья* (ісп. *guerilla*) – партизанська війна в місті.

* *Націоналізм* (фр. *nationalisme*) – ідеологія і політика, базовим принципом яких є теза про вищу цінність нації та її першість у державотворчому процесі.

* *Сепаратизм* (фр. *séparatisme*, від лат. *separatus* – окремий) – прагнення окремих груп населення чи організацій до відокремлення; рух за надання частині держави права автономії або ж її повне відокремлення й створення нової держави.

▣ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

▣ **Рой К. Мекрайдіс**⁶¹ “Етнонаціоналізм” (уривок)

Етнонаціоналістичні рухи настільки поширилися у наш час, що узагальнене дослідження стало настільки ж складним, як і докладне вивчення кожного з них [...]. По суті, не має жодної сучасної нації-держави, у якій би не існувало це явище. У кожному з цих випадків воно породжує ідеологічні явища, які мають своєю передумовою такі засади: а) вони відверто націоналістичні і запозичують з ХІХ століття ідеологію націоналізму; б) вони реформістські і закликають до засадничих реформ у напрямку поглиблення федералізму та посилення децентралізації; в) у спробі переформулювати теорію демократії вони наголошують на прямій участі, лояльності і контролі, здійснюваному громадянами в межах локальних чи малих громад. Особливий інтерес для нашого обговорення становлять форми націоналізму, що їх унаочнює етнонаціоналізм. Вони виникають, коли якась важлива ознака національної приналежності відрізняє дану групу людей всередині країни від решти населення. Таким елементом національної приналежності може бути відмінна релігія чи мова, спільне минуле, расові та культурні характеристики. Є країни, де, як було зазначено, такі ознаки добре помітні. Мешканці Квебеку у Канаді розмовляють французькою мовою, сповідують католицизм та мають спільну пам'ять, що ідентифікує їх із Францією, французькою історією та культурою. Шотландці та валлійці заявляють, що мають відмінні від англійців культурні, релігійні й мовні ознаки. Фламандці та валлонці у Бельгії розмовляють різними мовами й живуть у різних частинах країни. На Кіпрі, де греки й турки мешкають відокремлено, практично все – релігія, мова, культура, історія – розділяє дві громади та поглиблює відмінності між ними [...].

ДОКУМЕНТ № 2.

▣ **Марсель Шап'ю**⁶² “Чому я сепаратист”, (уривок)

[...] Він канадець, але водночас і франкоканадець. Його країною є Канада, але він визнається лише у Квебеку. Він твердить, що належить до великої Французької цивілізації, проте весь час у свій бік чує: “Цей проклятий француз!”. Він змушений бути двомовним, тоді як інші користуються лише однією мовою [...]. Він визнає, що Канада – двокультурна країна, але коли розмовляє французькою його не хочуть обслуговувати навіть у Західному Монреалі [...]. Він говорить усім про національну єдність, але йому кажуть “не висуйайся із своєї провінції”. Він переконаний, що його провінція найбагатша, але в ній найвищий рівень безробіття [...]. Його спонукають до загальноканадського патріотизму, але він тільки й чує, що “Боже бережи королеву” [...].

✓ *Chaput M. Why I Am a Separatist / Transl. from the French. – Toronto: The Ryerson Press, 1962. P. 28–29.*

ДОКУМЕНТ № 3.

▣ **Руслан Сіромський** “Квебек: між федералізмом і сепаратизмом”, (уривок)

Проблема Квебеку має глибоке історичне коріння, проте реальною загрозою для цілісності Канадської федерації вона стала лише на початку 1960-х рр. Саме тоді, під впливом “тихої революції”, у франкоканадців виникло бажання досягти справжньої, а не декларативної рівності з англоканадцами і таким чином гарантувати збереження власної національної ідентичності. Поштовхом до цього стала швидка асиміляція франкофонів поза Квебеком, що викликала боязнь рано чи пізно розділити їхню долю. Тож, аби уникнути асиміляції, квебекці заявили про прагнення “Бути господарями у власному домі!” і самостійно визначати майбутнє своєї провінції [...].

Проте єдиного бачення щодо майбутнього Квебеку у провінційному політикумі не викристалізувалось і, назагал, можна виділити чотири підходи до розв'язання квебекської проблеми: забезпечення лінгвістично-культурної рівності франко- та англоканадців, “особливий статус” Квебеку у складі федерації, “суверенітет-асоціація” та повне

⁶¹ Мекрайдіс Рой К. (1919–1991) – американський політолог, професор Массачусетського університету.

⁶² Шап'ю Марсель (1918–1991) – один з ідеологів квебекського сепаратизму у 1960-х, лідер “Руху за національну незалежність”.

відокремлення від Канади. Якщо перший підхід, у той чи інший спосіб, розглядався як програма-мінімум усіма партіями й рухами, то сепарація трактувалась, здебільшого, як остання альтернатива. У квебекському суспільстві на той час так і не склалося критичної маси, готової беззастережно підтримати відокремлення від Канади.

[...] Водночас, треба врахувати ту обставину, що франкоканадці були серед творців Канадської федерації і, вочевидь, політичне утворення, до якого вони належали, не сприймалось ними як зовсім чуже. Щобільше, багатьом квебекцям було притаманне почуття “подвійної приналежності” – до Квебеку (мала батьківщина) і до Канади (велика батьківщина). Тому суперництво централізаторських та відцентрових ідей не стало боротьбою виключно франкоквебекців – прихильників розширення прав провінції, з англоканадцами – переконаними федералістами.

✓ *Сіромський Р. Квебек: між федералізмом і сепаратизмом (1960–1982 рр.). – Львів: Тріада Плюс, 2006. С. 188–190.*

ДОКУМЕНТ № 4.

▣ **З виступу прем'єр-міністра Канади П'єра Трюдо⁶³ напередодні референдуму про асоціативний суверенітет Квебеку, 14 травня 1980 р. (уривок)**

[...] Є дуже мало прикладів в історії демократії, коли одна частина країни вирішує, як їй цього заманеться, чи хоче вона бути частиною тієї країни, до складу якої завжди належала [...]. Ми дуже добре розуміємо, чого домагаються ці гендлярі (*hucksters*), коли виступають на підтримку стверджувального голосування. Вони намагаються апелювати до кожного, хто скаже “так” новій угоді. “Так” рівності націй. Водночас “так” асоціації і спільній валюті. “Так” другому референдуму. “Так” простому мандату на переговори. Ті, хто говорить “так”, роблять це через свою гордість, а не розуміння питання, або ж тому, що хочуть збільшити свою владу [...]. Якщо відповідь на запитання референдуму буде “ні”, ми всі говорили, що це буде інтерпретуватися як мандат на зміни до Конституції, як оновлення федералізму [...]. Пан Левек попросив висловити моє ставлення, якщо більшість Квебеку проголосує “так”. Я вже відповідав на це питання [...]. Я скажу йому, що є двоє дверей. Якщо ви постукаєте у двері асоціативного суверенітету, то немає жодних можливостей для переговорів (*Оплески*). Пан Левек продовжує: “А як ж демократія? Невже ви це зробите, якщо більшість мешканців Квебеку проголосує “так”? Хіба ви не зобов'язані, за принципом демократії, вести переговори?”. Насправді, ні! Це все одно, що сказати пану Левеку, “Народ Ньюфаундленду щойно 100-відсотково проголосував щодо перегляду контракту електроенергії з Квебеком. І Ви зобов'язані, заради демократії, поважати волю Ньюфаундленду, чи не так?”. Очевидно, що такого роду логіка тут не працює. Побажання Квебеку може бути виражене через демократичний процес, але його не можна пов'язати з волею інших провінцій [...]. Ми не дозволимо цій країні померти, бо Канада – це наш дім, і батьківщина [...]. Ми збираємося сказати тим, хто хоче, щоб ми перестали бути канадцами, гучне “НІ” (*Вигуки “Ні”. Оплески*).

✓ *Pierre Elliot Trudeau, Speech at the Paul Sauvé Arena, Montreal, Quebec, May 14, 1980 // Режим доступу: <http://canadaonline.about.com/.../www.collectionscanada.ca/primeministers/h4-4083-e.html>*

ДОКУМЕНТ № 5.

▣ **Кеті Салліван “ІРА – Герої, що об'єднують Націю”, 7 квітня 1997 р. (уривок)**

[...] Хоч англійці так не вважають, усе ж Ірландія має вирішувати свою долю самостійно. Ані Англія, ані англійська меншина, що проживає в Ірландії і витіснила ірландців з цих місць, немає жодних прав вирішувати майбутнє Ірландії. Англійцям слід покинути цю територію, щоби в Ірландії, та й у самій Англії, могло розпочатися нормальне життя [...]. Попри це, англійці переконують, що якщо вони виведуть з Півночі війська – спалахне громадянська війна, позаяк ІРА почне різанину “невинних” протестантів. Однак ІРА пояснила, що протестанти з робітничого класу на Півночі фактично є ірландцями. Тими людьми, які стояли у фарватері англійського домінування, тими людьми, яких обманом змусили повірити, що Англія – їхня батьківщина. Одне із завдань ІРА – переконати протестантів відкинути Англію і стати вільними. Мета ІРА – досягти демократії, самовизначення, законності, об'єднання і свободи для всіх мешканців Ірландії. Єдиний можливий шлях для втілення цього у життя – якщо англійці покинуть Ірландію і повернуть

⁶³ *Трюдо П'єр Еліот (1919–2000)* – канадський державний діяч, лідер Ліберальної партії (1968–1984), прем'єр-міністр (1968–1979, 1980–1984), федераліст.

країну ірландцям. Якщо вони це зроблять, уся Ірландія, уперше за вісімсот років, стане вільною аби будувати своє власне майбутнє [...].

ДОКУМЕНТ № 6.

☐ “Ірландську мову народів” (Маніфест “Шин Фейн”), 2003 р. (уривок)

[...] Ірландська мова є центральним компонентом нашої культури, – усіх нас, хто живе на цьому острові, незалежно від переконань і політичної приналежності. Вона збагачує наше життя. Тому “Шин Фейн” свято вірить у потребу захистити та сприяти розвитку ірландської мови. Наша політична мета – створення рівноправного двомовного суспільства, забезпечення можливості говорити рідною мовою [...].

Пріоритетним у справі захисту ірландської мови на 2003–2008 рр. “Шин Фейн” визначила добиватись:

[...] юридичного визнання британським урядом III частини “Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”;

[...] негайного призначення Комісара у справах ірландської мови;

[...] ухвалення Закону про ірландську мову, який би надавав їй такий самий статус, як у валійської чи шотландської мов;

[...] створення ірландськомовного телебачення та радіо;

[...] проголошення спеціальної політики, яка б захищала права людей, котрі розмовляють ірландською мовою і сприяла розвитку ірландської мови на всіх адміністративних рівнях Півночі (йдеться про Північну Ірландію – С. К., Р. С.) [...].

✓ *Giving the Irish language back to the people (Sinn Féin Irish Language manifesto), 2003 // Режим доступу: <http://www.sinnfein.ie/policies/manifesto/35>.*

ДОКУМЕНТ № 7.

☐ Конфлікт британськості й ірландськості в Ольстері триває, 11 січня 2013 р. (уривок)

[...] Уже понад п'ять тижнів у Північній Ірландії тривають протести й сутички, в яких поліція була змушена застосовувати гумові кулі й водомети. Приводом для чергового спалаху насильства стало рішення міської ради Белфаста обмежити кількість днів, коли на будівлі вивішують британський прапор. Понад 100 осіб були заарештовані і 66 службовців поліції зазнали поранень. Поліція Ольстера каже, що на підтримку спокою упродовж понад п'яти тижнів вже витратили 7 мільйонів фунтів стерлінгів. [...] Теперішній спалах емоцій почався 3 грудня, коли міська рада Белфаста, де щораз більше відчувається вплив католиків-республіканців, вирішила, що британський прапор вивішуватиметься на будівлі ради не щодня, а лише за певних офіційних нагод. З того дня почалися протести й заворушення [...]. У повідомленнях з Північної Ірландії вказують, що суперечка довкола прапора – то лише привід, а сама проблема ілюструє, наскільки глибокими є корені протистояння в Ольстері. Протестанти-юніоністи, які вважають себе британцями, побоюються, що католики-республіканці, які прагнуть воз'єднання з Ірландською Республікою, набирають більшої політичної сили. Але і проірландські католики-республіканці зараз також не мають вирішальної більшості, щоб упроваджувати своє бачення розвитку провінції. Запроваджене в межах мирного процесу самоврядування Північної Ірландії створило можливість громадам відстоювати свої інтереси у політичний спосіб. Ця система переважно спрацьовує вже з 1998 року, але Ольстер залишається розділеним суспільством, якому постійно загрожують конфлікти.

✓ *Конфлікт британськості й ірландськості в Ольстері триває // Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24820910.html>*

ДОКУМЕНТ № 8.

☐ З інтерв'ю баскського письменника Кольдо Ландалузе⁶⁴ (уривок)

Запитання: Яка мета національно-визвольної боротьби баскського народу? Чи не боїтесь Ви у випадку успіху потрапити в економічну блокаду? Адже навколо Країни Басків розташовується Євросоюз [...].

Відповідь: Ми не боїмося. Це Іспанія боїться від'єднання, бо якщо Каталонія і Країна Басків отримають незалежність, то вона втратить більшу частину розвинутих економічних районів, які є основою “національної економіки”. Крім того, у нас перед очима приклад Шотландії. Насправді, велика держава боїться цього історичного прикладу.

⁶⁴ Ландалузе Кольдо – сучасний баскський письменник, журналіст.

[...] Нині найкраща і найсильніша економічна інфраструктура Іспанії в Країні Басків. Тут також найнижчі показники падіння курсу у всій Іспанії. Знову ж таки, це не ми боїмося, це Іспанія боїться нашої незалежності. Багато іспанських генералів пропонують зайняти Каталонію і Країну Басків – напевне, це єдине, чим вони можуть нас стримати. В Іспанії демократія будується на церкві й армії.

ДОКУМЕНТ № 9.

☞ Чи можливе примирення між симпатиками ЕТА та їх жертвами? (2011 р.) (уривок)

Оголошення про остаточне припинення збройної боротьби баскським угрупованням ЕТА зустріли у Країні Басків, або Еускаді, як її називають самі баски, мішанкою надії і недовіри. Протягом десятиліть у Країні Басків панували страх і скептицизм. За півсторіччя існування діяльність ЕТА поділила баскське суспільство, що, однак, приречене до співіснування у містах і містечках [...]. Ось свідчення [...] жінок, що на їхньому житті позначилася діяльність ЕТА.

ЕТА вбила чоловіка Крістіни Саґарсасу вибуховим пристроєм, підкладеним під авто, 1996 року. [...] Крістіна залишилася вдовою із трьома дітьми [...].

Крістіна Саґарсасу: “Примирення? Що це? Що це означає “примирення”? Мені це не дуже ясно. Жити поруч – це вже багато [...]. Достатньо просто співіснувати...”.

Аранча Отаегі живе у Рентерії – бастіоні баскської радикальної пронеалежницької лівіци [...]. Її сина було заарештовано 1999 року у Франції за підтримку ЕТА. Його засудили за невдалий замах на в'язничного службовця Айтцоля Гогорсу і перевели до тюрми у Севільї за 900 кілометрів від Країни Басків, де він відбуває 20-річний термін ув'язнення.

Аранча Отаегі: “Мені шкода всіх загиблих, жертв і членів їхніх родин. Але загиблі є і з нашого боку, і про наших жертв ніхто не згадує. Хто попросить вибачення? Добре, якщо ми мусимо просити вибачення, спершу хай попросять в нас за все, що нам зробили. Нам доведеться співіснувати. Все минуло? Я не маю нічого ні до, ні проти когось. Треба все зробити належним чином, бо це необхідно після такої конфронтації...”. [...] Примирення ж може тривати кілька поколінь.

✓ *Чи можливе примирення між симпатиками ЕТА та їх жертвами? // Режим доступу: <http://ua.euronews.com/2011/11/11/reporter-basque-country-after-eta/>*

ДОКУМЕНТ № 10.

☞ Проблеми повоєнного періоду (Бельгія) (уривок)

[...] Домінування французької мови до Першої світової війни демонструвало економічну і політичну перевагу валлонів, котрі контролювали як місцеві, так і національні органи влади, а також головні партії. Проте після 1920 р., а особливо після Другої світової війни, відбулася низка змін [...]. Динамічна індустріалізація перетворила Фландрію у процвітаючий регіон, тоді як Валлонія переживала економічний спад. Вищий рівень народжуваності на півночі сприяв збільшенню частки фламандців серед населення Бельгії. Крім цього, фламандці стали відігравати помітнішу роль у політичному житті країни, а деякі з них отримали важливі державні посади, які до того обіймали валлони. Закони 1962 і 1963 рр. встановили чіткий лінгвістичний кордон, однак ворожнеча зберігалась, а регіональна окремішність посилилась. І фламандці, і валлони протестували проти дискримінації при зарахуванні на роботу; в університетах Брюсселя і Лувена спалахнули заворушення, що зрештою призвело до поділу університетів за мовною ознакою [...]. Згодом було створено й окремі фламандські і валлонські міністерства освіти, культури і економічного розвитку. Перегляд конституції у 1971 р. підготував ґрунт для запровадження регіонального самоуправління у вирішенні більшості економічних і культурних питань [...]. У 1980 р. досягнуто домовленості з приводу автономії Фландрії і Валлонії, додаткові поправки до конституції розширювали фінансові і законодавчі повноваження регіонів. Після цього створено дві регіональні асамблеї, у склад яких увійшли члени національного парламенту від виборчих округів у відповідних місцевостях [...].

ДОКУМЕНТ № 11.

☞ Бенедикт Андерсон⁶⁵ “Остання хвиля” (уривок)

⁶⁵ Андерсен Бенедикт Річард (1936 р. н.) – професор міжнародних відносин Корнельського університету (США).

[...] У світі, де національна держава є загальною нормою, все це означає, що нації тепер можуть бути уявленими навіть і без мовної спорідненості [...]. По суті, сьогодення багатомовна Швейцарія є продуктом початку ХІХ ст. [...]. Показово, що навіть 1848 року, майже через два покоління після утворення швейцарської держави, давні релігійні розбіжності були політично більш значимими від мовних. На територіях, визначених як католицькі, протестантизм був *поза законом*, а в протестантських регіонах, відповідно, нелегальним був католицизм; і ці закони підлягали суворому виконанню (Мова ж залишалася справою особистого вибору й зручності). Лише після 1848 року, під впливом європейських революцій і загального поширення народномовних національних рухів, релігія поступилася своїм місцем мові, й країна виявилася розділеною на стало визначені лінгвістичні регіони (Тепер уже релігія стала справою особистого вибору) [...]. Швейцарський націоналізм можна зрозуміти лише як частину “останньої хвилі” (національних рухів – С. К., Р. С.) [...]. Інакше кажучи, він виник у ту добу світової історії, коли нація перетворювалася у міжнародну норму й коли ставало можливим “моделювати” національну приналежність у значно складніший спосіб, ніж досі. Якщо політичний консерватизм і соціально-економічна відсталість Швейцарії “затримали” виникнення націоналізму, то нединастичність і немонархічність її домодерних політичних інституцій допомогли запобігти ексцесам офіційного націоналізму [...].

✓ Андерсон Б. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму* / Пер. з англ. – Київ: Критика, 2001. С. 169–173.

ДОКУМЕНТ № 12.

📖 Ентоні Сміт⁶⁶ “Націоналізм” (уривок)

[...] Існують випадки “поліетнічних націй”, як охоплюють окремі етноси, що з тої чи іншої причини зійшлися разом або їх змусили об’єднатися й вигадати спільну історію та політичну пам’ять. У Бельгії, Швейцарії та Іспанії окремі етноси й далі співіснують у межах держави чи федерації, а їхні представники домагаються водночас і окремої етнічної, і спільної національної ідентичності. Наприклад, у Швейцарії деякі жителі кантону Юра прагнули кантональної незалежності від Берну, але їхні прагнення було чітко обмежено швейцарською “національною ідентичністю” і політичними перспективами держави. Загалом швейцарець може пишатися конкретною національною культурою, означеною кордоном, батьківщиною, єдиною економікою та спільними правами й обов’язками для всіх громадян, тоді як французо- чи італо мовні кантони змирилися з деяким “*Innenschweiz*” – вигаданням мітів та історичної пам’яті старої конфедерації (*Eidgenossenschaft*) [...].

✓ Сміт Е. *Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія* / Пер. з англ. – Київ: “К.І.С.”, 2004. С. 21.

⁶⁶ Сміт Ентоні Девід (1939 р. н.) – професор з питань етнічної належності й націоналізму Європейського інституту Лондонської школи економіки, один з найвідоміших дослідників націоналізму.

ЗАНЯТТЯ 9.

МОЛОДІЖНІ ПРОТЕСТНІ РУХИ 1950–1970-х РОКІВ

1. Світогляд бітників і гіпі як вияв неполітичного протесту
2. Студентський рух
 - а) США
 - б) Німеччина
 - в) травневі події 1968 р. у Франції

📖 ДЖЕРЕЛА

Гасла революції 1968 року у Парижі / Пер. з фр. // "І". 2007. Чис. 46.
Інтерв'ю з Даніелем Кон-Бендітом: З 1968 у 1998 // "І". 2002. Чис. 24.
Маєр Г. 1968 рік: У ролі університетського професора // "І". 2002. Чис. 24.
1968 in Europe // Sources // Режим доступу: <http://www.1968ineurope.com/index.php/sources/index/29>
1968: A Defining Year in World Politics // Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20111016011213/>

📖 ДОСЛІДЖЕННЯ

Гротович В. Паризький травень: Новий вимір насильства в політиці // "І". 2002. Чис. 24.
Загородзка Д. Йошка Фішер // "І". 2002. Чис. 24.
Зельке К. Покоління // "І". 2002. Чис. 24.
Ковалевська Є. Бітники – перші неформали в житті та літературі // Режим доступу: <http://litakcent.com/2008/01/29/jevhenija-kovalevska-bitnyky-pershi-neformaly-v-zhytti-ta-literaturi/>
Кормільцев І. Покоління Х: останнє покоління? // "І". 2002. Чис. 24.
Левада Ю. Нотатки щодо "проблеми поколінь" // Критика. 2003. Ч. 10.
Маєрчик М. Архаїчні парадигми у поведінкових нормах гіпі // "І". 2005. Чис. 38.
Мінаєв А. Піднесення молодіжного руху другої половини 60-х рр. ХХ ст. в країнах Заходу та причини його занепаду // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. 2000. Вип. 7.
Мінаєв А. Бітники та їх вплив на характер молодіжного протесту 60-х рр. ХХ ст. в країнах Заходу // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2004. Вип. 229–230.
Молодіжний радикалізм другої половини 60-х рр. ХХ ст. в країнах Західної Європи та США. Конспект лекцій. Частина I / Укл.: А. Мінаєв. – Чернівці, 2008.
Тіндал Дж. Історія Америки / Пер. з англ. – Львів, 2010.
Фольбрехт Р. Від субкультур до стилів життя // "І". 2005. Чис. 38.
Чушак Х., Бойко В. З наплічниками на узбіччі // "І". 2002. Чис. 24.
Bloom J. Class, Race and Civil Rights Movement. – Indianapolis, 1987.
Deaton C. The Memory of May '68: The Ironic Interruption and Democratic Commitment of the Atelier Populaire // Режим доступу: http://www.academia.edu/5800667/The_Memory_of_May_68_The_Ironic_Interruption_and_Democratic_Commitment_of_the_Atelier_Populaire.
Dubnov A. 'Those new men of the sixties': nihilism in the liberal imagination // Режим доступу: http://www.academia.edu/7976740/Those_new_men_of_the_sixties_nihilism_in_the_liberal_imagination.
Ghosh S. The Dehumanisation of women in Kerouac's On the Road // Режим доступу: http://www.academia.edu/7907703/The_Dehumanisation_of_women_in_Kerouacs_On_the_Road.
Kavet A. The Demise of the Subcultural Identity: Towards a Postmodern Theory of The Hipster and Hipster Style // Режим доступу: http://www.academia.edu/472161/The_Demise_of_the_Subcultural_Identity_Towards_a_Postmodern_Theory_of_The_Hipster_and_Hipster_Style
Llano S. Beating Rhetoric: Rhetorical Theory in the Beat Generation // Режим доступу: http://www.academia.edu/970522/Beating_Rhetoric_Rhetorical_Theory_in_the_Beat_Generation.
Matthey P. 1968: The Year of Two Student Springs. Czechoslovak and French Movements Compared // Режим доступу: http://www.academia.edu/4386028/1968_The_Year_of_Two_Student_Springs_-_Czechoslovak_and_French_Movements_Compared_-_May_2012_

Max B. What, if anything, did the protests of 1968 achieve? // Режим доступу: http://www.academia.edu/6988023/What_if_anything_did_the_protests_of_1968_achieve.

The Way of the Hippie // Режим доступу: <http://www.hippy.com/modules.php?name=News&file=article&sid=9>.

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – проаналізувати генезу та особливості молодіжних протестних рухів у 1950–1970-х роках.

У **першому питанні** потрібно розглянути формування та характерні риси світогляду бітників і гіпі. Орієнтовно у середині 1950-х років у США (Каліфорнія) сформувався літературний і молодіжний рух, представники якого проголошували самотність, спонтанність, усвідомлену бідність, мандрівництво, відчуженість від соціальних клопотів основними цінностями життя. Навколо етимології і походження слова “бітники” досі точаться дискусії, утім найчастіше вважається, що воно утворилося від сленгового слова “beat” – “поношений”, “стомлений”, “розбитий”, “пом’ятий”. Водночас, терміном “beat” називали ритм у джазі, котрий мав для бітників особливе значення і тлумачився як культурний супровід і “одкровення” (Джон Артур Мейнард). Загалом, бітники заклали основи тодішньої вуличної мови.

Помітний вплив на формування світогляду бітників справила творчість культового американського письменника Джека Керуака, котрий упровадив в обіг поняття “beatitude” (“beat” і “attitude”) – буквально бітницький стиль життя. У чому полягала суть цього стилю? (див. *Документ № 1*). Письменники-бітники (Ален Гінзберг, Вільям Берроуз) у своїх творах тяжіли до безсюжетності, метафоричної мови, натуралістичного опису. Прокоментуйте заклик Дж. Керуака писати твори без крапок (Який тут філософський підтекст?). За твердженням українського дослідника Андрія Мінаєва, бітники сформували інтравертний характер протесту, що виявлявся у зверненості “всередину” самих себе, зацікавленості більше тими процесами, що відбуваються у власній свідомості, ніж явищами реального світу.

За короткий час рух бітників просяк ідеологією несприйняття американського істеблішменту і став привабливим для молоді зі сімей середнього достатку. Бітники все більше розчаровувались у західній цивілізації, звертаючи свої погляди на Схід. Як пояснити, що чимало представників бітницького руху походили не з родин корінних американців, а з сімей іммігрантів? У чому виявлявся спротив американському стилю життя? Чи вийшов рух за межі Америки? Яку роль в житті бітників відігравали наркотики і алкоголь? Чим можна пояснити схильність частини бітників до нетрадиційної сексуальної орієнтації? Прокоментуйте фразу того часу: “Сексуальна революція – це частина політичної революції” Простежте, яким було сприйняття неформалів з боку американського суспільства.

У середині 1960-х років у Сан-Франциско, як протест проти життєвої сірості та вузькості поглядів, сформувався рух гіпі. Слово “гіпі” з’явилося у жаргоні бітників і буквально означало “того, хто усвідомив”. Водночас, самі гіпі так себе не називали, а воліли йменуватися “прекрасними людьми”. Ідейною основою цієї контркультури були пацифізм, творчість, прагнення до самопізнання, критика споживацької культури, непротивлення злу насильством (*Документ № 2*). Як корелювалася філософія гіпі з релігією (християнством, буддизмом, конфуціанством)?

Основною формою проведення дозвілля для представників гіпі стали “тусовки на квартирах” з нескінченими дискусіями і музикою. Чи не головним проявом їхньої активності стало проведення рок-фестивалів. Що Ви знаєте про фестиваль у Вудстоку? Зазвичай, засоби масової інформації показували негативні сторони життя гіпі – бідність, бродяжництво, залежність від наркотиків, надмірну сексуальну розкутість. Їхні антивоєнні настрої налаштовували громадську думку проти себе, адже це давало можливість закидати відсутність патріотизму у гіпстерів. У цьому контексті простежте участь гіпі в демонстраціях проти війни у В’єтнамі. Поясніть, чому гіпстерів часто називають “дітьми квітів”.

Гаслом руху гіпі стали слова з пісні групи *Beatles* “*All You Need Is Love*” (“Все, що тобі потрібно – це любов”). Що таке “Літо Любові 1967 р.”? Яким був зовнішній вигляд гіпстера? Чому представники гіпі тлумачили людину “рабом системи” і закликали до “абсолютної свободи”? Назвіть сучасних західних політиків, котрі у свій час висловлювали симпатії до руху гіпі. Яке суспільне значення руху бітників і гіпі?

У **другому питанні** потрібно розкрити особливості молодіжного руху в країнах Заходу. Задля цього доречно розпочати з ознайомлення із *Документом № 3*.

а) У США найважливішу роль у формуванні поглядів молодого покоління відіграли: економічне зростання, “бейбі-бум” др. пол. 1940-х – 1950-х років, зміни в системі освіти. Ця нова генерація – “бунтівне покоління” – відрізнялася від “мовчазного покоління” 1940-х років, названого так за те, що воно повністю сприйняло офіційні цінності, сформовані “масовою культурою” (на першому місце тут конформізм). Ознайомтесь із *Документами № 4 і 5* та зробіть соціальний зріз учасників протестного руху. Яку роль у молодіжному русі відіграв “конфлікт поколінь”?

Піднесення молодіжного руху в США розпочалося у першій половині 1960-х років, тоді як у Європі воно припало на кінець десятиліття (Як Ви гадаєте, чому?). Пошуки світоглядних орієнтирів і наявність низки соціальних проблем, у поєднанні з достатньо широкою демократією американських університетів, створили підґрунтя студентського протесту (*Документ № 6*). У США молодіжний рух розгортався під впливом надбань лібералізму.

Найбільш поширеною формою студентського протестного руху у США був т.зв. *Sit-in* (сидячий страйк). Перший резонансний *Sit-in* відбувся у лютому 1960 р., коли у м. Грінсборо (Північна Кароліна) четверо студентів на знак протесту проти дискримінації негрівського населення влаштували в одному з магазинів сидячий бойкот. Рух за громадянські права був тісно пов'язаний із рухом за свободу слова. Наприклад, 1964 р. студенти університету Берклі (Каліфорнія) повстали проти спроб ізолювати академічне середовище від політичного життя. Одним із чинників радикалізації руху стала В'єтнамська війна, яка похитнула віру молоді у демократичність США. Олії у вогонь долило скасування у 1967 р. звільнення студентів від військової служби. Хвиля молодіжних протестів охопила сотні міст США, а жовтневий похід студентів на Вашингтон зібрав бл. 100 тис. осіб. Проаналізуйте основні вимоги студентів. Як американська влада реагувала на студентські виступи? Коли молодіжний рух пішов на спад і що цьому сприяло?

б) У Німеччині, як і в США, студенти стали рушійною силою молодіжного протесту. Це можна пояснити соціально-психологічними особливостями студентства: захоплення теоретизуванням, наявність вільного часу, певна економічна незалежність (наявність стипендій або підтримки батьків), ілюзія духовної свободи (студентський романтизм), схильність до ототожнення екстремізму з революційністю.

До вже згаданих загальних причин активізації молодіжного руху, можна додати і чинник пом'якшення політичного клімату у Німеччині, коли після падіння нацистського тоталітарного режиму суспільство отримало можливість вільного розвитку (*Документ № 7*). З'ясуйте, яку роль у наповненні ідейної складової руху відіграли мислителі т.зв. Франкфуртської школи (Теодор Адорно, Макс Горкгаймер, Юрген Габермас, Еріх Фром, Герберт Маркузе). Чому велика частина тогочасної молоді захоплювалася неомарксизмом?

Гучний резонанс серед студентської молоді ФРН викликали убивство офіцером поліції 2 червня 1967 р. студента на демонстрації протесту та поранення 11 квітня 1968 р. одного із лідерів студентського руху та організації Соціалістичний німецький студентський союз (СНСС) Рудольфа (Руді) Дучке. Реакцією на обидва випадки стала хвиля мітингів, що нерідко закінчувалася сутичками з поліцією. У виступах студентської молоді у ФРН в 1968 р. брала участь понад третина усіх

західнонімецьких студентів. Наскільки конструктивним був рух німецьких студентів? У чому виявлялася радикалізація поглядів суспільства? (Документ № 8) Опрацюйте Документ № 9 і прокоментуйте позицію університетського викладача стосовно протестних акцій німецьких студентів.

в) Травневі події 1968 р. у Франції. Основу молодіжного руху 1960-х рр. у Франції складала переважно молодь із цілком забезпечених сімей і навіть представники вищих суспільних верств та урядових кіл (діти міністрів, начальників поліції). У Франції, більше ніж деінде, молодіжний рух був спрямований на привернення уваги до потреби реформування освітньої системи. Вищі в цій країні вирізнялись відвертим консерватизмом, а студенти були відсторонені від участі у вирішенні університетських справ. Прокоментуйте у цьому контексті уривок із програмного документа паризьких студентів – “Сорбонської декларації” (1968 р.): “Раніше ми були невеликою жменькою майбутніх привілейованих осіб, які неминуче інтегрувалися б суспільством... Ми більше не впевнені у своєму майбутньому становищі керівників. Це єдине джерело нашої революційності”. Серед шанованих французькими студентами того часу мислителів (або просто революціонерів) були Жан-Поль Сартр, Карл Маркс, Лев Троцький, Луї Альтюссер, Альбер Камю, Ернесто Че Гевара. Чим можна пояснити увагу саме до цих персон?

Водночас, французьку молодь непокоїли авторитарні тенденції режиму президента Шарля де Голля (1959–1969). Один із лідерів тодішнього студентського руху Даніель Кон-Бендіт (прізвисько – “Рудий Дені”) основу для розгортання молодіжного протесту бачив не в діяльності у межах профспілок і політичних партій, а в спонтанних діях проти державного апарату. Революційний протест, за його схемою викладу, виглядав максимально спрощено: “Бери гнилі помідори і дій. Бери тухлі яйця і дій... Ти робиш революцію для себе. Зараз і тепер!”. Проаналізуйте тактику лідерів студентських радикальних груп: “провокація – репресії – революція”. Чому студентський рух у таких масштабах став несподіванкою? (Документ № 11).

Найбільш активну роль в організації студентських заворушень відігравали радикальні анархістські групи молоді, які обстоювали принцип “прямої дії”. Зокрема, вони ще в березні 1968 р. захопили адмінкорпус університету в Нантері на знак протесту проти агресії США у В’єтнамі. Цьому також передувала відмова здавати іспит з психології на знак протесту проти, за їхніми ж словами, “дивовижної примітивності” курсу, що їм читали. Бойкот іспитів (не кажучи вже про лекції) за підвищення якості освіти швидко поширився усією Францією. Найбільшої сили виступи студентів досягли у травні 1968 р., коли вони, почавши з Нантера та Сорбони, захопили з півсотні університетів. За приблизними підрахунками бл. 60 % французьких студентів стали активними учасниками травневих виступів. Перелічіть основні вимоги протестувальників. Проаналізуйте найпоширеніші гасла протестних демонстрацій (Документ № 12). Поясніть, чому події травня 1968 р. у Франції називають “червоним травнем”.

Заняття у проголошуваних студентами “вільних університетах” відбувались у формі *Teach-in* (самонавчання) – вільних дискусій на задану тему. Причому лекторами часто виступали самі студенти. Такі заняття досить часто перетворювались на своєрідний політичний мітинг. Поряд із *Teach-in*-ами у Франції набули поширення *Love-in*-и – політизовані студентські “тусовки” з музикою, поцілунками та розмовами про політику.

Підсумовуючи друге питання, поміркуйте над конкретними досягненнями молодіжного руху.

☞ СЛОВНИК

* *Бітники* (англ. *Beatnics, the beats*) – означення для молодіжних груп 1950–1960-х років, для яких властива неформальна поведінка і неприйняття традиційних культурних цінностей.

* *Вудсток* (англ. *Woodstock*) – рок фестиваль у м. Вудсток (США) 15–18 серпня 1969 р., символ молодіжної культури 1960-х років, що проводився під гаслами ненасильства.

* *Gini* (англ. *Hippy*, від розмов. *hip* – “розуміє, що знає”) – субкультура, яка виражала протест проти загальноприйнятої моралі й прагнення повернутися до природної чистоти через пропаганду вільного кохання і пацифізму.

* *Нові ліви* (англ. *New Left*) – політичний напрямок, представники якого сповідують ліву ідеологію, але протиставлять себе традиційним соціалістичним і комуністичним партіям (“старим лівим”).

▣ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

▣ **Джек Керуак**⁶⁷ “Розбите покоління” (уривок)

[...] Як і для мого діда, моя справжня Америка полягала у відчутті дикої самовпевненої індивідуальності. Та наприкінці Другої світової війни, із загибеллю стількох класних хлопців (думаю, десь з півдюрини лише у моєму власному оточенні) це почуття стало зникати [...]. Однак дещо пізніше цілком несподівано воно відродилося – з’явилися гіпстери, котрі тинялися вулицями, шокуючи благопристойних громадян, які сумно хитали головою і волали навздогін: “Гей, ти, псих!”. Уперше я побачив гіпстерів, котрі тинялися навколо Таймс Сквер, у 1944 р. і, щиро кажучи, особливого захоплення вони на мене не справили. Один з них, Г’янчке з Чикаго, підійшов до мене і сказав: “Чувак, я розбитий...” (“*Man, I’m beat...*”) [...]. Словечко, ймовірно, запозичене з лексики якихось карнавалів (на Середньому Заході) або із забігайлівок наркоманів [...]. Це була нова мова, справжній жаргон чорних; слово, що лаконічно виражало масу речей [...].

Більшість непорозумінь, пов’язаних з гіпстерами і “розбитим поколінням”, виникала через те, що існувало два відмінних стилі гіпстеризму, два типи: “*cool*” (спокійні, байдужі) – бородаті мовчуни, заглиблені у свої проблеми, замислено сидячі в бітниківському барі з поглядом у заледве пригублену склянку [...]. Їхня мова тиха і недружелюбна. Їхні подруги, одягнуті у все чорне, зазвичай нічого не говорять [...]. І “*hot*” – емоційні, вибухові, божевільні, говірки (завжди наївні та відкриті) диваки з палаючими очима, котрі біжать з бару в бар, з притону в притон... у пошуках знайомих, нетерплячі; вони спонукають “зробити це” (“*Do It*”) збайдужілих бітників, котрі намагаються не помічати цих пришелелепкуватих типів [...].

ДОКУМЕНТ № 2.

▣ **Елвін Тоффлер**⁶⁸ “Корпорація гіпі / Шок майбутнього” (уривок)

[...] У середині 50-х років невелика група письменників, художників та їхніх різноманітних нахлібників об’єдналась у Сан-Франциско і біля містечок Кармел і Біг-Сьор на Каліфорнійському узбережжі. Їх дуже швидко охрестили бітниками. Вони провадили своєрідний стиль життя. Характерною особливістю цієї групи було прославлення бідності – джинси, сандалі, бідні халупи; захоплення негритянським джазом і жаргоном; інтерес до східного містицизму і французького екзистенціалізму; загальне неприйняття суспільства, базованого на технології [...]. З двох джерел – субкультури бітників середини 50-х і “наркотичної” субкультури початку 60-х років виникла велика група – нова субкультура, котру можна визначити як корпоративне об’єднання двох названих груп: рух гіпі. Поєднавши джинси бітників з коралями і браслетами групи наркоманів, гіпі стали новою і широко розрекламованою субкультурою на американській сцені. Незабаром, однак, з’ясувалось, що вплив нових прихильників став надмірним. Лави гіпі поповнились тисячами тінейджерів, багато з яких дивились телепередачі, читали журнальні статті про цей рух і демонстрували до нього свою прихильність, навіть окремі дорослі мешканці передмість стали “удаваними” гіпі чи гіпі на вікенд. Результат можна було цілком передбачити. Субкультура гіпі – як “Дженерал Моторз” чи “Дженерал Електрик” – були змушені розділитися, розпастися на дочірні субкультури [...]. Для необізнаних усі довговолосі молоді люди подібні. Проте всередині кожного руху виникли важливі підгрупи [...]. Їхня діяльність охоплювала від вечірок з пивом до поетичних вечорів, від куріння марихуани до сучасного танцю [...]. Відмінності серед членів цих дочірніх субкультур були значними для обізнаних. Фанати рок-н-ролу, наприклад, не носили борід, позаяк багато хто з них були надто юні, щоб голитися. Сандалі носили лише в групі фольк. Облягаючі чи не облягаючі штани носили залежно від субкультури. На рівні ідей існувало невдоволення пануючою культурою. Однак

⁶⁷ Керуак Джек (1922–1969) – американський культовий письменник, представник літературного “біт-покоління”.

⁶⁸ Тоффлер Елвін (1928 р. н.) – американський філософ, футуролог, автор концепції “Інформаційної цивілізації”.

щодо політичної і соціальної діяльності виникли суттєві розбіжності. Погляди відрізнялись від свідомого демаршу наркоманів-гіпі, невігластва і байдужості фанатів рок-н-ролу до дієвої участі нових лівих активістів і політично абсурдної діяльності груп, на зразок “Датч провос”, “Крейзіс” і групи театру партизанської війни. Корпорація гіпі, назвемо її так, стала надто великою, щоби керувати усіма своїми справами централізовано. Вона мала розколотися і розкололась [...].

ДОКУМЕНТ № 3.

□ Міркування Еріка Гобсбаума⁶⁹ про молодіжний протест (уривок)

[...] Студентські бунти були диспропорційно дієвими, особливо там, де як у Франції 1968 й під час “спекотної осені” в Італії 1969 року, вони вивільняли величезні хвилі робітничих страйків, що тимчасово паралізували економіку цілих країн. І все ж таки, звісно, вони не були справжніми революціями й навряд чи могли б у щось подібне розвинутися [...]. Студенти [...] рідко цікавилися такими дрібничками, як скидання урядів та захоплення влади, хоч французькі фактично були близькі до повалення генерала де Голля у травні 1968-го і вже напевне вкоротили йому строк правління (пішов у відставку через рік), а антивоєнний протест американських студентів того ж самого року вибив Ліндона Джонсона з президентського “сідла” [...]. Бунт західного студентства був швидше культурною революцією, відкиданням усього в суспільстві, яке репрезентували батьківські цінності “середнього класу” [...].

✓ *Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку / Пер. з англ. – Київ: Альтернативи, 2001. С. 402.*

ДОКУМЕНТ № 4.

□ Андрій Мінаєв⁷⁰ про специфіку молодіжного протесту 1960-х років (уривок)

[...] При дослідженні спалаху молодіжного радикалізму в другій половині 60-х рр. особливу увагу варто відвести двом суттєвим рисам, що значною мірою зумовили специфічність даного руху, його неподібність до інших (наприклад, робітничого чи селянського). По-перше, його найвище піднесення відбулося не в період економічної кризи, а, навпаки, під час найсприятливішої за попередні 20 років економічної кон'юнктури і суттєвого підвищення життєвого рівня населення [...]. Друга характерна риса полягала в тому, що основу молодіжного протесту 60-х рр. складала переважно молодь з цілком забезпечених, навіть багатих буржуазних прошарків, тобто ті, хто, навпаки, мали би бути зацікавленими у збереженні існуючого *status quo*. Так, серед молодих активістів США найбільше було студентів та випускників приватних коледжів віком 20–24 років і старше, вихідців із родин з річним прибутком у 15 тис. доларів і вище. Очевидці тих подій у переліку учасників молодіжного протесту 60-х рр. називають навіть дітей представників вищих суспільних верств та урядових кіл: міністрів французького уряду, начальника паризької поліції, американського правого політика Макнамари, членів родини Рокфеллерів тощо.

✓ *Молодіжний радикалізм другої половини 60-х рр. XX ст. в країнах Західної Європи та США. Конспект лекцій. Частина I / Укл.: А. Мінаєв. – Чернівці: Рута, 2008. С. 15–16.*

ДОКУМЕНТ № 5.

□ Деніел Макінерні⁷¹ про американську молодіжну культуру (уривок)

Повоєнна молодь аж ніяк не прагнула до “традиційності”. Статистичні опитування свідчили, що, навпаки, покоління “бейбі-бумерів” відкидало традиційну систему цінностей і звичні норми співжиття [...]. Молодь того часу і справді виділялась в окрему групу з чітко вираженими ознаками. Воно й не дивно: надто багато дітей народилося на обмеженому просторі в лімітований проміжок часу. На відміну від своїх батьків і дідусів-бабусь, ці діти і підлітки більшу частину дня проводили в школі, в оточенні собі подібних, що, звісно, сприяло зміцненню групової ідентичності. Та ж сама молодь була головним споживачем і в цьому розумінні формувала економічний ринок країни. У них була особлива молодіжна субкультура, яка нав'язувала свої канони у всьому, що стосувалася зовнішності, мови і правил поведінки. Представники літературної течії “бітників”, зокрема Ален Гінсберг і Джек

⁶⁹ Гобсбаум Ерік Джон Ернест (1917–2012) – британський історик (марксист), професор коледжу Біркбек Лондонського університету.

⁷⁰ Мінаєв Андрій (1975 р. н.) – український історик, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

⁷¹ Макінерні Деніел Джон (1951 р. н.) – американський історик, професор університету Юта (США).

Керуак, проповідували чуттєвість, непередбачуваність і протест. Їх твори стали звинувачувальним актом конформістському суспільству, яке перетворилося на пустельну, бездушну в'язницю для вільної особистості [...]. Протягом 1960-х і 1970-х років 8 мільйонів американських підлітків, учорашніх школярів, поїхали з дому, щоби продовжити навчання в різних університетах країни. Як вони жили, чим займалися в студентських кампусах? Експерименти у сфері сексу, наркотиків і молодіжного рок-н-ролу займали не весь час. Студентський активізм перетворив університетські гуртожитки в центри протесту, реформи і повстання [...]. Переселившись у світ природних ритмів, персональних задовольень і духовних практик, покоління, переконане у власній неповторності, розробило для себе альтернативний стиль життя, що повністю відповідав їхній унікальності.

ДОКУМЕНТ № 6.

▣ Патрік Б'юкінен⁷² про сутність молодіжного протесту у США (уривок)

[...] Бейбі-бумери з'явилися в університетських кампусах восени 1964 р. Це було перше покоління американців, що володіло повною свободою у виборі життєвого шляху [...]. Батьки, котрі пережили Депресію і війну, вважали, що "їхні діти не повинні відчувати чогось подібного". Тому дітей покоління бейбі-бумерів виховували інакше: вони проводили перед телевізором майже стільки часу, скільки в школі. До середини 1950-х років телебачення успішно боролось з батьками за дитячу увагу, виступало як дотепний і зовсім не нудний союзник підлітків у віковому конфлікті батьків і дітей і як прихисток, в якому можна було заховатися від батьківських претензій. Діти сповна вбирали в себе інформацію з телевізійних екранів, особливо рекламу. До 1964 р., коли [...] перша хвиля бейбі-бумерів наплинула в коледжі, ситуація стала вибухонебезпечною – і незабаром вийшла з-під контролю. У студентських безчинствах і бунтах звинувачували Ліндона Джонсона, Ніксона, Агню і В'єтнам, але винними були не лише вони – адже студентські протести не обмежувалися Америкою: вони відбувалися і в Європі, і навіть в Японії. "Дні гніву" 1968 р. розкололи Демократичну партію на вулицях Чикаго; чеські студенти, котрі святкували успіх "оксамитової революції" зіткнулися з російськими танками; мексиканських студентів розстрілювали на вулицях Мехіко, а французькі студенти ледве не відбирали у президента Шарля де Голля Париж. Спільним у бейбі-бумерів на різних континентах був не В'єтнам, а виховання з достатком вільнодумства і приклад – телебачення: в дитинстві у них була телевізійна нянька, з якою було значно веселіше, ніж з батьками. А в цієї няньки, яка заховалася під личину телеприймача, завжди одна відповідь на будь-які питання: "Хочеш – бери!". Мільйони молодих жінок звільнилися від "тягаря" в особі батьків, учителів і священників; гроші текли рікою, авторитет викладачів коледжів падав на очах – революція прокотилася кампусами: спочатку антивоєнний рух ("Гей, Джонсоне, скількох дітей ти сьогодні вбив?", "Хо, Хо, Хо Ші Мің, ми з тобою разом"), потім наркотики ("включись і виключись"), потім сексуальна революція ("займайся коханням, а не війною"). Потім з'явився жіночий рух, що взяв за основу рух за права людини, і його адепти виявилися навіть в американській глибинці. Чорні вимагали рівних прав з білими, жінки наполягали на рівних правах з чоловіками [...].

ДОКУМЕНТ № 7.

▣ Норберт Еліас⁷³ про німецьку молодь 1960-х років (уривок)

[...] Молоді покоління цього періоду мали кращі шанси, аніж їхні попередники, визначати свою долю та становище своєї країни. Згадуючи нещодавнє минуле, вони ставали особливо чутливими до авторитарних примусів, до гноблення однієї людської групи іншою. Крім цього, їхня власна держава мала за собою дуже тривалу традицію як держава вищого стану і поліцейська, що була дуже глибоко вписана у структуру особистості приналежних людей, відтак і в їхню поведінку, у спілкування між собою. Повоєнним поколінням, які зростали після того, як у переможеній країні справи знову пішли вгору, почасти й тому було легше відмежуватися від цього походження і протистояти владним старшим поколінням низкою фронтів, особливо у самих університетах і на рівні державної та партійної політики, у відкритій, принаймні, ненасильницькій боротьбі за владу, оскільки вони почувалися вільними від будь-якої відповідальності за злочини батьків [...].

✓ *Еліас Н. Про німців / Пер. з нім. – Київ: Юніверс, 2010. С. 265.*

⁷² Б'юкінен Патрік (1938 р. н.) – американський політик і публіцист, один із ідеологів Республіканської партії США у ХХ ст.

⁷³ Еліас Норберт (1897–1990) – філософ, соціолог, лавреат премії Теодора В. Адорно (1977).

ДОКУМЕНТ № 8.

☐ Ульріка Марія Майнгофф⁷⁴ “Від протесту – до спротиву” (уривок)

[...] Протест – це тоді, коли я заявляю: це і це мене не влаштовує. Спротив – це коли я роблю так, щоб те, що мене не влаштовує, перестало існувати [...]. Поставмо крапки над “і”. Чого прагне політична влада? Та влада, що засуджує демонстрантів, що жбурляють каміння і вчиняють підпали, але не зухвалу шпрінґерівську пропаганду⁷⁵, не бомбардування В’єтнаму, не терор в Ірані, не тортури в ПАР. Та влада, яка може – згідно закону – експропріювати Шпрінґера, але натомість створює “велику коаліцію”. Та влада, яка може в засобах масової інформації розповідати про газети “Більд” і “Берлінер цайтунг”, але замість того розповсюджує брехню про студентів. Та влада, що лицемірно засуджує насилля і схиляється до “подвійного стандарту”, що прагне саме до того, чого ми, ті що вийшли у ці дні на вулиці – з камінням і без каміння – зовсім не хочемо: нав’язати нам долю безсилим, позбавлених самостійності мас [...]. Вистачить жартувати [...].

ДОКУМЕНТ № 9.

☐ Ганс Маєр про 1968 рік (уривок)

“Не вір тому, кому за тридцять!” – таким був своєрідний пароль руху 60-х. Цей рік я пережив у Берліні і Мюнхені, мені вже було за тридцять. Як на тодішні мірки я був достатньо молодим – 37 років. Певний час я навіть був наймолодшим професором у мюнхенському університеті [...]. До подій 1968-го я був неготовий, тому сила, з якою вони розвинулись, вразила мене ще більше. Академічні святкування і засідання були зірвані безпрецедентною наругою над традиціями. Лекції теж зривали. Починалась війна академічних станів. Старий університет раптом ніби помер [...]. Передумовою політичних пертурбацій були глибокі зміни у суспільстві, які виявлялись то у революційних формах, то у вигляді театралізованого фарсу; це зміни у мові, звичаях, зміни серед громадськості і соціально-політичних інституцій. Студентський бунт запровадив американські форми протесту (*teach-in, seat-in*) на переважаній академічній сцені [...]. Смерть берлінського студента Бенно Онезорґа, який брав участь в антишахській демонстрації, від кулі полісмена 2-го червня 1967-го року викликала загальнонімецьку солідаризацію навколо несприйняття політичного істеблішменту [...]. Я також добре пам’ятаю похорони Онезорґа в Ганновері і промову Юргена Габермаса, улюбленого молодого промовця, але також критичного провідника бунту. Саме тут вперше прозвучали слова “лівий фашизм”; мова йшла про Руді Дучке, якого я бачив багато разів на берлінських демонстраціях і який через свою фанатичну рішучість, ревне переконання і подеколи безцільний акціонізм завжди був мені чужим. Проте я знав і інші думки: один мій достатньо розсудливий колега, Карл Дітріх Ердманн, слідкуючи за словами Дучке, шепотів мені на вухо: “Це молодий Лютер! Молодий Лютер!”. Замах на Дучке, що відбувся наступного року, стривожив і жажнув мене; власне, це була прелюдія до великодніх заворушень 1968 року, коли студентські протести дійшли і до широкої громадськості [...]. У серпні 1968-го я поїхав зі студентами у навчальну поїздку до Швеції й Данії. Це були чудові дні, проведені у країні фіордів. Уже коли ми повертались до Стокгольму, один студент привітливо-саркастично сказав: “А що, як ми зараз скинемо нашого професора Маєра у воду – як ви на це?”. Це все були жарти, але тоді від цього могло стати моторошно [...]. 1968-ий не був подією століття. Насправді безпосередній вплив був незначним також тому, що лідери руху говорили жаргоном, незрозумілим простому народові. Громадськість досить швидко забула про революційні ігри дітей бюргерів, у які вони бавилися у стінах університетів [...]. Одне було все-таки позитивом: 1968-ий змусив політичний істеблішмент захищати ідею конституційності і демократії, залучаючи до цього більше фантазії, інтелігентних методів, а не обмежуючись аргументом “все має бути так, як є”. А це вже щось.

✓ *Маєр Г. 1968 рік: У ролі університетського професора // “Т”: Незалежний культурологічний часопис. 2002. Число 24. С. 69–78.*

ДОКУМЕНТ № 10.

⁷⁴ *Майнгоф Ульріка* (1934–1976) – західнонімецька журналістка, громадська діячка, одна з лідерів ліворадикальної терористичної “Фракції Червоної Армії”.

⁷⁵ “Аксель Шпрінґер-ферлаг АГ” (*Axel Springer-Verlag AG*) – видавничий концерн у ФРН, заснований 1947 р. в Гамбурзі А. Шпрінґером (з 1970 р. акціонерне товариство). Видає щоденні газети *Die Welt*, *Hamburger Abendblatt*, *Bild Zeitung* та інші, загальний тираж яких понад 40 % тиражу усіх щоденних газет ФРН.

📖 Інтерв'ю з Даніелем Кон-Бендітом⁷⁶ (уривок)

Запитання: [...] Ти навчався у Франції, в університеті Нанатер (Nanterre). З цього університету почався травневий бунт, який, залежно від точки зору, викликав захоплення або жах у всій Європі. Як би Ти пояснив той факт, що французький уряд явно злякався втратити владу?

Відповідь: Ідея революції має своєрідний магічний вплив на уяву французів. Студентський рух відкрив тоді вуличку, якою пішло напролом невдоволення усього суспільства. Поєднання загального страйку і магічного видовища революції автоматично породило страх перед втратою влади. Навіть впливові на той час політики в уряді були переконані, що комуністи рвуться до влади. Це не відповідало дійсності, бо насправді комуністи виступали проти нашого руху [...].

Запитання: Ці революціонери з “Р” пережили закінчення бунту як поразку?

Відповідь: Звичайно. Усе закінчилося після геніального маневру де Голля, який сказав: “Якщо є невдоволення, то стан слід з’ясувати за допомогою виборів”. Цю думку він самі заперечив пропагандистським гаслом: “Або я, або комуністи”. Цим все було вирішено, позаяк французи хотіли чогось іншого, але аж ніяк не комуністів [...].

Запитання: Отож, суто гіпотетично: чи не страшно Тобі сьогодні подумати про те, що б трапилося, колиб вам унаслідок низки випадковостей усе ж дісталася влада?

Відповідь: Жах. Але я думаю, що це “якщо” зовсім нереальне. Ми і на мить про це не мріяли [...].

Запитання: Досі я бачу лише помилки. А де ж позитив?

Відповідь: Наша справжня перемога полягала у тому, що ми цілковито змінили організацію суспільства. Ми порвали усі пута, які заважали суспільній модернізації. Раніше суспільство було просто “загальмоване” (“retarde”), а Франція жила наче тітка Івонна (“Tante Yvonne”), дружина де Голля, яка репрезентувала минуле століття, що нависало над Францією, як хмара смогу. І ми її спровадили.

✓ *Інтерв'ю з Даніелем Кон-Бендітом: З 1968 у 1998 // “Ї”: Незалежний культурологічний часопис. 2002. Число 24. С. 28–29.*

ДОКУМЕНТ № 11.

📖 Адам Шосткевіч⁷⁷ “Бунт молодих.

1968 – рік, в якому світ став догори ногами” (уривок)

[...] М'яка сила 1968 р. полягала саме у тому, що молодь була більше зацікавлена не у справжній політичній революції, тобто у поваленні панівної системи, а в тому, щоб показати привабливу альтернативу у суспільних стосунках, заняттях політикою та творенні культури. 1968 рік у цьому сенсі є символом мрій про світ, облаштований інакше, аніж той, в якому нам наказали жити. Хто наказав? Родина, школа, політики, Церкви, – ми не мусимо їх руйнувати, можемо спробувати жити поза ними іншим життям, аніж те, до якого вони нас гвалтують. Це пов'язувало юрми молодих понад усякими кордонами й поділами. Створімо нашу культуру проти їхньої культури, контркультуру; “Право на життя не випрошують у милостиню, його беруть самотужки” (напис на стіні Нантського* університету). Цікаво, що нічого не заповідало вибуху 60-х років. Соціологи описували студентів як аполітичних. Здавалося, що стабілізація та добробут, яких вдалося досягнути на Заході, вбили в молодих дух незгоди. Мудреці проголошували кінець віку ідеологій, а студенти споживали плоди цивілізаційного поступу. Тим часом історія знову показала дулю футурологам. 1968 р. став запереченням тези про кінець століття ідеологій. Ідеї знову опинилися в центрі уваги, вони поривали людей до дії, змінювали образ світу [...].

✓ *Адам Шостакевич “Бунт молодих. 1968 – рік, в якому світ став догори ногами” (Adam Szostkiewicz Bunt mlodych. 1968 – rok, w którym świat stanął na głowie. Polityka, nr 1 (2635), 05-01-2008) // Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=13>.*

ДОКУМЕНТ № 12.

📖 Вибрані гасла студентських протестів у Парижі 1968 р.

Біжи, товаришу, старий світ уже позаду тебе!

Відкриймо двері притулків, тюрем та інших факультетів

Геть державу

⁷⁶ Кон-Бендіт Даніель Марк (1945 р. н.) – громадський діяч, один із лідерів студентських протестних акцій у Франції 1968 р.

⁷⁷ Шосткевіч Адам (1952 р. н.) – польський журналіст, публіцист.

* Ймовірно, у тексті помилка. Припускаємо, що мало б бути “університету Нантера”.

Геть журналістів і тих, хто хоче ними керувати
Геть соціалістичний реалізм. Хай живе сюрреалізм
Геть сталіністську тухлятину
Геть суспільство споживання
Добрий начальник – це той, хто сам собі начальник
Живи цим моментом
Забудьте все, чого вас вчили, почніть мріяти
Займайся коханням, а не війною
Коли останній соціолог буде придушений тельбухами останнього бюрократа, чи матимемо ще “проблеми”?
Майбутнє містить тільки те, що ми вкладаємо в нього зараз
Ми хочемо жити
Мистецтво мертво. Не споживайте цей труп
Немає... часу писати!!!
Нічого не вимагатимемо, нічого не проситимемо. Візьмемо, займемо!
Обнімай свою любов, не кидаючи з рук гвинтівку
Під бруківкою – пляж
Повстаньте гнані Університету
Право на життя не клянчать, його беруть
Природа не породила ні панів, ні слуг. Я не хочу давати чи отримувати накази
Профспілки – це борделі
Раніше у нас були тільки маки, тепер – бруківка
Революція – це ініціатива
Робітники усіх країн, розважайтеся!
Свобода – це усвідомлення необхідності
Ти потрібен начальнику, він тобі не потрібен
У будь-якому разі, не шкодуй ні про що!
У кожному з нас спить мент, треба його прибити
Я більше займаюсь коханням – більше хочу робити революцію. Більше роблю революцію – більше хочу займатися коханням.

✓Гасла революції 1968 року у Парижі / Пер. з фр. // “Г”: Незалежний культурологічний часопис. 2007. Число 46. С. 99–103.

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

1. Денацифікація Німеччини. Рішення Нюрнберзького трибуналу.
2. Повоєнний розвиток партійно-політичних систем
 - а) лібералізм
 - б) соціал-демократія
 - в) консерватизм
 - г) крайні ліві та праві

☞ ДЖЕРЕЛА

Айхлер В. Етичний реалізм. Вибрані праці з питань соціал-демократичної теорії. – Київ, 2001.

Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ, 1998.

Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко та інші. – Київ, 2002.

Хрестоматія з історії політичної думки. Навч. посібник / Укл. О. Багмет та ін. – Миколаїв, 2002.

The Present Status of Denazification (December 31, 1950) // Режим доступу: <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/Denazification%203ENG.pdf>

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal // Режим доступу: http://www.loc.gov/frd/Military_Law/NT_major-war-criminals.html

☞ ЛІТЕРАТУРА

Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму / Авт.-упоряд. Е. Ле Руа Ладюрі / Пер. з фр. – Київ, 2008.

Гедікова Н. Європейський та український лібералізм: теорія і практика. – Одеса, 2013.

Еліаде М. Праві та Європа. – Львів, 2000.

Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі / За ред. Р. Куперуса та Й. Кендела. – Київ, 2001.

Заблоцький В. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. – Донецьк, 2001.

Купрій Т. Християнсько-демократичний союз: рання історія та вплив на формування політико-економічної системи Німеччини. – Київ, 2010.

Куртуа С. Більшовизм *à la française* / Пер. з фр. – Київ, 2012.

Курчів А. *A droit!* // "І". 2000. Число 16.

Кухта Б. Нариси з історії європейської політичної думки. – Львів, 2008.

Майер Т. Трансформація соціал-демократії. Партія на шляху у ХХІ ст. – Київ, 2004.

Панковський Р. Неофашизм у пошуках легітимності // "І". 2000. Число 16.

Примуш М. Ліві у наступі та відступі. Західноєвропейська лівиця в другій половині ХХ ст. // ПіЧ. 2001. № 3.

Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів, 2004.

Романюк А. Християнсько-демократичні партії країн Західної Європи як різновид консервативних партій // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Політологія. Філософія. 2008. Вип. 9.

Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія / Пер. з англ. – Київ, 2012

Тезінг Й., Гофмейстер В. Політичні партії в демократичному суспільстві. – Київ, 2001.

Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Комуністична ідея у ХХ столітті / Пер. з фр. – Київ, 2007.

Blessing B. The Antifascist Classroom Denazification in Soviet-occupied Germany, 1945–1949 // Режим доступу: https://www.academia.edu/6939440/The_Antifascist_Classroom_Denazification_in_Soviet-occupied_Germany_1945-1949

Brzezinski Z. Wielkie bankructwo: Narodziny i smierc komunizmu w XX wieku. – Paryż, 1990.

Dack M. Punishment or Persuasion?: The American Occupation of Germany and the Experiment of Denazification, 1945–1949 // Режим доступу: https://www.academia.edu/6877887/_Punishment_or_Persuasion_The_American_Occupation_of_Germany_and_the_Experiment_of_Denazification_1945-1949_

Diggins J. The Rise and Fall of American Left. – New York, 1992.

Himmelstein J. To the Right: The Transformation of American Conservatism. – Berkeley; Los-Angeles; Oxford, 1990.

Klehr H. The Secret World of American Communism. – New Haven; London, 1995.

Piskol J. Antifaschistisch-demokratische umwälzung auf dem Lande 1945–1949. – Berlin, 1984.

The Communist Parties of Italy, France and Spain: Postwar Change and Continuity: A Casebook / Ed. by P. Lange. – London, 1981.

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – простежити трансформацію партійно-політичних систем країн Заходу, з'ясувавши визначальні чинники та суть еволюції основних ідеологій.

При розгляді **першого питання** зверніть увагу на те, що Потсдамська угода 1945 р. передбачала конкретні рекомендації з денацифікації Німеччини. У ній, зокрема, вказувалося на необхідності скасування нацистських законів, покарання військових злочинців, усунення нацистів із найважливіших державних органів влади, поліції, навчальних закладів, судів, великих підприємств. Загалом, відхід від тоталітарного нацистського минулого можна поділити на такі етапи: 1) підлив основ старої тоталітарної системи (через механізми декартелізації, демілітаризації та загальної демократизації); 2) усунення від влади старих чиновників і покарання винних у злочинах проти людяності; 3) формування нових, демократичних структур; 4) подолання впливу нацистської ідеології; 5) створення захисних механізмів для запобігання відродженню нацизму. Складовою денацифікації була також активна робота з впровадження у свідомість німців почуття колективної провини за розв'язання Другої світової війни.

Союзна контрольна рада (СКР) протягом 1945 – першої половини 1946 р. ухвалила низку рішень, покликаних денацифікувати Німеччину. Зокрема, 10 грудня 1945 р. вона прийняла т.зв. Закон № 2, котрий остаточно ліквідував Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини (НСДАП), поставивши її поза законом. Важливим принципом денацифікації було встановлення відмінності між активними і номінальними нацистами, для чого запроваджено два положення: “ті, що брали більше, ніж номінальну участь у партійній діяльності” і “вороже налаштовані до союзної мети особи”. До цих категорій зараховували активних діячів НСДАП, причетних до злочинів проти людства, прихильників мілітаристських та расистських ідей, тих, що надавали матеріальну допомогу нацистській партії. Колишнім нацистам заборонялося обіймати важливі державні посади. Поза законом опинилися символи нацистської Німеччини та будь-які характерні предмети, що могли тлумачитися як пропаганда нацизму (у т.ч. військові нагороди). Пізніше було видано розпорядження про вилучення і знищення літератури нацистського характеру. З'ясуйте, яка література підлягала знищенню? (*Документ № 1*).

Поміркуйте, чому денацифікація в американській та радянській зонах окупації відбувалася значно активніше, ніж у французькій та британській? Зверніть увагу на те, що суцільна перевірка (люстрація) викликала хвилю анонімних доносів, шантажу, зведення особистих поррахунків. Що таке “інститут цензорів”? Як пояснити той факт, що згідно соціологічних опитувань у 1949 р. більшість німців позитивно ставилися до націонал-соціалізму, засуджуючи лише методи впровадження його ідей у життя? Чи можна вважати заходи з денацифікації успішними?

20 листопада 1945 р. у Нюрнберзі (місце проведення з'їздів нацистської партії) розпочалися засідання Міжнародного воєнного трибуналу над головними військовими злочинцями. Радянський Союз спершу пропонував, аби засідання відбувалися у “столиці фашистських змовників” – Берліні. Зрештою, союзники досягли компромісу: судові слухання – у Нюрнберзі, а місце осідку інституції – в Берліні. Обвинувачення здійснював міжнародний комітет із представників США (Роберт Джексон), Великої Британії (Гартлі Шоукросс), Франції (Франсуа де Ментон, Август Шампетье де Ріб), СРСР (Роман Руденко – прокурор УРСР). Засідання трибуналу було відкритим, а підсудним надавалося право захисту. З'ясуйте, хто постав перед судом? Усього відбулося 403 слухання, на яких надано докази причетності підсудних до скоєння злочинів. Зокрема, серед наданих документів адвокат Йоахіма фон Ріббентропа уперше оприлюднив перед громадськістю таємний

додаток до пакту Молотова-Ріббентропа. Як відреагували на цей документ політики країн Заходу? Хто порушив питання про “катинську справу”?

Трибунал, засідання якого завершилися 1 жовтня 1946 р., визнав злочинними організації СС, СД, гестапо, керівний склад нацистської партії (Див. *Документ № 2*). Водночас, Генеральний штаб, Верховне командування вермахту і кабінет міністрів не були визнані злочинними організаціями. Кого визнано винними у злочинах і засуджено? (Які види покарань застосовувалися?) Чому Нюрнберзький трибунал називають “судом історії”?

При розгляді **другого питання** зважте на те, що у структурі західного суспільства через політичні партії реалізується представницька демократія, що є формою відтворення суспільного народовладдя. З-поміж знакових змін у партійно-політичних системах країн Заходу після Другої світової війни варто виокремити такі: *по-перше*, антисистемні партії* втратили можливість легальної діяльності; *по-друге*, деідеологізація партій і їхня орієнтація на представництво загальнонаціональних інтересів призвели до загального зрушення у бік центру; *по-третє*, перехід влади від однієї партії до іншої став менш болючим для держави; *по-четверте*, відбулися зміни в політичній культурі суспільства, унаслідок чого наголос з конфронтації змістився на діалог і співпрацю. Всі ці зміни спричинили т.зв. “золотий вік” політичних партій (1950–1960-і рр.).

Загальний спектр політичних сил можна умовно подати таким чином:

- крайні ліві (анархісти, комуністи);
- помірковано ліві (соціалісти, соціал-демократи);
- лівоцентристи (соціал-ліберали);
- центристи (ліберали, вільні демократи);
- помірковано праві (ліберал-консерватори);
- праві (консерватори);
- крайні праві (ультранаціоналісти, неонацисти, неофашисти).

а) Лібералізм. У перші повоєнні роки в країнах Заходу формується новий тип лібералізму – неолібералізм, завданням якого було уникнути соціалізму та крайнощів капіталізму, і водночас захистити свободу та завоювання модерної епохи. Проте цілком подолати кризу ліберальної ідеї, яка розпочалася ще в роки Великої депресії, не вдалося (прокоментуйте *Документ № 3*). Чи можна погодитись з твердженням, що “лібералізм зупинився у своєму розвитку у ХІХ ст.”?

Якщо по війні в Західній Європі популярність ліберальних партій була не такою помітною, то в США (Демократична партія) та Канаді (Ліберальна партія) – навпаки. У 1960-х рр. у Північній Америці настала справжня “ліберальна ера”, пов’язана з діяльністю адміністрацій Джона Кеннеді (1961–1963) і Ліндона Джонсона (1963–1968) (США) та Лестера Пірсона (1963–1968) і П’єра Трюдо (1968–1979, 1980–1984) (Канада). Чим можна пояснити успіх лібералів у цьому регіоні? Що призвело до занепаду європейського лібералізму? Зверніть увагу на те, що потужна колись Ліберальна партія Великої Британії після 1945 р. жодного разу не входила до складу урядової коаліції.

Як і раніше, ліберали своїми основними цінностями вважали вільне підприємництво, приватну власність, парламентаризм, широкі громадянські свободи. Поза тим істотною відмінністю стало визнання втручання держави в економічні відносини з метою підтримки сприятливих умов для здорової конкуренції. В основу неолібералізму ліг принцип консенсусу між тими, хто управляє, й тими, ким управляють. Місце ліберальної теорії “держави нічного сторожа” замінила концепція “держави добробуту”. У 1980-х рр. настав черговий етап кризи лібералізму, у результаті чого до влади у більшості країн Заходу прийшли консерватори (“консервативна хвиля”). Однак з крахом радянської комуністичної

* Партії, що підривають легітимність існуючого режиму (у тлумаченні американського політолога італійського походження Джованні Сарторі (1924 р. н.).

системи дослідники знову заговорили про лібералізм, малюючи йому втішні перспективи (прокоментуйте *Документ № 4*).

б) Соціал-демократія. Поєднавши принципи марксизму та християнського соціалізму, повоєнна соціал-демократія поставила наголос на реформізм, соціальну справедливість, націоналізацію стратегічно важливих підприємств, помірне державне втручання в економіку, соціальне партнерство між робітниками і працедавцями, демократичне суспільство і політичний плюралізм, захист прав не лише робітників, але й інших верств населення. У чому західний соціалізм відрізнявся від соціалізму у Східній Європі та СРСР?

У 1947 р. було створено Комітет інтернаціональних соціалістичних конференцій (Коміско), перетворений 1951 р. на Соціалістичний Інтернаціонал (Соцітерн). Соціал-демократичні партії країн Заходу почали виступати не за руйнування капіталізму, а за його вдосконалення. Наприклад, у прийнятій 1959 р. Бад-Годесберзькій програмі німецьких соціал-демократів фактично визнано приватну власність та ринкові відносини як основу демократичного суспільства. Поступово стерлася різниця між соціал-демократами та соціалістами, а переважна більшість як ліберальних, так і консервативних партій були змушені апелювати до соціал-демократичних цінностей (Що таке “соціал-демократичний консенсус” 1970-х рр.?). На засади соціал-реформізму перейшли й англійські лейбористи.

Проаналізуйте *Документи №5 і 6* та визначте основні програмні засади німецької соціал-демократії. Окрім Німеччини, міцними позиції соціал-демократів у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. були передусім у країнах Скандинавії, Австрії, Великій Британії (Лейбористська партія), Франції (Соціалістична партія) та Нідерландах (Партія праці). У 1990-х рр. “соціал-демократичний консенсус” поступився місцем “неоліберальному консенсусу”. В межах першого – західні політичні партії стояли здебільшого на позиціях лівого центру, в межах другого – змістилися на позиції правого центру. Крах радянської соціалістичної системи призвів до перегляду соціал-демократами частини своїх положень, зокрема, що стосується централізованого планування і націоналізації промисловості. За це політика деяких соціал-демократичних лідерів, як-от Ентоні Блера (1997–2007) і Гергарда Шрьодера (1998–2005), піддавалася критиці з боку лівого крила їхніх партій. Які сучасні програмні вимоги висувають соціал-демократи Заходу?

в) Консерватизм. Перші тридцять років по війні пануючим типом консерватизму був реформістський консерватизм, який перейняв у лібералізму схильність до соціальних реформ, бажання заручитися підтримкою робітників. Виразниками консервативних тенденцій стали християнсько-демократичні партії, що після 1945 р. виникли у більшості західноєвропейських держав (Італія, ФРН, Австрія). Подібно до соціал-демократів, вони відкинули антикапіталістичну пропаганду й запровадили помірковану форму державного втручання у межах концепції соціально орієнтованої ринкової економіки. З’ясуйте, в яких країнах Заходу консерватори користувались найбільшою популярністю? Як склалися для них перші повоєнні вибори? Кого з відомих консервативних політиків Ви можете назвати? Консервативні партії схилилися до прагматичних стратегій (зберігаючи ідеологічне несприйняття державної експансії) і трактували “державу добробуту” та помірне державне втручання в економіку, переважно, як аргументи, що забезпечували перемогу на виборах (проаналізуйте *Документ № 7* і визначте основні принципи англійського консерватизму). Щобільше, беручи на себе відповідальність за державне управління, вони намагалися реалізовувати політику, близьку за своїм змістом до т.зв. “соціал-демократичного консенсусу” (їдеться про усвідомлення того факту, що держава повинна взяти на себе відповідальність за добробут та економічну безпеку громадян). Однак, з середини 1970-х рр. під впливом економічних негараздів консервативні партії змінили свою стратегію, адже виявилось, що можливості втручання держави у ринкові відносини досить обмежені. До того ж, актуальними стали питання законності та порядку, відродження традиційних моральних цінностей, зміцнення сім’ї і соціальної моралі. З того часу

настала ера неоконсерватизму, найяскравішими представниками якого були Маргарет Тетчер (1979–1990) і Джон Мейджор (1990–1997) у Великій Британії, Рональд Рейган (1981–1989) і Джордж Буш-старший (1989–1993) у США, Браян Малруні (1984–1993) у Канаді, Гельмут Коль (1982–1998) у ФРН. Зверніть увагу на те, що неоконсерватори, хоч і засуджували державу загального добробуту, проте не піддавали сумніву потребу соціальної держави як такої (проаналізуйте *Документ № 8*). Які основні цінності неоконсерватизму? У чому новизна сучасного західного консерватизму?

г) Крайні ліві та праві. У перші повоєнні роки значно зросла чисельність і популярність комуністичних партій, а відповідно і їхнє парламентське представництво (з'ясуйте причини цієї тенденції). У яких країнах Заходу були найчисельніші комуністичні партії? Проаналізуйте політику комуністів як провладної сили. Нерідко комуністів сприймали (причому не завжди безпідставно) як “п’яту колону”, що діє в інтересах Радянського Союзу (див. *Документ № 9*). Це інколи мало згубні наслідки для цієї політичної сили. Варто хоча б пригадати арешти лідерів компартії Канади у контексті “справи Гузенка”, політику “маккартизму” в США, заборону Федеральним конституційним судом у 1956 р. компартії ФРН (*Документ № 10*). Коли ж німецькі комуністи погодились діяти в рамках Конституції, партія була легалізована, щоправда, під дещо іншою назвою (подібно і в Канаді).

Саме поширення комунізму почало викликати суперечності у колись монолітних лавах. Наприкінці 1950-х рр. сформувалась група радикальних мислителів (“нові ліві”), які критикували соціалістичний лад у країнах Східної Європи і поставили під сумнів правильність марксистського вчення (*Документ № 11*). Проблеми в економіці та розчарування у традиційних політичних силах стимулювали ліві ультрарадикальні рухи, які заперечували постіндустріальне суспільство, називаючи його антигуманним. Репрезентанти цього руху вдавались до відверто терористичних дій, фанатично намагаючись з допомогою зброї підірвати існуючий лад. Коротко охарактеризуйте діяльність таких лівих організацій, як “Червоні бригади” в Італії, “Фракція Червоної армії” у ФРН.

На зламі 1970–1980-х рр. намітився конфлікт між керівництвом КПРС та італійською компартією, що дедалі більше відходила від тоталітарної моделі, яку їй нав’язували. У 1981 р. радянські спецслужби навіть готували замах на генерального секретаря ЦК Компартії Італії “неугодного” Енріко Берлінгуера. Проте зупинити тенденцію до відходу західноєвропейських комуністів від принципів марксизму-ленінізму запобігти не вдалося. Представники комуністичних партій Заходу переглянули своє ставлення до основних положень марксистської ідеології, передусім “диктатури пролетаріату”, еволюціонувавши до т.зв. “єврокомунізму”. Єврокомуністи визнали принципи парламентської демократії та ринкової економіки, вдаючись до комуністичних гасел лише заради збереження “обличчя”. Кого з відомих єврокомуністів Ви знаєте? Як єврокомуністи відреагували на події “Празької весни”, переслідування інакодумців у країнах соцтабору?

З початком “перебудови” в СРСР комуністичні партії у світі втратили щедрі надходження з Москви, що негативно позначилося на їхній подальшій долі. У др. пол. 1980 – початку 1990 рр. криза комуністичної ідеології на Заході вкрай загострилась, що було зумовлено такими факторами: 1) поразка Радянського Союзу та країн-учасниць Варшавського договору у глобальному протистоянні з НАТО; 2) надмірний догматизм комуністичної ідеології та відсутність ідеологічного динамізму; 3) неефективність економічної моделі, що лежала в основі комуністичного вчення. Зважаючи на ці фактори, комуністичні партії зійшли на маргінес суспільно-політичного життя, позаяк, розчаровані нескінченною комуністичною демагогією, виборці стали віддавати перевагу соціал-демократам. Комуністичний рух зазнав значних метаморфоз. Так, нове покоління комуністів США перейшло на позиції лівої соціал-демократії, лави компартії поріділи і у них стали домінувати чорношкірі та іммігранти. На базі Комуністичної партії Італії

постала Партія справедливості, котра, однак, не змогла відродити міць своєї попередниці. А у компартії Великої Британії справи пішли так погано, що навіть їхня газета *Morning Star* була змушена змінити власника. Чи має, на Вашу думку, комунізм якісь перспективи у майбутньому?

Паралельно із появою по війні на Заході ліворадикальних рухів, набувають поширення праворадикали, зокрема неонацисти (в Німеччині) та неофашисти (в Італії). Серед політичних утворень цього спрямування варто згадати передусім “Вільну німецьку робітничу партію” та “Німецький національний фронт”. У чому неонацизм відрізнявся від нацизму (націонал-соціалізму)? У 1947 р. в Італії виник неофашистський “Італійський соціальний рух”, представники якого вдавались до терористичних акцій супроти комуністів, євреїв, іммігрантів. Аби уникнути заборони, організація була вимушена час від часу змінювати свою назву. У чому, на Вашу думку, розходилися і сходилися право- та ліворадикали? На зламі ХХ–ХХІ ст. намітилась тенденція до зростання популярності ультраправих (Національний Фронт Жан-Марі Ле Пена у Франції, Партія свободи Йорґа Гайдера в Австрії, партія Піма Фортайна в Нідерландах тощо), котрі звертали увагу на загрозу для національної ідентичності глобалізації та висували дискримінаційні гасла супроти іммігрантів (див. *Документ № 12*).

Отже, політичні ідеології та побудовані на їхній основі партії пройшли складний шлях еволюції. “Золотий вік” партій змінився партійною кризою, що зачепила всі країни Заходу і мала для них далекосяжні наслідки.

☞ СЛОВНИК

* *Ідеологія* (гр. *ιδεολογία*) – система поглядів, ідей, що характеризують певну соціальну групу, політичну партію, суспільство.

* *Консерватизм* (фр. *conservatisme*, від лат. *conservo* – охороняю, зберігаю) – ідейно-політична та культурна течія, що спирається на ідею традиції та спадкоємності у соціальному й культурному житті, демонструє прихильність до усталених соціальних систем і норм; не приймає революції та радикальні реформи, обстоюючи еволюційний розвиток.

* *Лібералізм* (лат. *liberalis* – вільний) – політична ідеологія, яка проголошує головним джерелом поступу вільну діяльність людини, спрямовану на утвердження парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод; обстоює абсолютну цінність людської особистості та максимальне послаблення різних форм державного і суспільного примусу щодо особи; пропагує реформаторський шлях здійснення соціальних перетворень.

* *Націонал-соціалізм/Нацизм* (нім. *Nationalsozialismus*; від назви НСДАП) – ідеологія і практика режиму А. Гітлера у Німеччині (1933–1945), для яких характерні тоталітарна модель влади, градація всіх націй за рівнем їхньої “повноцінності”. Методами реалізації ідей націонал-соціалізму були військова агресія і геноцид. У низці своїх рис подібний до фашизму та комунізму.

* *Політична партія* (лат. *pars (partis)* – частина, розділ, група однодумців) – юридично оформлене об’єднання людей за політичним світоглядом, для досягнення конкретних цілей та захисту спільних інтересів.

* *Соціалізм* (фр. *socialisme*, від лат. *socialis* – суспільний) – політична ідеологія, ідеалом якої є здійснення принципів соціальної справедливості, свободи і рівності.

📖 ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

📖 **Наказ головнокомандувача радянською зоною окупації у Німеччині про вилучення літератури нацистського характеру, 8 серпня 1945 р. (уривок)**

1. Усім власникам приватних бібліотек, книжкових магазинів і видавництв, а також приватним особам здати до 1 жовтня 1945 р. у районні комендатури:

а) всі книги, брошури, журнали, альбоми й іншу літературу, що містять пропаганду фашизму, расової теорії, захоплення чужих територій, а також літературу, спрямовану проти СРСР й інших Об’єднаних Націй;

б) всю військову літературу, в тому числі підручники й навчальні посібники для військових навчальних закладів й армії, а також всю наукову і технічну літературу військово-прикладного характеру [...].

**Вирок Міжнародного Військового Трибуналу
(Нюрнберзького трибуналу) (уривок)**

[...] Походження і цілі нацистської партії

5 січня 1919 р., не більше ніж через два місяці після укладення перемир'я, яким закінчилася Перша світова війна, і за шість місяців до підписання мирних договорів у Версалі, в Німеччині з'явилася невелика політична партія під найменуванням Німецька Робітничая Партія. 12 вересня 1919 р. Адольф Гітлер став членом цієї партії і на перших відкритих зборах, що відбулися у Мюнхені 24 лютого 1920 р., оголосив програму партії. Ця програма, що залишалася незмінною до моменту, коли партія була розпущена в 1945 р., містила 25 пунктів, з яких наступні п'ять представляють особливий інтерес, оскільки вони висвітлюють ті питання, розглядом яких займається Трибунал:

“Пункт 1. Ми вимагаємо об'єднання всіх німців у Велику Німеччину на основі права народів на самовизначення.

Пункт 2. Ми вимагаємо для німецького народу рівних прав з іншими націями; анулювання Версальського і Сен-Жерменського мирних договорів.

Пункт 3. Ми вимагаємо землі і території для існування нашого народу і для колонізації їх нашим надлишковим населенням.

Пункт 4. Тільки той, хто належить до германської раси, може бути громадянином; тільки той належить до германської раси, в чій жилах тече німецька кров, незалежно від віросповідання. Відповідно, жоден єврей не може належати до германської раси [...].

Пункт 22. Ми вимагаємо знищення найманних військ і створення національної армії”.

[...] У результаті ефективного контролю над пресою і радіо німецький народ, починаючи з 1933 р., був підданий сильному впливу пропаганди на користь режиму; і не тільки ворожа критика, але і всяка критика була заборонена. Незалежні судження, ґрунтовані на свободі думки, стали абсолютно неможливими [...].

Обвинувачувані організації.

Керівний склад нацистської партії. Керівний склад нацистської партії названий у звинувачувальному висновку як група або організація, яка має бути оголошена злочинною [...]. Основною метою керівного складу з самого початку була допомога нацистам у захопленні, а потім, після 30 січня 1933 р., – у збереженні контролю над німецькою державою. Механізм керівного складу використовувався для широкого розповсюдження нацистської пропаганди і для ретельного контролю над політичними настроями німецького народу. У цій діяльності особливо важливу роль відігравали нижчі верстви політичних керівників [...].

СС. [...] Обвинувачення назвало охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (загальновідомі під назвою СС) як організації, яка повинна бути визнана злочинною [...]. СС використовувалася для цілей, які, згідно зі Статутом, є злочинними і включають переслідування і винищення євреїв, звірства і вбивства у концентраційних таборах [...]. Розглядаючи питання про СС, Трибунал включає сюди всіх осіб, які були офіційно прийняті в члени СС, у т.ч. членів Загальної СС, військ СС, з'єднань СС “Мертва голова” і членів будь-якого роду поліцейських служб, які були членами СС. Трибунал не включає в цей перелік т.зв. кавалерійські з'єднання СС [...].

Відповідно до розділів Звинувачувального висновку, за якими визнані винними підсудні, і на підставі статті 27 Статуту Міжнародний Військовий Трибунал засудив:

1) Германа Вільгельма Гьорінга – до смертної кари через повішення (отруївся у в'язниці незадовго до страти – С. К., Р. С.),

2) Рудольфа Гесса – до довічного тюремного ув'язнення (1987 р. повісився в альтанці на подвір'ї в'язниці – С. К., Р. С.)*,

3) Йоахіма фон Ріббентропа – до смертної кари через повішення,

4) Вільгельма Кейтеля – до смертної кари через повішення,

5) Ернста Кальтенбруннера – до смертної кари через повішення,

6) Альфреда Розенберга – до смертної кари через повішення,

7) Ганса Франка – до смертної кари через повішення,

8) Вільгельма Фріка – до смертної кари через повішення,

9) Юліуса Штрейхера – до смертної кари через повішення,

10) Вальтера Функа – до довічного тюремного ув'язнення,

* Усі ув'язнені відбували покарання у в'язниці Шпандау (Берлін).

- 11) Карла Дьоніца – до тюремного ув'язнення терміном на десять років,
- 12) Еріха Редера – до довічного тюремного ув'язнення,
- 13) Бальдура фон Шираха – до тюремного ув'язнення терміном на двадцять років,
- 14) Фріца Заукеля – до смертної кари через повішення,
- 15) Альфреда Йодля – до смертної кари через повішення,
- 16) Артура Зейсс-Інкварта – до смертної кари через повішення,
- 17) Альберта Шпеєра – до тюремного ув'язнення терміном на двадцять років,
- 18) Костянтина фон Нейрата – до тюремного ув'язнення терміном на п'ятнадцять років,
- 19) Мартіна Бормана – до смертної кари через повішення.

ДОКУМЕНТ № 3.

▣ Родні Баркер⁷⁸ “Майбутнє для лібералізму чи ліберальне майбутнє?” (уривок)

[...] Тоді як у XIX і на початку XX ст. лібералізм був пов'язаний з політичними партіями, чи діяльність надавала його аргументам практичну стійкість та утворювала їхнє ядро, друга половина XX ст. ці зв'язки або суттєво послабила, або ж зруйнувала. Зорієнтована на класи виборча політика підтримувала соціалістичні партії, що заявили про себе як про природних представників робітничої більшості. Водночас функції захисту права власності дедалі більше потрапляли до рук консерваторів, які відмовляючись змінювати наявний розподіл матеріальних благ, не обмежували себе ані ліберальними сумнівами щодо політичної рівності, ані ліберальною двозначністю щодо рівності економічної. Тож лібералізм перетворився на такий собі діалог латиною, що утримує вкупі спільноту ченців-філософів, тим часом як варвари снують навколо монастирських мурів – діалог, що встає все віддаленішим від реальної політичної мови. Лібералізм було відсунуто від політичного – і це відрізняє його від соціалізму, консерватизму, націоналізму чи навіть екологізму або фемінізму. Кількість однозначно ліберальних партій чи рухів вкрай невелика. Лібералізму бракує інституціонального та партійного фундаменту; він зберігає свою вагу переважно лише в університетах та серед політичних теоретиків [...].

✓ *Баркер Р. Майбутнє для лібералізму чи ліберальне майбутнє? // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко та інші. – Київ: Смолоскип, 2002. С. 133–134.*

ДОКУМЕНТ № 4.

▣ Френсіс Фукуяма⁷⁹ “Кінець історії?” (уривок)

[...] На наших очах у двадцятому столітті світ був охоплений пароксизмом ідеологічного насильства, коли лібералізму довелось боротися спочатку із залишками абсолютизму, потім з більшовизмом і фашизмом і, нарешті, з новітнім марксизмом, котрий погрожував втягти нас в апокаліпсис ядерної війни. Проте це століття, спочатку впевнене у тріумфі західної ліберальної демократії, повертається тепер до того з чого з чого починало: не до “кінця ідеології” чи конвергенції капіталізму і соціалізму, як ще донедавна передбачалось, а до безсумнівної перемоги економічного і політичного лібералізму. Тріумф Заходу, західної ідеї очевидний передусім тому, що в лібералізму не залишилось ніяких життєздатних альтернатив [...]. Лібералізм перемиг наразі лише у сфері ідей, свідомості; в реальному, матеріальному світі до перемоги ще далеко [...]. У минулому столітті лібералізм постав перед двома головними викликами – фашизмом і комунізмом. Згідно з першим, політична слабкість Заходу – його матеріалізм, моральний розклад, втрата єдності, що сприяли фундаментальним протиріччям всередині ліберальних суспільств; вирішити все це мали, на його переконання, лише сильна держава і “нова людина”, що опиралися б на ідею національної винятковості. Як життєздатна ідеологія фашизм був знищений Другою світовою війною. Це, звісно, була передусім матеріальна поразка, але як з'ясувалось, вона стала і поразкою ідеї [...]. Куди серйознішим був виклик, кинутий лібералізму іншою великою альтернативою, комунізмом. Мовою Гегеля Маркс переконував, що ліберальному суспільству притаманне фундаментальне протиріччя, яке не піддається розв'язанню – протиріччя між працею і капіталом. В підсумку це стало головним звинуваченням проти лібералізму. Але Захід класове питання успішно вирішив [...]. Це не означає, що в Сполучених Штатах немає багатих і бідних, чи розрив між ними в останні роки не збільшився. Однак коріння економічної нерівності не в правовій і соціальній структурі

⁷⁸ Баркер Родні – професор-емерит Лондонської школи економічних і політичних наук.

⁷⁹ Фукуяма Френсіс (1952 р.н.) – американський філософ та політолог, професор Школи поглиблення міжнародних досліджень (SAIS), голова редакційної ради журналу *The National Interest*.

нашого суспільства, яке залишається фундаментально егалітарним і помірковано перерозподільним; справа радше в культурних і соціальних характеристиках складових його груп, що передалися у спадок. Негритянська проблема в Сполучених Штатах – продукт не лібералізму, а рабства, що зберігалось ще довгий час після того, як було формально ліквідоване [...]. Уявімо на мить, що фашизму і комунізму не існує: чи залишаються в лібералізму ще якісь ідеологічні конкуренти? Або інакше: чи є в ліберальному суспільстві протиріччя, котрі не можна розв'язати? Напрошуються дві можливості: релігія і націоналізм [...]. Дехто схильний вважати, що оживлення релігії свідчить про те, що люди вкрай нещасливі від безособовості і духовної порожнечі ліберальних споживацьких суспільств. Хоч порожнеча й існує, і це, звісно, ідеологічний дефект лібералізму, однак з цього не випливає, що релігія стане нашою перспективою [...]. Теократичну державу, як альтернативу лібералізму і комунізму пропонує нині лише іслам [...]. Ще одне “протиріччя”, що потенційно не піддається вирішенню в межах лібералізму, – це націоналізм та інші форми расової й етнічної самосвідомості [...]. Не можна відкидати також того, що несподівано можуть з'явитися нові ідеології чи конфлікти, яких не помічали раніше [...].

ДОКУМЕНТ № 5.

Віллі Айхлер⁸⁰ “Основні вимоги соціалізму” (уривок)

[...] Війна оголошується поза законом. Вона є не засобом політики, а актом варварства. Ядерне озброєння і ракети зробили війну передбачуваним самогубством, якого не схвалить жодна людина, наділена почуттям відповідальності. Забезпечення миру ми пов'язуємо з Організацією Об'єднаних Націй і з оснащенням її виконавчими органами влади, котрі дозволять їй перешкоджати виконанню планів будь-якого порушення миру. Передумовою для цього є загальне і контрольоване роззброєння [...] Справедливість вимагає, щоб всі народи могли брати участь у добробуті світу. Так звані країни, що розвиваються, мають право на солідарність із ними інших народів [...] Державною формою, яка найбільше відповідає свободі і гідності людини, є демократія. Соціаліст оголошує себе прихильником демократії як устрою, без якого соціальне суспільство жити не може. Демократія – не шлях до мети, вона частина власне мети. У демократичному суспільстві всяка влада повинна проглядатися настільки, щоб вона не могла уникнути суспільного контролю. У цьому відношенні особливо необхідні зміни в економіці [...] Не повинно бути монополії на освіту. Вирішальним для вступу до навчальних закладів повинні бути лише здібності та успішність [...]

✓ Айхлер В. *Етичний реалізм. Вибрані праці з питань соціал-демократичної теорії / Пер. з нім. – Київ: Основні цінності, 2001. С. 57–58.*

ДОКУМЕНТ № 6.

**Віллі Брандт⁸¹ “Завдання демократичного соціалізму”,
20 серпня 1972 р. (уривок)**

[...] Мотивом і джерелом нашої роботи, нашої сили є основні цінності – свобода, справедливість, солідарність. Вони з'єднали нас для спільних дій, і ці ж основні цінності будуть й завтра, які і нині, визначають нашу політику миру, прогресу, людяності. Таке завдання ми взяли на себе. Кожен крок в нашій повсякденній діяльності повинен слугувати гуманному завданню [...].

ДОКУМЕНТ № 7.

Вінстон Черчилль “Консервативні принципи” (уривок)

Наші основні цілі такі: підтримувати християнську релігію і протидіяти всіляким на неї нападам. Захищати нашу Монархічну і Парламентську конституцію. Вжити заходів для належного захисту від зовнішнього агресора та для безпеки нашої морської торгівлі. Підтримувати закон і порядок, безсторонню справедливість судів, вільних від втручання або тиску з боку виконавчої влади. Відновити здорову фінансову систему й чіткий нагляд за національним доходом і витратами [...]. Сприяти усім заходам, спрямованим на поліпшення здоров'я й соціальних умов людей. Дотримуватись як основного правила підтримки вільного

⁸⁰ Айхлер Віллі (1896–1971) – один з ідеологів німецької соціал-демократії, співавтор Годесберзької програми СДПН (1959–1989), котра справила помітний вплив формування соціал-демократичної ідеології у Західній Європі.

⁸¹ Брандт Віллі (справжнє ім'я та прізвище Герберт Ернст Карл Фрам) (1913–1992) – німецький політик, лідер Соціал-демократичної партії, канцлер ФРН (1969–1974).

підприємництва й ініціативи на протидію державної торгівлі й націоналізації промисловості [...].

✓ *Черчілль В. Консервативні принципи // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ: Смолоскип, 1998. С. 110–111.*

ДОКУМЕНТ № 8.

☞ **Маргарет Тетчер “Новий консерватизм”, 1980 р. (уривок)**

[...] Упродовж двадцяти п'яти років після Черчілля існували різні точки зору, на які помітно вплинула, наприклад, соціал-демократична філософія з її вірою в ефективність державного втручання, особливо в економічну сферу та глибоким розумінням “рівності”. Більше чи менше, консервативна партія поділяла ці ілюзії: спочатку з невеликою часткою ентузіазму, базованому на (принаймні в економічній сфері) уроках міжвоєнного часу і нерозумінні Кейнса (економічна теорія Дж. Кейнса – С. К., Р. С.), а згодом – з побоюванням, але з помітним відчуттям історичної неминучості [...]. Економічна політика *нового консерватизму* має дві головні складові. На макроекономічному рівні наш підхід відомий як монетаризм, що прийшов на зміну кейнсіанству, хоч пізніша доктрина є перекрученням того, за що власне ратував Кейнс. На мікроекономічному рівні ми відкидаємо державне втручання в економіку і централізоване планування, наголошуючи на вільному ринку [...].

✓ *Thatcher M. The New Conservatism (Lecture to the Bow Group), 1980 August, 4 // Режим доступу: <http://www.margaretthatcher.org/archive/displaydocument.asp?docid=109505>.*

ДОКУМЕНТ № 9.

☞ **Стефан Куртуа⁸² про Мориса Тореза (уривок)**

[...] Його покірливість опікунській і тоталітарній владі повністю підтверджується його покірною згодою на відсторонення від справ на п'ять років у СРСР, куди він прибув у листопаді 1939 р. під радянським паспортом і де він жив, захищений від усіх під псевдонімом. Додатковим свідченням цього, якщо таке потрібне, є звіт про зустріч Сталіна з Торезом у Кремлі 18 листопада 1944 р. перед поверненням генерального секретаря до Парижа. Сталін розбирає ситуацію та видає накази як незаперечний керівник, і його вказівки, які виконуватимуться буквально є чітко “антифранцузькими”; ФКП повинна сховати зброю в очікуванні кращих днів і головно всіма засобами політично нищити де Голья, перш ніж іти далі [...]. Торез є політичним лідером, воєнні роки якого забруднені чорною плямою: засудження за дезертирство 28 листопада 1939 р., позбавлення французького громадянства 21 лютого 1940 р., згодом помилування надане де Голем 6 листопада 1944 р., при тому, що весь політикум ґрунтує свою легітимність на участі в Опорі [...].

18 листопада 1947 р., на самому початку “холодної війни” Торез знову зустрічається зі Сталіним у Кремлі й одразу заявляє, що прибув “за його порадами й вказівками”. Під час розмови “Торез сказав, що французькі комуністи пишатимуться тим, що він, Торез, мав честь розмовляти з товаришем Сталіним. Торез зауважує, що хоча він і француз, але в нього душа радянського громадянина. Товариш Сталін відповів, що ми всі комуністи, і цим усе сказано”. Після цього Морис Торез започатковує завершальний етап тоталітарної побудови партії. Культ Сталіна і культ Тореза набувають величезного розмаху з нагоди 70-річчя першого і 50-річчя другого [...]. Ця заскнілість вочевидь підсилюється інсультом, якого Торез зазнав у 1950 р. і який змушує його знову виїхати до СРСР – офіційно, щоб уникнути “буржуазної медицини”, а насправді тому, що Сталін знайшов гарний привід, аби прискіпливіше контролювати його.

Щойно Сталіна поховали, як Торез повертається до Франції, але в лютому 1956 р. він знову приїздить до Москви на ХХ з'їзд КПРС і знайомиться з “секретною доповіддю” Хрущова. Він буде наполегливо опиратися десталінізації й посилюватиме закручування ідеологічних гайок за рахунок теорії абсолютного зубожіння робітничого класу та боротьби проти регулювання народжуваності. Період з 1953 р. до його смерті в 1964 р. виглядає затьняною битвою Тореза за збереження абсолютної влади в ФКП, в якій він постає різким, крутим, заздрісним, марнославним і, одне слово, автократичним.

✓ *Куртуа С. Морис Торез: початкова юнацька й особиста відкритість (типова для французьких соціалістів) і замкнення в радянському тоталітаризмі // Відкритість.*

⁸² *Куртуа Стефан* (1947 р. н.) – французький історик, директор Національного центру наукових досліджень (Університет Париж X).

ДОКУМЕНТ № 10.

**Вирок Федерального Конституційного Суду
про заборону Комуністичної партії ФРН, 17 серпня 1956 р. (уривок)**

1. Комуністична партія Німеччини суперечить Конституції.
2. Комуністична партія Німеччини розпускається.
3. Забороняється створювати організації у заміну Комуністичної партії Німеччини чи використовувати для цього вже існуючі організації.
4. Майно Комуністичної партії Німеччини конфіскується на користь Федеративної республіки Німеччини для використання громадами [...].

ДОКУМЕНТ № 11.

**Жан-Поль Сартр⁸³ “Епоха позбавлена моралі”
(з інтерв'ю 1975 р.) (уривок)**

[...] Гадаю, зараз ми є свідками занепаду марксизму і найближчим часом марксизм матиме дещо інший вигляд порівняно з тим, яким він є нині [...]. Я маю на увазі марксизм, що використовувався і на практиці, і в теорії. Починаючи з Маркса, марксизм жив своїм життям і одночасно старів. Тепер ми перебуваємо на етапі, коли старіння мусить завершитися смертю [...]. Збереження марксизму вимагає нині багато зусиль [...]. Філософія свободи, яка зароджується на наших очах, буде філософією того ж ґатунку, що й марксизм, тобто сумішшю теорії і практики, – філософією, в якій теорія служить практиці, але яка бере за висхідну точку *свободу*. Саме це, як мені видається, не вистачає марксистській теорії [...].

ДОКУМЕНТ № 12.

**Жан-Марі Ле Пен⁸⁴ “Про Францію, якій потрібно навчитися казати “НІ”
(Уривок з інтерв'ю 2005 р.)**

[...] Франція не така вже й демократична країна, як це може видаватись. Ми постійно зіштовхуємося з різними групами, кожна з яких захищає власні інтереси, і які разом утворюють своєрідний “істеблішмент” [...]. Я жодним чином не вважаю себе расистом, однак не можу не думати про певну соціальну рівновагу [...]. Усі європейські нації зіштовхуються із спільною для них демографічною проблемою. Якщо Європа не змінить свою імміграційну політику, то ми усі [...] приречені на “затоплення” хвилями іммігрантів [...]. Сьогодні ми ризикуємо “потонути” серед іммігрантів, котрі переважно не мають освіти і приїжджають із найбільш небезпечних країн з високим показником народжуваності. Багато дослідників підкреслюють, що така імміграція з країн Півдня на заможний Північ лише зростатиме і колись перестане бути “мирною” і “братерською” [...]. Я хочу особливо наголосити – справа не в національності чи кількості іммігрантів. На мою думку, єдиним фактором їхньої інтеграції в суспільство має бути праця, інакше не буде ніякого соціального миру [...]. Ми самі, і ніхто інший, повинні турбуватися про власну націю і знати, що нам личить, а що – ні [...]. Ми не можемо втрачати свою національну ідентичність [...].

⁸³ Сартр Жан-Поль (1905–1980) – французький письменник і філософ, один із основоположників філософії екзистенціалізму.

⁸⁴ Ле Пен Жан-Марі (1928 р. н.) – французький політик, лідер право радикальної організації “Національний фронт” (1972–2011).

ЗАНЯТТЯ 11.

СТАНОВЛЕННЯ “НОВОЇ ЕКОНОМІКИ”

1. Утвердження економіки споживання
2. Перехід до постіндустріальної ери
 - а) перша хвиля науково-технічної революції
 - б) інформаційна революція 1970-х рр.
 - в) гуманітарні наслідки інформаційного суспільства

📖 ДЖЕРЕЛА

- Гелбрейт Дж. К.* Суспільство блага. Пора гуманності / Пер. з англ. – Київ, 2003.
Кун Т. Структура наукових революцій / Пер. з англ. – Київ, 2001.
Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: відкрите суспільство під загрозою / Пер. з англ. – Київ, 1999.
Тоффлер Е. Третя хвиля / Пер. з англ. – Київ, 2000.
Фукуяма Ф. Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку / Пер. з англ. – Львів, 2005.

📖 ЛІТЕРАТУРА

- Бауман З.* Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства. – Київ, 2008.
Білоцерківець В., Лященко А. Нова економіка: сутність та генеза. – Дніпропетровськ, 2007.
Боев Ю., Боева С. Економічна історія (Західна Європа. Японія. США). – Київ, 2004.
Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна / Пер. з англ. – Київ, 2013.
Де Сото Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / Пер. з англ. – Київ, 2009.
Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Пер. з фр. – Київ, 1998.
Стефік М., Стефік Б. Прориви: історії та стратегії радикальних новацій / Пер. з англ. – Київ, 2005.
Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Пер. з англ. – Київ, 2005.
Хейлз К. Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці / Пер. з англ. – Київ, 2013.
Ng C. L. I. New Business and Economic Models in the Connected Digital Economy // Режим доступу: https://www.academia.edu/4228986/New_Business_and_Economic_Models_in_the_Connected_Digital_Economy
Saxer M. The Economy of Tomorrow: How to Produce Socially Just, Resilient, and Green Dynamic Growth for a Good Society // Режим доступу: https://www.academia.edu/7987972/The_Economy_of_Tomorrow_how_to_produce_socially_just_resilient_and_green_dynamic_growth_for_a_good_society
Sullivan P. Profiting from Intellectual Capital: Extracting Value from Innovation. – New York, 1998.
Van den Berg H. Economic Growth and Development: An Analysis of Our Greatest Economic Achievements and Our Most Exciting Challenges. – Boston, 2001.

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – проаналізувати становлення та такі прояви “нової економіки” в країнах Заходу, як споживачтво та становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства.

У повоєнні роки основним фактором економічного розвитку країн Заходу був не інвестиційний потенціал чи кількість колоній, а розмір внутрішнього споживчого ринку. Тож, при розгляді **першого питання** потрібно зупинитися на причинах, особливостях та наслідках формування споживачького суспільства на Заході (*Consumer Society*).

У др. пол. XX ст. помітною стала тенденція “взяти від життя якомога більше” (з’ясуйте, що до цього спонукало?). З ростом рівня життя, населення усе частіше почало витрачати гроші на товари промислового виробництва довготривалого користування: будівельні матеріали, сантехнічне обладнання, такі предмети домашнього вжитку, як праски, порохотяги, холодильники, телефони, телевізори, персональні комп’ютери (див. *Документ № 1*). Значно виросли витрати на

транспорт, що було викликано автомобілізацією. Відповідно, споживацький попит став безпосередньо визначати обсяги промислового виробництва та послуг, перетворився на двигун економіки (проаналізуйте *Документ № 2*). Саме тому повоєнну економку часто називають “економікою споживання”. Визначте, чи мали вплив на становлення споживацької економіки урізноманітнення товарної продукції, розширення системи кредитування? Де швидше утвердилася економіка споживання? Чому знизилася роль дрібних магазинів і натомість зросла популярність торгових центрів і супермаркетів?

Якщо до середини 1950-х рр. домінували матеріально-речові потреби, то з др. пол. 1950-х рр. почали формуватися соціальні потреби (освіта, медицина, спорт, відпочинок тощо). Чи погоджуєтесь Ви з думкою багатьох дослідників, що чимало потреб були штучними? Ознайомтесь з *Документом № 3* і обґрунтуйте зміни, що відбулися у житті споживачів. Економіка споживання стала характеризуватися не лише масовим споживанням матеріальних благ, але й формуванням відповідної системи цінностей та установок. Яку роль у цьому процесі відіграла реклама? Прокоментуйте твердження, згідно з яким у європейців вища, ніж в американців культура споживання.

Щоб споживацький попит відіграв свою нову роль в економіці, потрібен був і зустрічний рух промисловості. Товари масового вжитку мали бути простими, надійними і дешевими. Відповіддю промисловості на цей виклик було запровадження нових технологій – технологій масового виробництва. Конкуренція виробників спричинила і конкуренцію споживачів. Відбулися зміни і в структурі вартості товарів і послуг, бо часто її формувала символічна ціна за бренд торгової марки. Швидкими темпами відбувалися зміни в індустрії моди – речі знецінювалися і старіли, з’являлася планомірна зміна одних речей іншими.

Які позитивні та негативні риси споживацької економіки Ви можете відзначити? Чи погоджуєтесь з твердженням, що суспільство споживання робить людину залежною і несамостійною, збільшується можливість маніпулювання громадською думкою?

Висвітлення **другого питання** розпочніть з аналізу причин науково-технічного поступу. Яку роль у цьому процесі відіграли внутрішня та зовнішня конкуренція? Визначте, чому саме військові потреби були основним рушієм розвитку науки і техніки країн Заходу по війні?

Основним чинником довгострокового технологічного зростання та змін у структурі економіки стало впровадження інновацій⁸⁵. З’ясуйте мотиви створення інновацій (заради прибутку, розваг, практичних потреб). Усвідомлення ролі інновацій призвело до швидкого зростання приватних і державних витрат на наукові й дослідно-конструкторські роботи. Характерним явищем стало бажання держави інституювати процес створення інновацій за допомогою заснування науково-дослідних центрів, таких як Силіконова (Кремнієва) долина у США (*Документ № 4*). Суттєво зросла кількість наукових і технічних відкриттів і скоротився час їх впровадження у виробництво, а згодом у вільний продаж. З-поміж іншого, цьому сприяли реклама та засоби масової комунікації. Кожна нова хвиля інновацій породжувала потребу у нових матеріалах. Наприклад, з розвитком електротехніки зросла потреба у міді, а авіації – в алюмінії, із створенням у 1947 р. транзистора виникла потреба у напівпровідникових матеріалах – кремнії та германії. Зверніть увагу на ставленні громадськості до нововведень і поміркуйте, чим було викликане на Заході таке явище, як неофобія (відраза до нового)?

а) Перша хвиля науково-технічної революції. Створення та упровадження інновацій спричинило наприкінці 1950-х – на поч. 1960-х рр. першу хвилю науково-технічної революції (НТР). Її характерними рисами стали освоєння нових видів енергії, виготовлення та застосування штучних матеріалів, автоматизація виробництва з використанням електро-обчислювальних машин (ЕОМ) тощо.

⁸⁵ Термін “інновація” почав використовуватися ще з 1930-х рр. у працях американського дослідника австрійського походження Йозефа Шумпетера.

Особливо швидко розвивалася хімія, атомна промисловість, космонавтика. На розвиток останньої визначальну роль справило протистояння СРСР і США (див. *Документ № 5* та порівняйте космічні досягнення цих конкуруючих країн). Після Другої світової війни швидко розвивалося і вдосконалювалося телебачення, яке стало кольоровим. Перелічіть основні технологічні досягнення 1950–1960-х р. і визначте їхній вплив на розвиток економіки. Які технічні новинки Ви вважаєте найпотрібнішими? Зауважте, що перша хвиля НТР викликала значні зміни у виробництві (сприяла концентрації виробництва, викликала “зелену революцію”) та спричинила еволюцію соціальної структури населення. Чим масштабніше впроваджувались її досягнення, тим швидше зростав рівень життя населення. Яким був вплив НТР на навколишнє середовище? Обміркуйте думку історика науки Томаса Куна: “Наукова революція – це епістемологічна зміна парадигми”.

б) Інформаційна революція 1970-х років. У 1970-х рр. розпочався новий етап НТР, що здебільшого відомий як інформаційна революція. Він характеризувався подальшим зрощенням науки і виробництва, прискоренням науково-технічних перетворень, використанням найновіших досягнень науково-технічної думки з військовою (надточна зброя) та мирною (системи телекомунікації, біотехнологія) метою. Якщо одразу по війні провідними галузями промисловості були електроенергетика, приладобудування, то з часом ними стають мікроелектроніка, інформаційна та аерокосмічна промисловість. Інформаційна революція сприяла переході до постіндустріальної ери* розвитку суспільства (проаналізуйте *Документи № 6 і 7*). У 1970-х рр. телевізор був уже чи не у кожній західній сім’ї, а телебачення перетворилось на головний засіб масової інформації. На зламі 1970–1980-х рр. створено побутові системи запису звуку і зображення. У 1979 р. фірма *Sony* розпочала виробництво портативних касетних магнітофонів (плеєрів) *Sony Walkman*, що отримали величезний успіх на Заході. Згодом у продаж надійшли відеоманітофони та відеокамери. Поява ретрансляційних і комунікаційних супутників дозволила створити глобальні мережі теле- і радіокомунікацій.

Справжню революцію у сфері комп’ютерних технологій здійснили американці Стівен Джобс і Стівен Возняк, котрі у 1976 р. створили перший персональний комп’ютер (ПК) – “*Apple*” (див. *Документ № 8*). У серпні 1981 р. фірма *IBM* випустила досконалішу модель комп’ютера *IBM 51-50*, який мав швидкодіючий процесор, але найважливіше – зручне програмне забезпечення, створене компанією *Microsoft*. Згодом комп’ютери було удосконалено: на моніторах з’явилися іконки, пристрій доокомплектовано “мишкою”, створено принтери та сканери, з допомогою модема стало можливим підключення одних комп’ютерів до інших через звичайну телефонну мережу. Модем відкрив шлях для створення інформаційної мережі Інтернет, датою народження якої вважають 1983 р. (поширення набув з 1992 р., коли виникла Всесвітня павутина *World Wide Web (www)*). Ідею “іконок” використав Білл Гейтс із *Microsoft* для створення поки-що найпопулярнішої комп’ютерної програми *Windows* (*Документ № 9*). Західний ринок став поглинати мільйони багатofункціональних ПК.

Революція у сфері комунікацій продовжилась появою супутникових телеантен і телефонів. У 1992 р. розпочалась епоха *GSM* – глобального стандарту цифрового мобільного зв’язку, з поділом каналів за часом і частотою. Розпочалося масове виробництво персональних мобільних телефонів, котрі постійно вдосконалювалися і набирали нових форм (у 1996 р. з’явився перший стільниковий телефон у форм-факторі “розкладачка”; 1996 р. – телефон з кольоровим дисплеєм; 1997 р. – телефон у форм-факторі “слайдер”; 1998 р. – телефон із сенсорним дисплеєм; 1999 р. – телефон із підтримкою двох SIM-карт; 2000 р. – телефон з поліфонією і вбудованою

* У науковому обігу також перебувають такі означення нового суспільства, як “завершене” (Д. Макклелланд), “зріле” (Д. Габор), “нове індустріальне” (Дж. Гелбрейт), “постсучасне” (Ж.-Ф. Ліотар), “активне” (А. Етиціоні), “постнафтове” (Р. Барект), “технотронне” (З. Бжезинський), “постцивілізаційне” (Р. Боулдінг), “посткапіталістичне” (Р. Дарендорф), “програмоване” (А. Турен), “постісторичне” (Р. Сейденберг) тощо.

відеокамерою; 2002 р. – телефон з підтримкою технології *Bluetooth* і т.д.). Все це привело до утворення нового інформаційного простору і розширення сфери спілкування. Поміркуйте над питанням, чи триває інформаційна революція сьогодні?

в) Гуманітарні наслідки інформаційного суспільства. Унаслідок інформаційної революції відбулися структурні зрушення як у системі виробництва, так і в соціокультурній сфері, включаючи форми людської життєдіяльності. НТР створила передумови для перебудови всього матеріального й духовного життя суспільства. Головними продуктами виробництва стають не речі й енергія, а інформація та знання. Друга хвиля НТР з 1970-х років зумовила зміни у формах організації виробництва, сприяла утвердженню нової потужної галузі економіки. Відбувся перехід від економіки, що базується на виробництві матеріальних товарів, до економіки, побудованій на виробництві й застосуванні інформації та знань. Прокоментуйте вислів: “Хто володіє інформацією, той володіє світом”. У чому полягає проблема цифрової нерівності (*Digital divide*)? Чи існує інформаційно-технологічний неоколоніалізм? Як гарантувати інформаційну безпеку держави? Що таке “інформаційні війни”? (Як і навіщо вони ведуться?)

Початок інформаційної епохи посилив процеси глобалізації, які помітно вплинули на гуманітарні процеси. Інформатизація пронизує на Заході усі сфери життя суспільства, у тому числі культуру та мистецтво. Обґрунтуйте позитивні і негативні наслідки комп’ютеризації. Прочитайте *Документ № 11* і поміркуйте стосовно еволюції понять “свобода” і “рівність”. Визначте переваги й недоліки інформаційного суспільства. Яку роль у сьогоднішньому світі відіграють соціальні мережі? Що спонукає актуалізувати концепцію філософа Карла Поппера (1902–1994) про “відкрите суспільство” (опрацюйте *Документ № 12*).

Як підсумок, з’ясуйте переваги і недоліки “нової економіки”. Чому, на Вашу думку, її називають “економікою сподівань”?

□ СЛОВНИК

* *Інновація* (англ. *Innovation* – нововведення) – кінцевий результат дослідницької діяльності, що отримує своє вираження у вигляді нового чи вдосконаленого продукту.

* *Інтернет* (від англ. *Internet*, дослівно – “міжмережа”; синоніми “всесвітня мережа” або “нетрі”) – всесвітня система добровільно об’єднаних комп’ютерних мереж, побудована на використанні протоколу *IP* і маршрутизації пакетів даних.

* *Інформаційне суспільство* (англ. *Information society*) – нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання.

* *Науково-технічна революція* – форма технічного прогресу, стрибок в історичному русі знань і наукових досягнень, внаслідок яких відбулися докорінні зміни виробництва.

* *Нова економіка* (англ. *New Economics*) – економіка, основою якої є інформаційні технології, все більшої ваги набуває не матеріальна, а інтелектуальна власність, зростає сфера послуг.

▣ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

▣ Людвіг фон Мізес⁸⁶ “Усемогутній споживач”, 1949 р. (уривок)

[...] Важливою рисою нинішнього капіталізму є масове виробництво товарів для масового споживання [...]. Пересічна людина постає повноправним господарем-споживачем, яка купляючи чи утримуючись від купівлі, врешті-решт визначає, чого, скільки і якої якості слід виробити. Магази́ни і заводи, що безпосередньо чи переважно задовольняють потреби заможних членів суспільства в предметах розкоші, відіграють в умовах ринкової економіки лишень другорядну роль. Вони ніколи не досягають розмаху великого бізнесу, позаяк великий бізнес завжди – прямо чи опосередковано – обслуговує маси. Саме у цьому зростанні ролі мас полягає радикальний соціальний переворот [...]. Розбагатіти можна лишень обслуговуючи споживача. Капіталіст неминуче втрачає статки, якщо не зумів чи не встиг їх вкласти у справу для найкращого задоволення суспільних потреб. У цьому

⁸⁶ *Мізес Людвіг фон* (1881–1973) – австрійський економіст, уродженець Львова, один із основоположників неолібералізму, засновник “австрійської школи економіки”.

щоденному плебісциті, де кожний гріш дає право голосу, саме споживачі визначають, кому володіти і керувати заводом, магазином, фермою. Контроль над матеріальними засобами виробництва є тепер суспільною функцією, що схвалюється чи відкидається Його Величністю Споживачем [...].

ДОКУМЕНТ № 2.

□ Джон Гелбрейт⁸⁷ “Споживання і концепція домашнього господарства” (уривок)

[...] Споживання (згідно з неокласичною моделлю) – це воістину щось благословенне; його потрібно максимізувати будь-якими чесними і соціально придатними засобами. До того ж, це у вищій мірі задоволення. Необхідно задумуватись лише над вибором благ і послуг. А їх споживання не викликає жодних проблем. Проте, як перша, так і друга думка хибні. Поза увагою залишаються обставини, які значною мірою формують образ особистого, сімейного і громадського життя [...]. Коли володіння благами і їх споживання переходить певну допустиму межу, воно стає важким [...]. Наприклад, просторіше і забезпеченіше житло вимагає більшого догляду. Так само і з одягом, машинами, газонами, спортивним знаряддям й іншими споживацькими речами [...]. В сучасній економіці роль жінок у сфері обслуговування відіграє вирішальну роль для розширення споживання [...]. Споживанням розпоряджається жінка. На неї лягають усі численні проблеми вибору товарів, наприклад, вибір між різними видами готових нанок для вареників чи миючих засобів. Життєва мудрість цінує цю владу; саме жінка розпоряджається готівкою. Однак, на справді, ця влада зводиться до виконання рішень, а не до їхнього прийняття. Здебільшого, це пріоритет чоловіка, який заробляє гроші [...].

ДОКУМЕНТ № 3.

□ Тібор Скітовскі⁸⁸ “Суверенітет і раціональність споживача” (уривок)

[...] Основна ідея економіки полягає у тому, що споживач сам знає, що йому потрібно, і економічна система діє найкраще тоді, коли задовольняє потреби споживача [...]. Американська традиція пуританства і перебільшена віра у раціональність споживача пояснюють, чому ми так відстали від європейських країн у розумінні необхідності давати пені знання населенню і стимулювати до більшого задоволення життям. Ймовірно, це одна з головних причин, чому наш вищий рівень життя, правдоподібно, приносить не так багато користі. Коротше кажучи, навіть найкраща модель ринкової економіки не може забезпечити споживача кращим життям, аніж він заслуговує, зважаючи на свої знання і культуру. Тому навчити споживача висувати запити освіченої людини так само важливо, як і просто задовольняти його потреби [...].

ДОКУМЕНТ № 4.

□ Сергій Ревуцький⁸⁹ про Кремнієву долину у США (уривок)

Після Другої світової війни, коли у світовій економіці почався розвиток високих технологій та поширення інформаційних процесів, серед фахівців все більше зміцнювалась думка про створення нових форм організації науково-інноваційного процесу. Це було пов'язано з необхідністю втілення ефективної комерціалізації наукових результатів. Такою новою формою організації науково-інноваційного процесу стали наукові та технологічні парки. Виникнення та розвиток наукових і технологічних парків у високорозвинених країнах світу призвели до створення в світовій економічній науці першого наукового парку, як прикладу нової форми організації науково-інноваційного процесу після Другої світової війни. Він був створений в 1949 році на базі Стенфордського університету в США (штат Каліфорнія) під назвою “Силіконова долина”, або в перекладі з англійської українською мовою ця назва звучить – “Кремнієва долина”.

Ідея створення технопарку “Силіконова долина” була проста: здати ділянку університетської землі в оренду компаніям для розміщення там їхніх науково-дослідних підрозділів, що об'єднувалися в комплекс для розробок у сферах передових технологій з університетськими лабораторіями і дослідними групами. Цей науковий парк був створений за ініціативи професора Стенфордського університету Фредеріка Термана. Він запропонував

⁸⁷ Гелбрейт Джон Кеннет (1908–2006) – канадсько-американський економіст, кейнсіанець.

⁸⁸ Скітовскі Тібор (1910–2002) – американський економіст угорського походження, експерт з питань теорії добробуту та культури споживання.

⁸⁹ Ревуцький Сергій – завідувач сектором інновацій економіко-правового відділу НДІ інтелектуальної власності АПрН України, кандидат економічних наук.

створити поряд із університетом особливу зону, де умови для створення та розвитку високотехнологічних фірм були б особливо сприятливими. Первісна назва цього утворення була “Стенфордський індустріальний парк”. Спочатку він був організований на території, яка належала університету, де на пільгових умовах стали здавати в оренду землю і робочі приміщення для щойно створених малих високотехнологічних підприємств, що підтримували найтісніші зв’язки з університетом. Централізовано на кошти університету та за рахунок урядових субсидій створювалась інфраструктура обслуговування такого бізнесу, підводились дороги і комунікації, розгортались системи зв’язку тощо. Це була не проста робота, яка тривала врешті майже 30 років. Проте малі високотехнологічні фірми утворювались на цій території, не чекаючи завершення розбудови інфраструктури. Цьому значною мірою сприяло замовлення оборонних відомств, одержати які активно допомагав Терман завдяки своїм контактам і знайомствам, набутим під час Другої світової війни.

Назву “Силіконова долина” вперше вжив у 1971 році журналіст Хофлер, вона сподобалась керівництву технопарку, стала офіційною і прижилась у світовій літературі. У “Силіконовій долині” виготовляють сучасні ЕОМ, в її зоні зосереджені фірми 17 найбільших концернів електронної промисловості: “ІВМ”, “Х’юлет-Паккард”, “Ксерокс”, “Дженерал Електрик”. У “Силіконовій долині” базуються концерни військово-промислового комплексу: “Локхід”, “Форд аероспейс”, “Вестерн Електрик” та ін. Цей технологічний парк зосереджує близько 3 тис. середніх і дрібних електронних фірм з загальним числом зайнятих 190–200 тис. чоловік. “Силіконова долина” — це найкрупніший інвестиційний центр, де зосереджено кадри найвищої кваліфікації: вчені, інженери, дизайнери, програмісти, юристи, менеджери, венчурні підприємці.

✓ *Ревуцький С. Основні передумови та загальні риси розвитку технологічних парків у високорозвинених країнах світу // Режим доступу: <http://www.ndiiv.org.ua/ua/library/view-osnovni-peredumovy-ta-zahalni-rysy-rozvytku-tekhnolohichnykh-parkiv-u-vysokorozvynenykh-krajnakh-s.html?action=print#ixzz39d4dVqe1>*

ДОКУМЕНТ № 5.

📖 Космічне змагання СРСР і США (уривок)

[...] У 1963 р. американці працювали над двома космічними програмами – “Аполлон” і “Джеміні”. “Джеміні” мав підняти двох космонавтів, до того ж, планувався вихід одного з них у скафандрі у відкритий космос. Коли звістка про майбутній американський проект дійшла до Хрущова, той викликав до себе керівника радянських космічних досліджень головного конструктора С. Корольова⁹⁰. Хрущов спитав, чи Корольов знає, що американці мають намір запустити двох осіб в капсулі. Отримавши ствердну відповідь, він дав розпорядження: “Ну от, до наступних жовтневих роковин (7 листопада 1964 р. – С. К., Р. С.) ми повинні послати у космос не двох, а відразу трьох”. Подейкують, що Корольов терпляче пояснив, чому це зробити неможливо. Проте “вождя” не цікавили скучні технічні деталі. Він натякнув головному конструкторові, що якщо той не виконає завдання партії й уряду, то доведеться підшукати іншого, хто зуміє взятися за це завдання [...]. Корольов розумів, що його змушують іти на авантюру, до того ж заздалегідь науково не виправдану. Потрібно було, щоби раніше двох американців полетіли три радянські громадяни, от і все! Безвихідь у роботі над відправкою трьох космонавтів подолали, вирішивши втиснути в одномісний корабель “Восток”, перейменований на “Восход”, три особи без скафандрів, ратуючи на герметичність корабля [...]. “Куля” вийшла на орбіту (12 жовтня 1964 р. – С. К., Р. С.) і через добу, після 17 обертів, успішно приземлилась. Ще одну першість було перехоплено в американців – першість групового польоту [...].

ДОКУМЕНТ № 6.

📖 Деніел Белл⁹¹ “Майбутнє постіндустріальне суспільство” (уривок)

[...] Концепція постіндустріального суспільства є широким узагальненням. Його суть можна зрозуміти, якщо виділити п’ять компонентів цього питання:

- 1) В економічному секторі: перехід виробництва товарів до розширення сфери послуг;
- 2) В структурі зайнятості: домінування професійного і технічного класу;
- 3) Вісьовий принцип суспільства: центральне місце теоретичних знань як джерела інновацій і формування політики;

⁹⁰ Корольов Сергій Павлович (1907–1966) – генеральний конструктор космічних літальних апаратів, академік АН СРСР.

⁹¹ Белл Деніел (1919–2011) – американський соціолог, професор Гарвардського університету, засновник концепції “постіндустріального (інформаційного) суспільства”.

- 4) Майбутня орієнтація: особлива роль технології і технологічних оцінок;
 - 5) Ухвалення рішень: створення нової “інтелектуальної технології” [...].
- Значення постіндустріального суспільства визначається тим, що:
- 1) воно зміцнює роль науки і знання як основної інституційної цінності суспільства;
 - 2) перетворюючи процес ухвалення рішень на технічний, воно залучає учених чи економістів у політичний процес;
 - 3) поглиблюючи існуючі тенденції у напрямку бюрократизації інтелектуальної парці, воно породжує набір обмежувачів традиційних визначень інтелектуальних інтересів і цінностей;
 - 4) створюючи і примножуючи технічну інтелігенцію, воно підіймає серйозне питання ставлення технічного інтелектуала до свого побратима з гуманітарної сфери [...].

ДОКУМЕНТ № 7.

□ Елвін Тоффлер⁹² “Третя хвиля” (уривок)

[...] Нова цивілізація народжується в нашому житті, а сліпці повсюди намагаються придушувати її паростки. Ця нова цивілізація несе в собі нові форми сімейного побуту, інші стилі роботи, кохання і життя, нову економіку, нові політичні конфлікти і, крім цього, іншу свідомість. Фрагменти цієї нової цивілізації вже існують сьогодні. Мільйони вже пристосували своє життя до ритму завтрашнього дня. Інші, налякані майбутнім, вдаються до розпачливо безнадійних спроб утекти в минуле й намагаються реставрувати старий світ, що їх породив [...]. Досі людський рід переживав дві великі хвилі змін, кожна з яких у великій мірі знищувала попередні культури чи цивілізації й приносила їм на зміну своє життя, незбагненне для тих, хто прийшов раніше. Першій хвилі зміни, сільськогосподарській революції, знадобилося тисячі років. Другій хвилі, що знаменувала приход індустріальної цивілізації, – якихось три століття. Сьогодні історія має набагато більше прискорення й цілком можливо, що третя хвиля прокотиться по історії й спаде вже через декілька десятиліть [...]. Багато в цивілізації, що народжується, суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації. Вона є водночас високотехнологічною й антиіндустріальною [...]. Ця нова цивілізація, кидаючи виклик старій, знизить роль національних держав і дасть поштовх розвитку напівавтономних економік у постімперіалістичному світі. Їй потрібні простіші, ефективніші, і при тому демократичніші уряди, аніж будь-які з відомих нам сьогодні. Це цивілізація з власним виразним поглядом на майбутнє світу, зі своїм власним відношенням до часу, простору, логіки й причинних зв'язків [...].

✓ *Тоффлер Е. Третя хвиля / Пер. з англ. – Київ: Видавничий дім “Всесвіт”, 2000. С. 19–20.*

ДОКУМЕНТ № 8.

□ Про внесок Стівена Джобса⁹³ у розвиток інформаційних технологій (уривок)

Дослідники розвитку техніки у ХХ столітті вважають, що в 50–60-х роках в США сформувалося кілька груп молодих науковців, які бажали працювати в сфері прикладної електроніки. Саме ці вчені, такі як Біл Гейтс, Стів Джобс, Пол Алєн, Стівен Возняк, Ларі Елісон, створили умови для розвитку техніки та її вдосконалення щодо пристроїв та програмного забезпечення. За висновками експертів, ці інженери та програмісти для світової науки зробили приблизно стільки ж, скільки свого часу Альберт Ейнштейн та Нільс Бор. Адже завдяки їхнім винаходам світ не лише почав користуватися комп'ютерними технологіями. Науковці отримали можливість проводити експерименти на більш сучасному обладнанні. Різниця полягає в тому, що вони не робили революцію в науці, вони використали те, що вже існувало. І вдосконалили це.

Біографія Стіва Джобса швидше нагадує історію про талановитого інженера, який мав гарні рекламні здібності. Його партнер Стівен Возняк кілька разів говорив у своїх виступах, що створювати мікросхеми та силіконові плати було не дуже важко. Більш складно було отримати фінансування для цього. Джобс став генератором ідей, які і принесли компанії *Apple* світову популярність. По-перше, він виступав за мобільність та зручність техніки в користуванні. Адже саме завдяки мініатюризації компанії Силіконової долини досягли такої популярності та розповсюдили свої товари по всьому світу. Наслідком цього стало

⁹² *Тоффлер Елвін* (1928 р. н.) – американський соціолог та футуролог, автор концепції “інформаційної цивілізації”.

⁹³ *Джобс Стівен Пол* (1955–2011) – американський підприємець, винахідник, співзасновник корпорації *Apple Inc.*

прискорення ритму життя для всіх. Адже комп'ютери зараз є в 40 % землян вдома або на роботі, причому інформація може передаватися зі швидкістю світла.

Іншим постулатом компанії *Apple* стала простота виробів, адже Джобс постійно говорив, що техніка має бути зрозумілою для усіх користувачів. За допомогою кількох великих компаній зі схожою філософією, пристрої із програмним забезпеченням зараз дуже поширилися. І тут вдосконалення рухається шляхом спрощення та мініатюризації.

Головний успіх компанії *Apple*, на думку багатьох експертів, полягає в тому, що вона виходила з революційними пропозиціями на ринки, які вже тривалий час були монополізовані. Так Стів Джобс одним із перших запропонував використовувати в телефонах сенсорні екрани, аби прибрати клавіші та спростити набір тексту, а також звільнити в пристрої місце для інших можливостей. У цих сенсорних телефонах, планшетах та плеєрах використовувалися ідеї універсальності та багатофункціональності [...]. Причина стрімкого зростання компанії Джобса в тому, що його підхід до управління був поєднанням спроби поліпшити та вдосконалити речі і одночасно продати їх та провести гарну рекламну компанію. Тому він особисто здебільшого займався презентацією своїх найбільших продуктів та розробляв стратегію розвитку компанії [...].

✓ *Смерть Стіва Джобса змінить світ комп'ютерів // Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2011/10/07/190101-6.html>*

ДОКУМЕНТ № 9.

□ Білл Гейтс⁹⁴ “На шляху до електронного майбутнього” (уривок)

[...] Головну перевагу від підвищення ефективності, що досягається унаслідок впровадження інформаційних технологій, отримують клієнти; зважаючи на те, як економіка ставатиме усе більше електронною, їхні переваги зростатимуть. Втім, дещо отримують й інші – наприклад, підприємства, чії керівники зуміють скористатися перевагами електронних методів, – вони зможуть випередити конкурентів [...]. Для попередніх епох економічного розвитку були характерні тривалі періоди стабільності, розділені короткими періодами революційних змін. Еволюціоністи називають таку ситуацію *переривчастою рівновагою*. Нині електронна інформація створює сферу провадження бізнесу, для якої характерні постійні зміни. Цей варіант, ймовірно б, отримав назву *переривчастого хаосу* – стану майже безперервного бурління [...]. Темп змін настільки високий, що це часом викликає хвилювання [...]. Незабаром електронними зв'язками будуть охоплені всі ринки [...]. Застосування інформаційних технологій – єдина можливість збільшити швидкість рефлексів, здатних пов'язати ідею та результат [...]. Прямуючи назустріч інформаційній епосі, можна пришвидшити прояви її переваг, і навпаки – зменшити протиріччя – наприклад, між спрощеним поширенням інформації, захистом таємниці приватного життя, або між “багатими” і “бідними”. Але якщо сидіти склавши руки і чекати допоки ця нова епоха докотиться до вас у формі, даній іншими, ви ніколи не досягнете успіху [...].

ДОКУМЕНТ № 10.

□ Пітер Друкер⁹⁵ “За фасадом інформаційної революції” (уривок)

Воістину революційний вплив інформаційної революції тільки починає відчуватися, проте аж ніяк не “інформація” живить цей вплив [...]. Все це докорінно змінює економіки, ринки і структуру промисловості; продукти, послуги та їх потоки; сегментацію споживчого ринку, споживчі цінності і поведінку; робочі місця і ринки праці. Але це вплив на суспільства й політику і – найголовніше – на те, яким ми бачимо світ і себе в ньому, може виявитися ще більшим [...]. Схоже, що раптово з'являться й інші нові технології, що ведуть до становлення нових галузей виробництва. Які вони будуть, неможливо навіть загадувати, але найвищою мірою ймовірно – більш того, майже безсумнівно – те, що вони виникнуть, причому досить скоро [...]. Звичайно, це лише передбачення. Однак вони виходять з припущення, що інформаційна революція буде розвиватися, як кілька більш ранніх “революцій”, що ґрунтувалися на технологіях, розвивалися протягом останніх 500 років, починаючи з “друкарської революції” Гуттенберґа 1455 р. Зокрема, припущення таке, що інформаційна революція буде подібною на революцію промислового кінця XVIII – початку XIX століть. І справді, перші п'ятдесят років інформаційна революція проявила себе саме так.

⁹⁴ *Гейтс Вільям (Білл) Генрі* (1955 р. н.) – американський підприємець, глава корпорації *Microsoft*, упродовж багатьох років – найбагатша людина планети (згідно версії журналу *Forbes*).

⁹⁵ *Друкер Пітер Фердинанд* (1909–2005) – американський учений, економіст теоретик економічного менеджменту.

ДОКУМЕНТ № 11.

■ Френсіс Фукуяма “Великий крах” (уривок)

[...] Суспільство, вибудоване довкола інформації, більше схильне продукувати дві вельми поціновувані сучасною демократією речі: свободу і рівність. Стрімко зросла свобода вибору – кабельних телеканалів, дешевих магазинів, чи друзів через Інтернет. Зазнають тиску і починають розпадатися ієрархічні структури всіх видів, як політичні, так і корпоративні. Великі, неповороткі бюрократичні структури, які за допомогою правил, контролю і примусу прагнули контролювати в своїх пенатах усе, потерпіли крах при переході до економіки заснованої на знанні, яка, навпаки, “уповноважувала” особу, надаючи їй повний доступ до інформації [...]. Для людей інформаційна епоха асоціюється з появою Інтернету в 1990-х роках, але відхід від індустріальної ери почався поколінням раніше [...]. Цей період – приблизно від середини 1960-х до початку 1990-х років – позначений також серйозним погіршенням соціальних умов у більшій частині індустріального світу. Почали зростати злочинність і порушення громадського порядку [...]. Занепад такої соціальної інституції як родина, який відбувався протягом більш ніж двохсот років, різко прискорився у другій половині ХХ сторіччя [...]. Нарешті, довіра до державних інституцій і впевненість у них зазнали глибокого занепаду [...].

✓ Фукуяма Ф. *Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку* / Пер. з англ. – Львів: Кальварія, 2005. С. 10–12.

ДОКУМЕНТ № 12.

■ Джордж Сорос⁹⁶ про нове суспільство (уривок)

Науковий метод дав приголомшливі відкриття, а новітні технології дозволили використовувати їх продуктивно. Людство запанувало над природою. Економічні підприємства стали використовувати нові можливості, ринки сприяли встановленню відповідності між попитом і пропозицією; як виробництво, так і рівень життя піднялись на висоти, про які годі було мріяти у попередні періоди історії. Незважаючи на ці вражаючі досягнення, розум не зміг виправдати всіх надій, що поклалися на нього, особливо в суспільній і політичній сферах. Розбіжність між намірами і результатами не могла бути ліквідована цілковито, адже що радикальніше очікування, то більше розчаровують результати [...].

Нам треба почати перебудовувати мораль і загальнолюдські цінності, усвідомивши їх рефлексивний характер. Це безпосередньо призведе до концепції відкритого суспільства як до бажаної форми громадської організації [...]. Я сподіваюся, ми зможемо уникнути деяких помилок, пов'язаних з універсальними концепціями. Звичайно, відкрите суспільство також має свої недоліки, але його недосконалість полягає в тому, що воно пропонує надто мало, а не занадто багато [...]. Це суспільство може стати здоровою основою для того світового співтовариства, котре нам потрібне.

⁹⁶ Сорос Джордж (1930 р. н.) – американський фінансист і філантроп угорсько-єврейського походження, адепт теорії “відкритого суспільства”.

РОЗВИТОК “ДЕРЖАВИ ДОБРОБУТУ” В КРАЇНАХ ЗАХОДУ

1. Становлення “держави добробуту”. Повоєнні соціальні реформи
2. Створення ефективних систем соціального забезпечення
 - а) американська модель
 - б) німецька модель
 - в) шведська модель

📖 ДжЕРЕЛА

Гелбрейт Дж. К. Суспільство блага. Пору гуманності / Пер. з англ. – Київ, 2003.
Наша Епоха: Діалог (Фріц Штерн, Гельмут Шмідт). – Київ, 2011.

📖 ЛІТЕРАТУРА

- Бальцерович Л.* Свобода і розвиток: Економіка вільного ринку. – Львів, 2000.
Гошовська В. Соціальна держава: типи, сутність, зміст. – Київ, 2006.
Грицай С. Суспільно-економічні складові стратегії американської демократії 60–70-х років // НП. 2000. № 4.
Де Сото Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / Пер. з англ. – Київ, 2009.
Перглер Т. Соціальна держава як основа модернізаційного процесу у Німеччині // НП. 1998. № 2.
Подгорний С. Проблеми соціальних держав // НП. 2001. № 2.
Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / Пер. з фр. – Київ, 2006.
Сіленко А. Структурні особливості соціальної держави // НП. 1999. № 4.
Сіленко А. Чи є альтернатива державі загального добробуту? // НП. 2000. № 1.
Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід / За ред. В. Новікова. – Київ, 2003.
“Шведська модель”: стислий огляд становлення, здобутків і проблем // Національна безпека і оборона. 2009. № 1.
Gotto K. Konrad Adenauer. – Munchen; Landsberg; Bonn, 1992.
Grantham D. Recent America: The United States Since 1945. – Wheeling, 1998.
Savoie D. Thatcher, Reagan, Mulroney in Search of New Bureaucracy. – Toronto, 1994.
Gussarsson M. The Swedish Social Democracy, the Plans on West European Economic Cooperation, and International Party Cooperation, 1955–58 // JEIH (Vol. 11, 2005) // Режим доступу: [http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-21-2005_1\(1\).pdf](http://www.eu-historians.eu/uploads/Dateien/jeih-21-2005_1(1).pdf).

📁 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета заняття – розкрити суть поняття “держави добробуту”, простежити причини її становлення, основні етапи функціонування та моделі розвитку.

При розгляді **першого питання** потрібно мати на увазі, що становлення і розвиток “держави добробуту” (термін *welfare state* виник ще у 1940-х рр.) – це прояв етатизму – тенденції до розширення функцій держави. До її традиційних функцій, як-от організаційної та правової, додалась ще одна – турбота про добробут своїх громадян. Відтак, на 1950–1960-і рр. припадає розквіт соціальної держави у більшості країн Заходу⁹⁷. Саме у цьому контексті й варто характеризувати повоєнні соціальні реформи у Великій Британії (“Обличчям до майбутнього” Клементу Еттли), США (“Справедливий курс” Гаррі Трумена), ФРН (“Добробут для всіх” Людвіга Ергарда) тощо.

Важливу роль у процесі становлення “держави добробуту” відіграла повоєнна “демократична хвиля”, позаяк соціальні реформи були однією з головних складових суспільної демократизації. Зважаючи на це, намітилися високі очікування суспільства від розширення соціальних функцій держави. Це, зрештою, стало можливим завдяки сприятливій економічній ситуації, оскільки бурхливий економічний розвиток (1950-і – “срібні”, а 1960-і “золоті” роки в економіці) давав

⁹⁷ Термін “соціальна держава” в науковий обіг запровадив ще 1850 р. Лоренц фон Штайн, який наполягав на тому, що держава повинна сприяти економічному й суспільному прогресові своїх громадян, оскільки – розвиток одного індивіда виступає необхідною умовою розвитку іншого.

змогу виділяти значні кошти на виконання соціальних програм. Поміркуйте, чи впливала на становлення “держави добробуту” “холодна війна”? Як виглядав соціальний захист людини у державах Заходу у порівнянні з країнами соцтабору?

Упродовж 1950-х – пер. пол. 1970-х рр. на Заході створено ефективні системи соціального забезпечення, що передбачали громадянам соціальну допомогу і страхування. Працездатне населення було охоплене різноманітними видами страхування: на випадок безробіття, від нещасного випадку, на випадок хвороби, пенсійним забезпеченням тощо. Соціальні витрати становили, залежно від країни, 50–60 % національного бюджету. Все це дає підстави говорити про розквіт “держави добробуту”, у якій високий рівень життя ґрунтувався на масовому споживанні та соціальному захисті. Опрацюйте *Документи № 1 і 2* та визначте головні риси “держави добробуту”. Спробуйте змалювати повсякденне життя пересічного американця чи західного європейця у 1960-х рр.? Які функції “держави добробуту”? “Держава добробуту” з її величезним апаратом соціальних робітників і чиновників створила передумови для зростання нового середнього класу, щоправда, водночас це означало і ріст бюрократії. Ознайомтесь з *Документом № 3* і визначте потенційні небезпеки, які несе “держава добробуту”. Чому в різні періоди історії така система піддавалася критиці? (див. *Документ № 4*).

У **другому питанні** проаналізуйте різні моделі соціальної політики та визначте їхні подібні та відмінні риси.

а) Американська модель. Прообразом “держави добробуту” по-американськи здебільшого вважають США часів “Нового курсу” Франкліна Делано Рузвельта (1933–1945). Власне тоді, на засадах кейнсіанської політики, було закладено основи соціальної держави, що отримала подальший розвиток по війні. Підґрунтям для цього стала теорія “народного капіталізму” (автори Дж. Барнгейм, А. Берклі, Д. Мінс), що передбачала забезпечення добробуту всіх верств населення, демократизацію капіталу, вирівнювання доходів тощо. Ухвалений 1946 р. закон про зайнятість зобов’язував американський уряд використати всі доступні засоби для збільшення зайнятості, виробництва і купівельної спроможності населення. Подальшого втілення ідеї “держави добробуту” отримали в роки президентства Гаррі Трумена (1945–1953). У чому полягала відмінність у побудові “держави добробуту” між республіканцями та демократами? Прокоментуйте характеристику соціальної політики Двайта Ейзенгауера (1953–1961): “Консерватизм, коли мова заходить про кошти, та лібералізм, коли йдеться про людину”.

Розквіт американської “держави добробуту” припадає на 1960-і рр., що пов’язано із економічними успіхами країни та реформами демократичних адміністрацій Джона Кеннеді (1961–1963) та Ліндона Джонсона (1963–1969) (проаналізуйте *Документ № 4*). Визначте заходи, які передбачала програма широких соціальних реформ “Велике суспільство” Л. Джонсона. Наскільки ефективними були спеціальні програми “Медікер” (медичне страхування літніх громадян) та “Медікейд” (надання медичних послуг малозабезпеченим)? Наведіть приклади інших соціальних програм.

Кризові явища в американській економіці сер. 1970-х рр. призвели до того, що із “державою добробуту” стали пов’язувати всі економічні негаразди. Тож цілком природним стало урізання соціальних програм та перегляд соціальної політики уряду. За адміністрації республіканця Рональда Рейґана (1981–1989) популярним стало гасло: “Вживає найсильніший” (див. *Документ № 5*). Які наслідки мала “рейганоміка” для соціальної сфери США? Якою була громадська реакція на урізання соціальних видатків? Проаналізуйте *Документ № 6* і дайте відповідь на питання: чому американців так хвилювало співвідношення влади і свободи?

Своєрідна реанімація “держави добробуту” відбулась за президентства Білла Клінтона (1993–2001), який вдався до низки реформ у соціальній сфері. Зокрема, було надано податкові пільги підприємствам, що створювали нові робочі місця, збільшено фінансування федеральних програм, здійснено реформу системи охорони здоров’я тощо. Які особливості американської соціальної моделі на зламі ХХ–

XXI ст.? Проаналізуйте підходи до реформування “держави добробуту” адміністрацією Барака Обама (з 2009 р.) (*Документ № 7*). Чи можна нині твердити про цілковите втілення “американської мрії”? Як співвідносяться між собою доктрина “американської мрії” і теорія “держави добробуту”?

б) Німецька модель. Теоретичним підґрунтям для німецької соціальної моделі стали економічні вчення Вільгельма Репке, Альфреда Мюллера Армака та Вальтера Ойкена, котрі запропонували неоліберальну концепцію “соціальної ринкової економіки”. Її головними рисами були приватна власність, вільна конкуренція, поміркований захист населення, стабільність грошової одиниці, виважена економічна політика уряду та “господарський порядок” (див. *Документ № 8*). Державний механізм мав вступати у дію лише за умови появи побічних і непередбачуваних наслідків економічного розвитку. Реального втілення ця концепція набула за урядів Конрада Аденауера (1949–1963) та Людвіга Ергарда (1963–1966) – “батька німецького економічного дива”. Ознайомтесь з *Документом № 9* та дайте відповідь на питання: чому німецька влада побоювалась надмірного розширення соціальної складової економіки?

Завдяки повоєнному економічному буму у ФРН з’явилась можливість кожному третю марку з бюджету витратити на соціальні потреби. Упродовж 1950-х рр. реальна заробітна плата зростала повільніше, ніж продуктивність праці, завдяки чому швидше зростали прибутки підприємств, що дозволяло створювати нові робочі місця. Перерахуйте заходи перших німецьких урядів у соціальній сфері і вкажіть, до яких наслідків вони привели? У чому особливість “держави добробуту” по-німецьки? Прокоментуйте слова Л. Ергарда: “Ситий німець комунізму не захоче”. Ознайомтесь з *Документом № 10* і дайте відповідь на питання: у чому таємниця успіху німецької соціально-економічної моделі?

Наприкінці 1960-х – на поч. 1970-х рр. відбулася еволюція неоліберальної моделі економіки, що, з-поміж іншого, пов’язуємо з приходом до влади соціал-демократичного уряду Віллі Брандта (1969–1974). Соціальні видатки в країні істотно зросли, а на зміну “стратегії розвитку” прийшла “стратегія перерозподілу”. Втім, соціальна політика представника ХДС та “неоконсервативної хвилі” Гельмута Коля (1982–1998) була значно поміркованішою. “Об’єднавчий шок” 1990 р. безпосередньо зачепив основи західнонімецької “держави добробуту”. Уряд був змушений вдатися до значних соціальних видатків (фактично за рахунок і у збиток західним німцям), аби зняти напругу в Східній Німеччині та запобігти масовій імміграції у західну частину країни. З якими проблемами у соціальній сфері зіткнулися німці після об’єднання? Якими методами уряд Г. Коля намагався виправити ситуацію у Східній Німеччині?

Соціальна політика 1990-х рр. поглинала значні фінансові ресурси, які йшли на виплату заробітних плат, довелось долати кризу в пенсійній системі та системі медичного забезпечення. Перерозподіл сягнув такого рівня, що фактично запрацювала схема, за якою “кожен тримає руку в кишені іншого”. Зростання соціальних гарантій з боку держави привело до негативних наслідків, зокрема не працювати і отримувати соціальну допомогу стало вигідно. У німецькій мові навіть з’явився новий термін *Sozialbetrug* – виманювання неналежної соціальної допомоги. Небезпідставними стали побоювання економістів, що “держава добробуту” знищить економіку і бажання розвитку назагал.

в) Шведська модель. Шведська соціальна модель (відома також як “третій шлях” – між капіталізмом і соціалізмом) почала формуватися у міжвоєнний період. Проте у повному обсязі вона проявила себе після Другої світової війни, головню – за прем’єрства Таге Ерландера (1946–1969). Її основним підґрунтям стали вдалий принцип перерозподілу доходів, податкова політика та, безумовно, економічне зростання. Темпи росту виробництва у зазначений період були вищими, ніж у західноєвропейських країнах. Швеція однією з перших вступила у фазу НТР, що привело до різкого зростання третинного сектору – сфери послуг. Опрацюйте

Документ № 11 і визначте ознаки шведської моделі “держави добробуту”, її ідеологічне та економічне підґрунтя, механізми (інструменти) реалізації.

Шведська модель відзначалася тим, що надання послуг державою супроводжувалося майже цілковитою громадською монополією на їх виробництво. На відміну від Великої Британії, Франції чи Італії, держава не намагалася у перші повоєнні роки вдаватися до націоналізації. Назагал, шведська економіка стала своєрідним поєднанням прагматичної урядової політики, ліберальних інституцій, а також особливого скандинавського менталітету та дисципліни. Проілюструйте кроки шведських урядів у соціальній сфері та з’ясуйте, які переваги шведської моделі? Які наслідки мала пенсійна реформа 1959 р.?

На прикладі Швеції якнайкраще простежується важлива закономірність – за добробут слід дорого платити. Витрати на соціальне забезпечення склали більшу частину сукупних державних видатків, а працівники, що займалися справою його забезпечення, склали істотну частину усіх зайнятих на державній службі. До нині шведи платять одні з найвищих у світі податків (для прикладу, за рік кожен швед має віддати у держбюджет як податок 56,7 % свого доходу, канадець – 48,8 %, англієць – 40 %).

Перші серйозні випробування шведської моделі суспільних відносин припадають на час світової економічної кризи 1974–1975 рр., що мала довгострокові наслідки для країни. Аби виправити економічну ситуацію та не втратити здобутки в соціальній сфері, уряд у 1982 р. був змушений вдатися до радикальних кроків, провівши девальвацію крони, пом’якшивши податковий тиск, зменшивши дефіцит бюджету, що перешкоджало реалізації соціальних програм. Які пріоритети постали перед урядом Улофа Пальме? (див. *Документ № 12*).

Чергова спроба реформувати шведську модель, з якою стали пов’язувати усі негаразди в економіці, припадає на початок 1990-х рр. за часів прем’єрства Карла Більдта (1991–1994). Було скорочено відпустки, знижено компенсації за лікарняне, відмінено індексацію матеріальних допомог і пенсій тощо. Така політика коштувала К. Більдту прем’єрської посади, щоправда наступні уряди фактично продовжили започаткований ним курс. На думку відомого польського економіста Лешика Бальцеровича, “шведська модель опинилася на сипучому піску, і жодна зміна влади нагорі не вбереже шведів від її перегляду”. Як Ви гадаєте, чи є підстави так вважати?

Підсумовуючи друге питання, порівняйте американську, німецьку та шведську моделі соціального розвитку, та визначте переваги і недоліки кожної з них.

☞ СЛОВНИК

* *Етатизм* (від фр. *état* – держава) – напрям політичної думки, який розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку.

* *Держава добробуту* (англ. *Welfare State*) – термін, що узагальнено описує соціальну політику держави, метою якої є надання громадянам низки соціальних послуг (охорона здоров’я, освіта і т.п.) за рахунок державного фінансування.

* *Соціальна держава* – держава, що спроможна здійснювати і здійснює широку соціальну політику: піклується про трудову зайнятість населення, систему охорони здоров’я та соціальне забезпечення; підтримує малозабезпечені прошарки населення; бореться із злочинністю.

* *Соціальний захист* (англ. *Social security*) – система заходів, здійснюваних державними організаціями у напрямку забезпечення гарантованих мінімальних (достатніх) умов життя, підтримки життєдіяльності.

📖 ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ № 1.

📖 **Норман Дейвіс**⁹⁸ “Західна Європа, 1945–1985 рр.” (уривок)

[...] Повоєнне соціальне життя стало куди вільнішим та егалітарнішим ніж раніше. Війна діяла як великий вирівнювач: давня класова, професійна та родова ієрархія остаточно не зникла, проте люди стали мобільніші, а дедалі вищий рівень життя спричинився до того,

⁹⁸ *Дейвіс Норман* (1939 р. н.) – британський історик.

що багатство й прибуток стали, як і в Америці, головними критеріями суспільного статусу [...] Низка структурних змін справила глибокий вплив на соціальні звичаї. “Держава добробуту”, що забезпечувала широкий діапазон послуг через свої інституції, як-от Британську національну службу здоров’я (1948 р.), західнонімецьку взірцеву пенсійну систему або масові французькі проекти побудови *HLM (Habitations à loyer modéré* – дешевого житла) – позбавила людей значної частини традиційних переживань з приводу кепського здоров’я, безробіття, бездомності й старості. Але така держава створила ще й певну психологічну залежність, коли люди стають жертвою отупіння, сподіваючись, що держава няньчитиме їх від колиски до могили [...].

✓ Дейвіс Н. *Європа: Історія / Пер. з англ. – Київ: Основи, 2000. С. 1111.*

ДОКУМЕНТ № 2.

□ Джон Гелбрейт “Суспільство блага” (уривок)

[...] Мета економіки задля блага очевидна: це ефективно виробництво товарів, надання послуг та розподіл прибутку від них за соціально прийнятною та економічно доцільною схемою. Не викликає сумнівів, що, що сучасна ринкова економіка в економічно розвинених країнах виробляє споживчі товари та послуги високої якості і в надмірних обсягах. Вона не тільки продукує їжу, одяг, меблі, автомобілі, але й формує потреби в цих продуктах [...]. Ось так можна окреслити загальні риси суспільства блага у соціальному вимірі. Робоче місце та шанс постати для кожного. Стабільне зростання економіки – щоб забезпечити повне працевлаштування. Освіта, якомога більша підтримка сім’ї та виховання, що мають забезпечити молоді зайнятість та заробіток у майбутньому. Спокій і лад у суспільстві – на батьківщині і за кордоном. Система гарантій для тих, хто не може чи не хоче забезпечити себе матеріально. Можливість чогось досягнути – відповідно до здібностей та бажань. Заборона збагачення за рахунок інших. Жодної загрози заощадженням, які мають забезпечити підтримку та добробут у майбутньому, незважаючи на можливу інфляцію. Співробітництво і порозуміння у міжнародному вимірі. Ці визначення – досить очевидні, навіть банальні, і, за певного винятку, цілком прийнятні, особливо для риторики сьогодення [...].

ДОКУМЕНТ № 3.

□ Фрідріх фон Гаєк⁹⁹ “Шлях до рабства” (уривок)

[...] Неважко довести, що створення для всіх людей гарантій стабільності їхніх доходів можливе лише при знищенні свободи вибору життєвого шляху. І хоч такі загальні гарантії часто розглядають як мету, до якої ми повинні прагнути, насправді все відбувається зовсім інакше. Насправді ці гарантії частково поширюються або на одну групу людей, або на іншу. У підсумку, у тих групах, що залишились осторонь постійно зростає непевність у завтрашньому дні. Тож не дивно, що привілей соціальної безпеки набирає в очах людей усе більшої ваги. Таким чином, вимоги забезпечити соціальні гарантії лунають усе частіше і наполегливіше. Врешті-решт, таких гарантій люди зажадають за будь-яку ціну, навіть за ціну свободи [...].

ДОКУМЕНТ № 4.

□ Ванфред Детлінг “Три кризи “держави добробуту” (уривок)

[...] “Держава добробуту” як суспільна модель нині піддається серйозній критиці у трьох аспектах. По-перше, різні соціальні служби зіткнулись з т.зв. “накрученими цінами”: простіше кажучи, ця держава стає надто дорогою, що власне і є причиною фінансових криз. По-друге, видатки зростають, а соціальні органи усе більше і більше зазнають збитків, щобільше, держава створює “залежну культуру”, а відтак висуває цілий спектр проблем, котрі вона має вирішити, а не просто констатувати. Подібну ситуацію можна охарактеризувати як соціальну кризу. І, нарешті, “держава добробуту”, яка в контексті німецької історії була виключно дітищем авторитаризму Бісмарка, та досі втілюється у здійсненні контролю і турботи над населенням загалом, – досі не знайшла жодної відповіді на культурні і структурні питання [...]. А це вже культурна криза [...].

Класична “держава добробуту” ще з часів Бісмарка, Рузвельта і Беверіджа завжди була складовою, інтегральною частиною однієї великої обіцянки: позаяк було можливим і бажаним досягнути й мимовільно удосконалити три основні завдання – особисту і політичну

⁹⁹ Гаєк Фрідріх фон (1899–1992) – австрійський економіст, філософ, прихильник ліберальної економіки та вільного ринку, лавреат Нобелівської премії з економіки (1974).

свободу, економічну активність і соціальний захист. Це було те, що обіцяла ліберальна демократія, враховуючи її споконвічне бажання втягнути якомога більше людей у суспільні відносини [...]. Основне питання ХХІ ст. полягає у тому, наскільки ці три установки життєздатні в майбутньому тисячолітті і чи не доведеться державам і цілим регіонам обирати ту чи іншу модель:

- демократія і прогрес, але без ліквідації соціальної нерівності (варіант США);
- економічне зростання і традиційні форми соціального захисту, але без прав людини і політичної демократії (азіатський варіант, а саме Сінгапур);
- політична демократія і “держава добробуту”, але без серйозного економічного зростання (європейський варіант) [...].

Криза, з якою зіткнулись демократія і “держава добробуту” змушує людей зануритись у своє власне життя, відкидаючи будь-яку можливість конкретних політичних кроків. У народу склалось враження, що усе добре позаду. Фіналом усього стало розчарування [...].

ДОКУМЕНТ № 5.

□ Ліндон Джонсон¹⁰⁰ “Велике суспільство” (уривок)

[...] Сьогодні ми маємо можливість прямувати не лише у бік багатого і могутнього, але й Великого суспільства. Велике суспільство опирається на достаток і свободу для всіх. Воно означає кінець бідності і гострій несправедливості [...]. Велике суспільство – це місце, де кожна дитина зможе здобути знання, збагатити розум і розвинути свої таланти. Це місце, де дозволяється доброю нагодою складати плани і роздумувати, не боячись нудьги і тривоги. Це місце, де людина зможе задовольнити не лише потреби тіла і вимоги комерції [...]. Це місце, де людина більше зацікавлена у якості, а не кількості своїх справ. Та, перш за все, – це виклик постійному оновленню, дорога назустріч долі, де значення нашого життя відповідатиме дивовижним продуктам нашої праці.

✓ *Lyndon Baines Johnson. The Great Society // Режим доступу: <http://www.americanrhetoric.com/speeches/lbjthegreatsociety.htm>.*

ДОКУМЕНТ № 6.

□ Деніел Макінерні про американську державу добробуту (уривок)

Американців завжди хвилювало питання співвідношення влади і свободи – воно стосувалося основоположних принципів їхнього суспільства. Ще з часів революції висловлювалися аргументи “за” і “проти” розширення державної влади [...]. При президенті Гувері федеральна влада взяла на себе відповідальність за вирішення невідкладних економічних проблем. За Рузвельта вона відповідала за відновлення економічного здоров'я нації. Те ж саме можна сказати про президента Трумена і його наступників – всі вони вбачали завдання федерального уряду в тому, щоб відслідковувати, регулювати і в підсумку забезпечувати економічний добробут нації. І при цьому виступати беззмінним “ліквідатором” соціальних наслідків ринкової економіки. У повоєнний період всі президенти США працювали заради досягнення однієї великої мети, що стала частиною американської мрії, а саме: побудови капіталістичної держави загального добробуту. За цей час не раз виникали палкі суперечки з приводу недоліків проекту, ускладнень і несподіваних наслідків. Але все це були, так би мовити, робочі питання. Сама ж ідея подібної держави ніколи не піддавалася сумніву. Американців хвилювало інше – і вони сперечаються про це вже шістдесят років поспіль – чи варто розширювати межі держави загального добробуту чи доцільно обмежитися існуючими рамками?

ДОКУМЕНТ № 7.

□ Еволюція американської моделі держави добробуту (уривок)

Економічна криза приносить соціальні зрушення. Для Америки ця істина така ж, як і для решти світу. Те, що, на думку оглядачів, зараз робить Барак Обама, це перерозподіл багатства від найбагатших до середнього класу і найбільш вразливих верств [...]. Барак Обама заявив, що податки для багатих, які скоротив його попередник, зростуть, а для середнього класу і найбільш вразливих – зменшаться. Загальна сума податків таким чином має зрости, а це дасть можливість урядові збільшити витрати на систему охорони здоров'я [...]. Упродовж останніх 30 років статки одного відсотка найбагатших американців зросли на 1 мільйон доларів, у той час як зарплати звичайних американців ледь-ледь випереджали інфляцію [...].

¹⁰⁰ Джонсон Ліндон (1908–1973) – американський політичний діяч, представник демократичної партії, 36-й президент США (1963–1968).

Змінюючи підхід до оподаткування, Обама також виконує і свою передвиборну обіцянку щодо того, що він сприятиме створенню більш егалітарного суспільства в Америці. На думку оглядача газети *Washington Post* Чарлза Краутгаммера, Барак Обама схиляється до створення держави загального добробуту на кшталт європейських країн. “Так само, як “Велика депресія” створила політичні та психологічні передумови для тодішнього президента Франкліна Рузвельта, який змінив політику “дикого капіталізму” на заснування держави загального добробуту, так і нинішня криза дає Обамі простір для політичного маневру для того, щоб перетворити американську дуже скромну державу загального добробуту на соціальну демократію європейського стилю”, – пише автор.

✓ Обама представив “бюджет Робіна Гуда” – реакції // Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1500603.html>

ДОКУМЕНТ № 8.

▣ Вальтер Ойкен¹⁰¹ “Основи національної економії” (уривок)

[...] Найважливіше завдання полягає в тому, аби цій новій індустріальній економіці (з глибоким розподілом праці) прищепити дієздатний і достойний людини порядок господарства, котрий би існував тривалий час. “Дієздатний” і “достойний людини” порядок означає, що ньому повинна максимально широко і надовго бути подолана обмеженість благ, котра з дня у день важким тягарем лягає на більшість домашніх господарств. Одночасно у цьому порядку має бути передбачена можливість для самостійного та відповідального життя людей. Це завдання, від вирішення котрого залежить найголовніше (зокрема, не лише для економічного існування людини), вимагає створення дієвої “господарської конституції” [...].

ДОКУМЕНТ № 9.

▣ Людвіг Ергард¹⁰² “Добробут для всіх” (уривок)

[...] Сутності соціального ринкового господарства можна досягти лишень тоді, коли відповідно із зростаючою продуктивністю одночасно знижуються ціни, забезпечуючи таким чином справжнє збільшення реальної заробітної плати [...]. Збереження вільно конкуруючого господарства відповідає за усіма параметрами соціальної необхідності: ми знаємо з нашого власного минулого, але також і з досвіду країн за залізною завісою, що пропорційно та частка національного доходу, яку складає заробітна плата, завжди нижча – і колись, і тепер, – при плановому, а тим паче в примусовому господарстві, аніж при ринковому господарстві [...]. Та чи інша угода, що не враховує господарські взаємозв'язки, неминуче накладає тягар на інші галузі народного господарства, в яких доходи менш стійкі, унаслідок чого зростання цін на основні продукти може украй негативно відбитися на соціальному становищі цих груп [...].

ДОКУМЕНТ № 10.

▣ Таємниці успіху німецької економічної моделі (уривок)

Коріння німецької моделі економісти вбачають у ХІХ столітті. “Бісмарк, якого тоді називали “залізним канцлером”, започаткував соціальне законодавство, створивши пенсійне та медичне страхування”, – каже Вернер Шрайбер, колишній міністр соціальної політики федеральної землі Саксонія-Ангальт. Усе базувалося на рівноправності: половину внесків платили працівники, половину – роботодавці. Цей принцип досі становить суть сучасного соціального законодавства [...]. Важливо й те, що щорічно німецький ринок праці отримує близько 100 тисяч нових інженерів та дослідників природничих спеціальностей із вищою освітою, здобутою в одній із 200 вищих шкіл або на технічних факультетах німецьких університетів. Високу продуктивність праці зумовлюють і добре кваліфіковані спеціалісти без вищої освіти. Це результати відомої дуальної освітньої системи, коріння якої – ще в середньовічній моделі навчання на виробництві [...]. Таким чином Німеччина щороку забезпечена новими фахівцями. Зиск із цього мають насамперед середні підприємства – хребет німецької економіки. “Середнім” підприємством вважається таке, на якому працює менше 500 людей. Таких фірм у ФРН – понад 99 відсотків із близько трьох мільйонів зареєстрованих підприємств. Більшість із них – родинні [...]. Гарантія успіху “німецької моделі економіки” – і в новітніх технологіях. Німеччина “приречена” запроваджувати інновації, бо не може похвалитися великими покладами корисних копалин. У сфері високих

¹⁰¹ Ойкен Вальтер (1891–1950) – німецький економіст, “духовний батько” німецької соціальної ринкової економіки.

¹⁰² Ергард Людвіг (1897–1977) – німецький політик та економіст, міністр економіки в уряді К. Аденауера (1949–1963), канцлер ФРН (1963–1966), творець німецького “економічного дива”.

технологій працюють одинадцять відсотків усіх спеціалістів ФРН. Це значно більше, ніж у середньому в країнах Євросоюзу. Щорічно на дослідження тут виділяється близько 70 мільярдів євро – більше, ніж у будь-якій іншій європейській державі [...]. Ще один козир Німеччини – в розвиненій інфраструктурі. Небагато країн у світі володіють такими потужними енерго-, телекомунікаційними та транспортними мережами, як ФРН. Із Берліна, наприклад, можна дістатися до всіх країн Європи протягом доби. Звісно, це пов'язано і з географічним розташуванням Німеччини – своєрідним останнім шматком пазлу німецької економічної моделі.

✓ *Таємниці успіху німецької економічної моделі // Режим доступу: <http://www.dw.de/17169806>*

ДОКУМЕНТ № 11.

📖 “Шведська модель”:

стилий огляд становлення, здобутків і проблем (уривок)

Ознаки “шведської моделі”:

- належне врядування
- політична стабільність
- соціальна солідарність
- належний рівень національної безпеки
- належний рівень добробуту
- забезпеченість житлом
- високий рівень соціального захисту
- якісні урядові послуги (освіта, медицина, догляд)
- гендерна рівність
- якісне довкілля
- висока ціна праці/високий рівень зайнятості
- конкурентоспроможна економіка/стійке економічне зростання

Інструменти/механізми “шведської моделі”:

- максимальна деполітизація економічних рішень
- жорстка податкова і платіжна дисципліна
- ефективна політика вирівнювання
- соціальне партнерство
- активна політика на ринку праці
- активна зовнішня політика
- зовнішньоекономічна експансія
- захист національного виробника на світових ринках
- зовнішня безпека на засадах євроатлантичної політичної солідарності
- підтримання позитивного іміджу країни у світі
- громадянська активність і відповідальність суспільства
- відповідальність і здатність політичних сил до консенсусу
- відповідальність влади
- відкритість, прозорість і підконтрольність урядування суспільству
- безумовне дотримання принципу верховенства права
- децентралізація влади, розвиток місцевого самоврядування
- забезпечення збалансованості регіонального розвитку
- підтримка структур громадянського суспільства
- забезпечення незалежності засобів масової інформації
- забезпечення рівних прав усіх національно-етнічних груп

Ідейне підґрунтя шведської моделі суспільства добробуту:

Ідеологія шведської моделі (або “третього шляху”) як політична доктрина почала формуватися після перемоги на парламентських виборах 1932 р. соціал-демократичної партії. Сформований нею Уряд, який знаходився під впливом економістів-представників Стокгольмської школи, започаткував активну політику, покликану зменшити для країни вплив “Великої депресії”. Міністр фінансів Е. Вігфорс довів, що державні інвестиції і громадські роботи можуть підвищити купівельну спроможність шведських громадян і зменшити масштаби економічної кризи. Ці ідеї дістали підтримку профспілок і були втілені в Сальтшебаденській угоді між Центральним об'єднанням профспілок та Об'єднанням підприємців Швеції, яка, крім іншого, продемонструвала можливість мирного способу (не вдаючись до страйків) укладання колективних трудових договорів.

На початок 1950-х років формування ідеології шведської моделі було в цілому завершено, вона стала незмінним стрижнем економічної політики соціал-демократів, а її практичне втілення – виразним прикладом можливості соціально-економічного розвитку, який поєднує ринкову економіку з високим рівнем соціальної справедливості.

Економічне підґрунтя.

У період після Другої світової війни і до I половини 1970-х років економіка Швеції розвивалася високими темпами, за цим показником країну випереджала лише Японія. Завдяки значним капіталовкладенням у промисловість і здійсненню належної політики зайнятості середньорічне зростання продуктивності праці становило 5,1 % в I половині 1960-х років і 4,3 % у 1965–1974 рр. В 1980–1990-х роках стійкість економічної динаміки дещо погіршилася (спостерігалися навіть рецесійні явища), проте в останнє десятиріччя можна говорити про нове економічне піднесення країни [...].

Високі темпи зростання значною мірою завдячують розвитку промислових підприємств, їх високій конкурентоспроможності та активній експансії на зовнішніх ринках – адже зрозуміло, що економіка порівняно малої країни не була б такою динамічною якби вироблювані товари та послуги продавалися лише на внутрішньому ринку. Розширюючи продажі на світовому ринку, шведські компанії змогли консолідувати видатки на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки, на забезпечення зростання обсягів і покращання якості продукції. А присутність на ринках країн, що розвиваються, дозволяла легко коригувати обсяги та ціни, мінімізуючи ризики і втрати на окремих нестійких ринках. Висока економічна динаміка в поєднанні з експортною експансією дозволяли утримувати загалом невисокий (а надалі – один з найнижчих у Європі) рівнів інфляції, який, своєю чергою, був додатковим чинником стійкого економічного та соціального зростання [...].

✓ *Шведська модель*”: стислий огляд становлення, здобутків і проблем // *Національна безпека і оборона. 2009. № 1. С. 10–11.*

ДОКУМЕНТ № 12.

Улоф Пальме¹⁰³ про шведську модель держави добробуту (уривок)

Бідність – це ланцюги для людини. Сьогодні переважна більшість людей вважає, що свобода від злиднів і голоду важливіша за інші права. Свобода передбачає почуття упевненості. Страх перед майбутнім, перед насущними економічними проблемами, перед хворобами і безробіттям перетворює свободу на безглузду абстракцію [...]. Найважливішим фактором упевненості є робота. Повна зайнятість означає колосальний крок уперед в наданні свободи людям. Тому що, крім війни і стихійних лих, не існує нічого, чого люди боялися б більше, ніж безробіття.

¹⁰³ Пальме Улоф (1927–1986) – шведський політик, прем'єр-міністр країни (1969–1976, 1982–1986).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ПІДРУЧНИКІВ, ПОСІБНИКІВ, ЗАГАЛЬНИХ ПРАЦЬ

☞ ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

- ✓ *Газін В., Копилов С.* Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2000 роки): Навчальний посібник. – Київ, 2004.
- ✓ *Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XXI століть /* За ред. Ю. Горбаня. – Київ, 2012.
- ✓ *Іваницька О.* Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002). – Вінниця, 2003.
- ✓ *Кухта Б.* Нариси з історії європейської політичної думки. – Львів, 2008.
- ✓ *Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-і роки) /* В. Манжола та ін. – Київ, 2003.
- ✓ *Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки) /* Л. Гайдуков та ін. – Київ, 2001.
- ✓ *Мицик Л.* Новітня історія країн Європи та Америки: Методичні матеріали та плани семінарських занять. – Ніжин, 2005.
- ✓ *Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок XXI ст.): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] /* Баран З. А., Кипаренко Г. М., Козицький А. М., Мовчан С. П., Сіромський Р. Б., Швагуляк М. М.; за ред. М. М. Швагуляка. – Львів, 2011.
- ✓ *Орлова Т.* Всесвітня історія. Історія цивілізацій. – Київ, 2012.
- ✓ *Орлова Т.* Історія сучасного світу. Навчальний посібник. – Київ, 2006.
- ✓ *Сіромський Р.* Історія Західної Європи та Америки др. пол. XX – поч. XXI ст. Практикум для студентів історичного факультету. – Львів, 2008.

☞ ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ

- ✓ *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму: Коротка історія XX віку (1914–1991) / Пер. з англ. – Київ, 2001.
- ✓ *Дейвіс Н.* Європа. Історія / Пер. з англ. – Київ, 2000.
- ✓ *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. – Київ, 1995.
- ✓ *Європа та її болісні минувшини /* Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер. – Київ, 2009.
- ✓ *Світова історія: XX століття. Енциклопедичний довідник /* За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – Львів, 2008.

Навчально-методичне видання
Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Степан Качараба, Руслан Сіромський
Історія Західної Європи та Америки др. пол. XX – поч. XXI ст.
Практикум для студентів гуманітарних факультетів.